

נוספת על תפילות החובה שבכל יום, והיא הנקראת תפילת מוסף³, לפי שתקנו תפילות כנגד הקרבנות⁴, ותקנו תפילת מוסף כנגד קרבן מוסף הקרב באותו יום⁵, היינו כנגד כל קרבנות המוספים, עולה וחטאת⁶ – ויש שנראה מדבריהם יותר, שנתקנה גם כנגד הקרבנות שמקריבים בחלק מימים אלו, אף על פי שאינם בכלל קרבן מוסף⁷ – ויש מן האחרונים שכתבו שמוספי ראש חודש והמועדים, נתקנו בעיקר כנגד השעיר של קרבנות המוספים, לפי שהשעיר הוא המכפר⁸, והכל נגרר אחריו⁹. תקנת תפילת מוסף היא מאנשי כנסת הגדולה¹⁰, ויש שנראה מדבריהם שהם עזרא הסופר ובית דינו¹¹, ואף בזמן שבית המקדש היה קיים, היו מתפללים תפילת מוסף¹². על תפילה נוספת, שיש

מוסף (תפילה). תפילה, שמתפללים ביום שקרב בו קרבן מוסף¹, נוספת על שְׁלֹשֶׁת התפילות הקבועות בכל יום.

הפרקים: – א. תקנתה וגדרה;

ב. החייבים בה;

ג. זמנה: ביחס לשעות היום;

ד. זמנה: ביחס למעשים אחרים;

נוסח התפילה: – ה. עיקרה;

ו. מנהגי נוסחתה;

ז. הזכרת פסוקי המוספים;

ח. בנדבה ובתשלומים;

ט. אכילה לפנייה.

א. תקנתה וגדרה. כל יום שיש בו קרבן מוסף* – שבת; ראש חודש; ימים טובים, ובכללם חול-המועד*; ראש השנה ויום הכיפורים² – תקנו חכמים שיתפללו בו תפילה

מוסף (תפילה). 1. ועי' רמב"ם תפילה פ"א ה"ה: ותפילה שכנגד המוספים היא הנקראת תפילת המוספים (וכן בכמ"ק כתב לשון רבים, תפילת המוספים, אבל בכמ"ק הזכיר אותה בלשון יחיד, תפילת מוסף), ומ' ששם התפילה הוא על שם הקרבן, אבל ע"ע מעמד וע' תענית ולהלן ציונים 13, 14, שי"ס שאנשי מעמד וכן בתענית התפללו תפילה נוספת הנקראת מוסף, ומ' שתפילה הנוספת על תפילות החובה, נקראת מוסף. 2. ע"ע קרבן מוסף. 3. ברכות כו ב ורש"י שם ד"ה תפלת, ושם שאף הסוברים תפילות אבות תקנום, במוסף מודים שהיא תקנת חכמים, ועי' ריטב"א שם ד"ה אבות, ועוד, שלמסקנת הגמ' לד"ה חובת התפילות כולן מתקנת חכמים היא, ולא משום הנהגת האבות, ולפי"ז אין הבדל בין תפילת מוסף לשאר תפילות. ועי' ספר יוחסין מאמר ראשון (מהדר) פיליפובסקי עמ' 5), בשם רב צמח, שבכלל תפילת שחרית של אברהם אבינו הנזכרת ביומא כח ב, אף תפילת המוסף, ועי"ש שתמה מגמ' ברכות שם, ועי' שדה יצחק (גואיטה) פסחים קז א. ועי' ראשונים שבציון 641, שנוסח ברכה אמצעית של מוסף ר"ח הוא מיסוד רחל, ונ' שכונתם לנוסח, ולא לתקנת התפילה. ועי' חי' ר"י איבשיץ ברכות לא א ור"י פרלא על סה"מ לרס"ג עשה ב (ח"א עמ' 112 ועמ' 140) בד' רס"ג שם, שחובת תפילת מוסף מה"ת, וצ"ב היכן נרמז בתורה, ועי' ר"י פרלא שם. 4. ריב"ל בברכות שם, ושם שכ"מ בברייתא (תוספתא ברכות פ"ג), וע"ע תפילה. ועי' ציון הבא. 5. עי' ברייתא שם (לענין זמן התפילה). ועי' גמ' שם ורש"י ד"ה תפלת, לסוברים שתפילות אבות תקנום, ומ' שלסוברים שכנגד תמידים תקנום, פשוט שתפילת מוסף נתקנה כנגד קרבן מוסף; רמב"ם שם ה"ה; עי' טוש"ע או"ח צח ד. ועי' ציון 24 ואילך בגדר התקנה כנגד הקרבן. 6. עי' תר"י ברכות כא א (יג א בדפי הרי"ף) ד"ה ויש, בד'

הסוברים שתפילת מוסף באה בנדבה, עי' ציון 1202, שאע"פ שחטאת אינה באה נדבה, מ"מ עולות, שהן רוב קרבנות המוסף באות נדבה; נשמ"א כלל כח א, שתפילת המוסף היא כנגד כמה קרבנות, ולכן המתפלל תפילת שחרית במוסף לא עלתה לו תפילה אלא כנגד קרבן אחד, וצריך לחזור ולהתפלל כנגד שאר קרבנות. 7. עי' ציון 956 ואילך. 8. ע"ע טמאת מקדש וקדשיו: כפרתה, ושם ציון 694 ואילך, ועי' קרבן מוסף, שהוא בא לכפרת טומאת מקדש וקדשיו. 9. חק"ל או"ח סי' נד (צז א) ד"ה וכדי ושכ"מ בר"ן ר"ה סופ"ד, שאין צ"ל ברה"א "ואת מוספי" אלא לכלול בו שעיר של ר"ח, עי' ציון 797, ולא שאר עולות ר"ח (ועי' ציון 803, שי"ס שאת העולה מזכיר במקום אחר), ושכ"מ ברא"ש ברכות פ"ג ס' טו בטעם הסוברים שאין תפילת מוסף באה בנדבה, משום שאין חטאת באה נדבה, אע"פ שבמוסף יש אף עולה, הבאה נדבה, עי' ציון 1188, ושכ"מ מלשון התפילה "ואת מוסף" ל' יחיד, עי' ציון 608, אע"פ שיש הרבה עולות בקרבן מוסף. ועי' פנ"י ברכות ל א ד"ה ראב"ע כע"ז, ועי' ציון 82. 10. עי' רמב"ם שבציון הבא; מאירי ברכות כו א, ושם ל א ד"ה אמר המאירי (הב'); צדה לדרך כלל א מאמר ראשון פ"ד. ועי' ציון 12, שאף בזמן הבית התפללו מוסף, ומ' שגם בזמן אנשי כנה"ג נהגה (שלא מצינו תקנות בתפילה בזמן הבית אלא מהם). ועי' רש"י ברכות שם ב ד"ה כנגד, שלסוברים כנגד תמידים תקנום, אנשי כנה"ג תקנוה (ועי' שם לג א: אנשי כנה"ג תקנו להם לישראל ברכות ותפילות וכו'), ועי' ציון 5 שאף מוסף נתקנה כנגד הקרבנות, ועי' ציון הנ"ל, שלענין מוסף מודים הכל, שלא אבות תקנוה. 11. עי' רמב"ם תפילה פ"א ה"ד ואילך: כיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו וכו' וכל יום שיש קרבן מוסף תקנו בו תפילה שלישית. 12. עי' משנה תענית כו א, באנשי מעמד:

ויש מוסיפים שהוא הדין ביום שלשים שעדיין לא קידשוהו וספק אם יקדשוהו, שהתפללו בו תפילת מוסף¹³ קודם שבע שעות, שהוא עיקר זמנה לכתחילה²⁰. ויש שפירשו בדעת אמוראים בירושלמי שביום שלא ידעו אם קידשוהו כראש חודש לא התפללו בו תפילת מוסף²¹.

תפילת מוסף, יש מן הראשונים שנראה מדבריהם, שתיקונה כנגד קרבן מוסף²² הוא כדרך שאר תפילות נתקנו כנגד הקרבנות – שנתקנו כנגדם, אבל אינן במקום הקרבנות, ועיקרן לקיים מצות עשה של תפילה²³ – לסוברים כן²⁴. ויש מן הראשונים והאחרונים

סוברים שהתפללו אותה אנשי מעמד בכל יום מימי המעמד שלהם, ומכנים אותה תפילת מוסף¹³, ע"ע מעמדות. על תפילה מיוחדת של עשרים וארבע ברכות, שיש סוברים שהתפללו אותה בתענית צבור* של גשמים ועוד, ומכנים אף אותה תפילת מוסף¹⁴, ע"ע תענית צבור.

יום שלשים ויום שלשים ואחד של החודש, בזמן שקידשו את החודש על פי הראיה¹⁵, במקום שאין יודעים אם קידשוהו כראש חודש¹⁶, וכן יום שלשים של חודש אלול בזמן שהוא ספק יום טוב של ראשהשנה¹⁷, נראה מדברי תנאים שהתפללו בו תפילת מוסף¹⁸,

יום שלשים
של החודש

ור"י ליפשיץ בסו"ס סנהדרין גדולה ח"ח עמ' רנד ואילך) שי"ס שאף בזמן הראיה היו נוהגים קדושה ביום ל' אע"פ שלא נתקדש. 17. ע"ע, ושם על הסוברים שנוהגים בו כיו"ט ודאי, אף כשיודעים שאין סופו להתקדש. 18. ע"ע עירובין לט א: ר' דוסא אומר העובר לפני התיבה ביו"ט של ר"ה אומר וכו' את יום ר"ח הזה אם היום אם מחר וכו', ולמחר הוא אומר אם היום אם אמש, וע"י ר"ח שם מ א שהיינו במוסף, וע"י ברייתא שם: וכן היה ר' דוסא עושה בר"ח של כל השנה כולה, (ולא הזכיר אופן הזכרת עניני הקרבנות, ואפשר שלדעתו אינו מעכב, ע"י ציון 470 ואילך), וע"י ש מ א, שמ' שלא נחלקו עליו חכמים אלא לענין אופן ההזכרה ולא על גוף התפילה. וע"י התעוררות תשובה ח"ג ס' שעא (ח"ד א"ח ס' נב). וע"י ציון 1176 ואילך לענין תפילת מוסף בנדבה ובמקום ספק. 19. המועדים בהלכה ר"ה פ"א לענין יום שלשים של חודש אלול. 20. ע"י ציון 229. המועדים בהלכה שם. 21. פ"מ סנהדרין פ"ה ה"ג בד' ר' יסא בירושלמי שם: לא צלית מוספא מן דלא ידעי אימת ירחא, וע"י ציון ירושלים שם ותוע"ד על יראה"ש ס' רנט ס' ג וערוה"ש א"ח ס' תיז ס"ח, שפי' בע"א. וע"י שקל הקדש פ"ג ה"ו בה"ל סוד"ה היום ופ"ה ה"ז בה"ל ד"ה עושין, בד' הרמב"ם שם, שצידיד לומר שדוקא ביום שלשים של אלול התפללו, ולא ביום שלשים של שאר חדשים, ע"ש החילוק ומקורו. וע"י עלי תמר תענית פ"ד ה"ג ד"ה קרייא וסנהדרין פ"ה ה"ג ד"ה מן. 22. ע"י לעיל. 23. מחז"ב א"ח ס' מח ס"ק א, וע"ע תפילה. 24. ע"י ברכות כו ב, וע"ע מנחה וע' ערבית וע' שחרית וע' תפילה. ע"י רמב"ם תפילה פ"א ה"ה, ומשנת יעבץ א"ח ס' ד בדעתו; ע"י ראשונים שבציון 1187, שכשם ששחרית באה בנדבה אע"פ שקרבן תמיד אינו בא בנדבה, כך אפשר היה שמוסף תבוא בנדבה, אלמלא טעמים אחרים שיש בדבר, וע"י גאונים בציון 1202 שמוסף באה נדבה כשאר תפילות; ע"י נשמ"א כלל כח אות א, שדן בטעם שתקנו להזכיר קרבנות במוסף אע"פ שלא תקנו כן בשאר תפילות (וע"י נוב"ק א"ח ס' ד ושו"ת רמ"ע מפאנו ס' יט ומחז"ב שם). וע"י ראשונים שבציון 524 שפי' בד' היר' שתפילת מוסף של ר"ח וחווה"מ היא של י"ח ברכות,

במוסף כו' נכנסים וקורים וכו', וע"י תשו' גאון באוצה"ג שם סוף אות עג ורש"י שם ד"ה קרבן מוסף ור"י מלוניל שם ומאירי שם כז א, שנראה שמפרשים שהכוונה לתפילת המוספים (שלכן נתקשו מסוף המשנה שם, שביום שיש בו קרבן מוסף אין בו מעמד, וע"ש תירוציהם), וע"י שו"ת ר"י מיגאש ס' מח ורמב"ם בפיה"מ שם וכלי המקדש פ"ו ה"ד, שפירשו שאין הכונה לתפילת המוספים, אלא לתפילה יתירה שהיו מתפללים אנשי מעמד בכל יום, ע"י ציון 13 וע"ע מעמדות; ע"י ברייתא בגמ' סוכה נג א לנוסח שלפנינו: משם לקרבן מוסף משם לתפילת המוספים, וכ"ה בשרידי שאילתות (תרביץ שנה ו' עמ' 493) ור"ח שם ואשכול (אלבק) ליקוטם מהל' תפילה ד' מ א ומאירי סוכה שם ותשב"ץ ח"ב ס' קסא (וע"ש שמוכח מזה שהתפללו בזמן הבית), וכ"ה בשינוי בתוספתא סוכה פ"ד כתי"ע ובבבלי כ"מ וע"י שו"ת רמ"ע מפאנו ס' יד ודק"ס סוכה שם, אבל בתוספתא לפנינו וברו' שם פ"ה ה"ב שם לא נזכרה תפילת מוסף (ולא תפילות אחרות, אלא "משם לבית הכנסת" והיינו לקה"ת); ע"י תוספתא ברכות פ"ג ה"ב: המתפלל תפילת המוספים בין משקרב תמיד של שחר וכו', ומנחת בכורים שם וראשונים שבציון 292, שהכוונה לקרבן התמיד (וע"י דברי יוסף שוורץ ס' ל ודמש"א ס' רפו ס"ק ה, שפי' שהכוונה לתפילת שחרית). 13. ע"י משנה תענית כו א, לפי' ירו' שם פ"ד ה"א, וע"י שו"ת ר"י מיגאש ס' מח ורמב"ם כלי המקדש פ"ו ה"ד ומאירי תענית שם ד"ה והמשנה ור"י קורקוס והר המריה כלי המקדש שם. וע"י בבלי שם ב, לגי' שלפנינו, שאמרו שאין מוסף במעמדות. 14. ע"י משנה שם ויר' שם ובעל המאור ריש ברכות (א ב), ע"פ ירו' ברכות פ"א ה"ה, ומאירי וקר"א תענית שם, אבל ע"י גמ' שם כו ב ור"ן שם פ"א (ד ב) ד"ה ומדאמרינן ופ"ד (ט א) ד"ה ויש, וע"י מגילה כב א: כל שיש בו מוסף וכו' איכא מוסף תפילה. 15. ע"ע קדוש החודש. וע"ע לוח השנה. 16. ע"ע הנ"ל וע' ראש חודש, וע"ע לוח השנה ציון 86, שי"ס שאף בזמן שקידשו על פי הראיה, פעמים שהיו מקדשים את החדש ביום שלשים ע"פ חשבון, וע"ע ראש חודש (ושו"ת הר"ד ס' לב וברכ"י ס' תכז א ומחז"ב ס' קח ס"ק ט,

הראשונים שנראה מדבריהם שנתקנה התפילה כדי להזכיר בה את מאורע היום, שכיון שחדשה בו תורה קרבן אנו מוסיפים לחיוב הזכרתו תפלה נוספת.³¹

רחמים או
שבח

תפילת מוסף, יש מן הראשונים ומן האחרונים שכתבו שעיקרה אינו בקשת רחמים כשאר תפילות³², אלא שבח והודאה בלבד³³ – אף לסוברים שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות³⁴ – ולדעתם משום כך אין מתפללים מוסף נדבה³⁵, ואין לה תשלומים³⁶, ועל כן קבעו בה הזכרת עניני הקרבנות, שלא כתפילות אחרות שאין מזכירים בהן עניני הקרבנות³⁷, ולדעתם זה טעם התנאים

שכתבו שתקנו תפילת מוסף – שלא כשאר תפילות – משום "ונשלמה פרים שפתינו"²⁵, שכשאנו מתפללים ומזכירים את הקרבנות, כאילו הקרבנו אותם ויש לנו כפרה²⁶ – ויש שנראה מלשונם יותר מזה, שתפילת מוסף תחת הקרבן היא באה²⁷, אבל יש סוברים שאי אפשר לומר שהיא במקום הקרבן, שהרי אף בזמן הבית היו מתפללים מוסף²⁸ – וכתבו אחרונים שזה הטעם שאין מתפללים תפילת מוסף בנדבה, לסוברים כן²⁹, וזה טעם הסוברים שכל שאין להם חלק בקרבנות ציבור, אף על פי שחייבים בכל שאר תפילות, מתפילת מוסף פטורים הם³⁰. ויש מן

כ' שמוסף כשאר תפילות שכולן כנגד קרבנות); עי' סדר עבודה לרמ"ע מפאנו (מהדו' ירושלים תשס"ט עמ' קמא) בפ' מ"ש בתפילת מוסף, ואת מוסף יום פלוני נעשה לפיכך באהבה וכו': מוסף יום זה שאי אפשר (להקריבו בפועל) וכו' נקריבהו עכשיו באהבה וכו' ונשלמה פרים שפתינו. 28. עי' ציון 12. עי' מחז"ב או"ח סי' מח; מנחת אלעזר ח"א סוס"י סג; משנת יעבץ שם. ונראה שאינו סותר לראשונים שבציון 25 ואילך, שאע"פ שיש לתפילה מעלה כהקרבה, אינה במקום ההקרבה, ואף בזמן הבית יש מקום להוסיף במצוה משום ונשלמה פרים שפתינו. 29. עי' ציון 1176 ואילך. עי' ציון 1194. 30. עי' ציון 167 ואילך (ושם לשון הבשמים ראש). משנת יעבץ שם. 31. עי' רשב"א ברכות לג א ובש"ת ח"א סי' תמז, שלכן אין לה תשלומים, עי' ציון 1214 ואילך. ועי' רא"ה ברכות ל ב (והשלמת המהדיר שם): תפילת מוסף שכולה באה בשביל היום. ועי' ציון 586 ואילך, בטעה ולא הזכיר במוסף מעין המאורע, מחלוקת ראשונים וגרסאות בגמ', אם חוזר, ועי' ציון 591. 32. עי' ברכות כ ב וע"ע תפילה. תוס' ברכות כו א ד"ה איבעיא; ראב"ד תפילה פ"א ה"י; תוס' ר"י שירליאון שם ול א; תר"י שם פ"ג (ג א) ופ"ד (יח א ו כ ב); פי' ר"א מלונדריש שם ל א; עי' רא"ה ברכות כא א; תוס' הרא"ש שם ל א. ועי' ציונים 66, 155, 1196, 1199, 1223, 1253. 33. ראב"ד שם; ר"י שירליאון שם ושם; תר"י שם ושם; ר"א מלונדריש שם; מאירי שם. ועי' רש"י ע"ז ד ב ד"ה דין: מוספי כל השנה הן שבח וסיפורי מעשה. ועי' רש"י ברכות ל א שתמה, שהרי אומרים בה י"ה"ר שתעלנו בשמחה לארצנו וכו' ועוד כיו"ב, ונר' שכיון שכ"ז אינו מעכב, אין התפילה חשובה כבקשת רחמים. 34. עי' ראב"ד שבציון 553, שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות, ועי' ציון 32 בשמו, וכ"מ בשו"ת הרשב"א שבציון 1252. 35. ראב"ד שם; תר"י שם כא א. ועי' רא"ה שם ד"ה ור' יוחנן. ועי' ציון 1176 ואילך מחלוקת ראשונים. 36. תוס' שם כו א ד"ה איבעיא; תוס' ר"י שירליאון שם כו א; תר"י שם (יח א). ועי' ציון 1214, ושם שי"ח. 37. עי' ציון 482 ואילך. עי'

וראשונים שבציון 530, וראשונים שבציון 552 שסוברים שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות, ועי' מנחת יהודה (רמ"ל ליפקוביץ) עניינים שונים סי' יד, בדעתם. וכ"מ בברכות כו ב: תפילת מוסף וכו' מאן תקנה, שאין בה תקנה מיוחדת יתר על שאר תפילות, וכ"מ בזבחים צא א, אטו שבת לתפלת מוספין אהנאי, לתפלת מנחה לא אהנאי, שאין במוסף קדושה יתר על מנחה, עי' שאג"א סי' כח. ועי' ציון 470 ואילך דעת הסוברים שאפי' לא הזכיר במוסף דבר מעניני הקרבנות יצא, ועי' משנת יעבץ שם בדעתם. 25. הושע יד ג, ועי' יומא פו ב ובמדב"ר קרח פרשה יח אות כא ועוד, שלמדים מהכתוב שהתפילה עולה כקרבן. תוס' ברכות כו א ד"ה איבעיא; תוס' ר"י שירליאון שם; תוס' חכמי אנגליה שם; ריקאנטי סי' טז; ערוגת הבושם דלהלן. ועי' ס' הפרדס בפרוש התפילות לרש"י שם, מהדו' ערנרייך עמ' שיא. ועי' ציון 1214 ואילך, לענין תשלומים. ועי' דבר יהושע ח"א סי' פד ס"ק ג, שאף לסוברים שבתפילה הרהור כדיבור, כיון שתפילה היא עבודה שבלב והקב"ה יודע מחשבות בני אדם, ע"ע הרהור כדיבור ציון 28 ואילך ועי' תפילה, תפילת מוסף אין יוצאים בהרהור, לפי שצריכה ביטוי שפתיים, כמו שנאמר ונשלמה פרים שפתינו. 26. ערוגת הבושם ח"ג עמ' 463. ומ' שהתפילה חשובה כהקרה בפועל, וכ"כ בגדר התפילה בשו"ת דבר יהושע ח"א סי' פד ס"ק ב וח"ג יו"ד סי' עה ס"ק ח, ועי' ציון 1194, לענין נדבה, ועי' ציון 495 ואילך, על פסוקי הקרבנות, ועי' ציונים 957, 1103, מבנין שלמה. ועי' משיבת נפש (לוריא) פר' אמור, עמ' קפה, שאין שייך "ונשלמה פרים שפתינו" אלא בקרבנות שאין לאדם הנאה בהם, כמו שבדבור אין (ושם שלכן אין מזכירים במוסף אלא עולות, וצ"ב, שהרי מזכירים את שעיר החטאת, שנאכל). 27. עי' דעת זקנים במדבר כח כה; עי' ב"י או"ח סי' תצ; עי' לבוש או"ח סי' כה סי"ג בטעם שחולצים תפילין במוסף של ר"ח: שתפלת מוסף היא במקום הקרבת הקרבן מוסף שבו ביום, ואנו עושין אותו כמו יום טוב לפחות בעת ההקרה (אבל שם סי' רפו ס"ב

אפילו יש בעיר כמה בתי כנסיות שיש בכל אחד מהם עשרה, מתפללים מוסף בכל אחד ואחד מהם⁵⁰, וגם לסוברים שחבר עיר הוא חכם העיר⁵¹, אף ציבור שאינו מקובץ אצלו מתפללים מוסף⁵², ויש שציידו לומר שלסוברים שחבר עיר הוא חכם העיר, אין מתפללים אלא אצלו⁵³, והוסיפו טעם, שהוא זכר לקרבן, שלא היו מקריבים אלא במקום אחד⁵⁴, ויש שציידו לומר לדעה זו, שעשרה מתפללים שבמקרה נזדמנו יחד, אינם מתפללים מוסף, ואין תפילת מוסף אלא במקום שיש בו קביעות לתפילת הציבור, שמתקבצים שם כדרך שמתקבצים אצל חכם העיר⁵⁵. ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שחולקים על כל זה וסוברים ש"חבר עיר" אין הכוונה לציבור – לומר שדוקא הוא חייב, ואין מוטל חיוב על יחידים – אלא "חבר עיר" הוא שליח ציבור, שתפילת מוסף – בשונה משאר תפילות, שיש בהן תפילת לחש וחזרת הש"ץ*⁵⁶ – לא נתקנה אלא לשליח ציבור, שיאמר אותה בקול, וכל הציבור מקשיבים לתפילתו⁵⁷.

הסוברים שלא חייבו בה את היחידים³⁸, ומן האחרונים יש שכתבו שמטעם זה לא חייבו בה את הנשים, שלדעתם לא חייבו נשים אלא בתפילות של רחמים³⁹. ויש מן האחרונים שכתבו שלסוברים שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות"⁴⁰, אף תפילת מוסף חשובה כתפילה של רחמים⁴¹, ויש סוברים יותר, שלסוברים, וכן הלכה, שאף היחידים חייבים בתפילת מוסף⁴², הרי זה לפי שלדעתם תפילת מוסף חשובה תפילה שיש בה תחנונים, משום שלש ברכות אחרונות שבה⁴³.

יחיד וציבור

ב. החייבים בה. תפילת המוסף, נחלקו תנאים ואמוראים על מי מוטלת חובתה, ושלש דעות בדבר:

(א) לדעת תנא קמא בשם ר' אלעזר בן עזריה תפילת המוסף אינה אלא בחבר-עיר⁴⁴. וכתבו הרבה ראשונים שלדעתו תפילת המוסף אינה נוהגת אלא בציבור⁴⁵, היינו בעשרה⁴⁶, שחבר עיר היינו מקום שמתחברים בני העיר להתפלל בו⁴⁷, או שחבר עיר הוא חכם העיר, שאצלו מתקבצים הציבור להתפלל⁴⁸, והציבור כולם קרואים על שמו⁴⁹.

46. עי' רש"י ור"י מלוניל שם ב ד"ה יחיד; עי' פנ"י שם ד"ה ראב"ע. וצ"ב אם התקבצו למעלה מעשרה, אם נתחייבו כולם, או שיכולים לפרוש, ובלבד שיוותרו עשרה מתפללים, וצ"ב על מי מוטלת חובת התפילה, ועי' ציון 89 ממים חיים. 47. ר"ח באו"ז ח"א הל' תפילה סי' פט; הערוך ערך חבר א: פירוש אחר. 48. פהמ"ש לרמב"ם ברכות פ"ד מ"ז, ועי"ש שניקד: חָבֵר עיר וְחָבֵר עיר, והוא לפי פירוש, ועי' קול הרמ"ז שם; הערוך שם בשם גאון: גדול העיר אשר יועדו עליו כל הזקנים; מאירי שם. 49. מאירי שם. 50. עי' רמ"ך תפילה פ"ח ה"ג, שם שאם תפילת ר' אמי ור' אסי הנזכרת בברכות ל ב היתה בעשרה, א"א להביא ממנה ראייה שא"צ חבר עיר (אע"פ שהיו עוד בתי כנסת שם, כמבואר בגמ' שם); שיעורי ר"ש אלישיב (קוק) ברכות שם. 51. עי' ציון 48. 52. שיעורי ר"ש אלישיב (קוק) לברכות שם, וכ"מ בשדה יהושע לירו' שם פ"ד ה"ו ד"ה חבר, שאין חילוק להלכה בין הפירושים דלעיל במשמעות חבר עיר. 53. עי' גביעי גביע הכסף (עמ' 54, ומהדו' ר"י ריבלין אות צ) ושלום ירושלים לירו' ברכות פ"ד ה"ו ד"ה ר' יהודה. 54. גביעי גביע הכסף שם. 55. טוב ראי ברכות ח א. 56. ע"ע חזרת הש"ץ וע' תפילה. 57. פסקי הרי"ד שם ל ב, ומ' שלדעתו חובת תפילת מוסף מוטלת אף על היחידים, אלא שאינם יכולים לקיימה אלא ע"י שמיעה מש"ץ; עי' קהלת יעקב (ברוכין) ר"ה לד ב (וכ"מ ממש"כ

תרו"י ברכות שם: תדע וכו'. 38. עי' ציון 44 ואילך. ראשונים שבציון 66. ועי' ציון 43. 39. ע"ע תפלה. עי' אחרונים שבציון 156. ועי' ציון 158. 40. עי' ציונים 524, 552. 41. מגן גבורים אלף המגן סי' קו ס"ק ד. וצ"ב, שהרי תפילות שבת ויו"ט אע"פ שראויות ל"ח ברכות (והמתחיל בהן ברכה של חול אינו פוסק, ע"ע תפלה), אינן של רחמים, עי' תרו"י שם ושם. ועי' ציון 34. ועי' מגן גבורים שם, שציון לד' רמ"א שבציון 567, שאם אמר י"ח ברכות והזכיר ביניהן "ושם נעשה" וכו' יצא, ומ' שהלכה שתפילת מוסף חשובה תפילה של רחמים, אבל עי' אחרונים שבציון 571, בד' רמ"א, שאפ"י אם מוסף אינה ראויה ל"ח ברכות, מ"מ כיון שהזכיר יצא. ועי' בית יצחק או"ח סי' יז סוף אות ב. ועי' ציונים 133, 157, 204. 42. עי' ציונים 120 ואילך, 137 ואילך. 43. שדה יהושע לירו' ברכות פ"ד ה"ו בפ"י הב'. 44. משנה ברכות ל א. 45. רה"ג באוצה"ג חלק הפירושים ברכות שם; ר"ח שם; רש"י שם ד"ה אין: אלא בציבור חבר עיר חבורת העיר, ועי"ש ד"ה יחיד; פהמ"ש לרמב"ם שם; ראבי"ה (דבליצקי) ח"א סי' פח; פי' ר"א מלונדרש שם; תוס' ר"י שירליאון שם; תוס' הרא"ש שם; מאירי שם; בציבור ובשליח ציבור (ואולי ר"ל שבמוסף נוהגת חזרת הש"ץ אע"פ שאינו מוציא את היחידים, ועי' ציון 57), ועוד. וע"ע חבר עיר, שיש ל"חבר עיר" משמעויות שונות, ועי' ריטב"א ר"ה לד ב; והוא מן הלשוניות בתלמוד שעניינם מתחלף.

ביחיד

מוסיפים, שלא חייבו כל יחיד ויחיד אלא בתפילה של תחנונים וצרכי האדם, לפי שאינם דומים צרכי אחד לשני⁶⁸ – ואין לחייב בה את היחידים כדרך שחייבים בתפילות של שבת שאין בהן תחנונים, לפי שנתקנו כנגד תפילות של ימות החול, שיש בהן תחנונים, ותפילת מוסף לא נתקנה כנגד תפילה אחרת של ימות החול⁶⁹. ויש שכתבו שכיון שלא נתקנה התפילה כנגד האבות⁷⁰ לא החמירו על היחיד⁷¹, ויש שכתבו כעין זה, שדוקא תפילות שהאבות תקנו אותן⁷² ראוי לחייב בהן את היחידים, שתקנת יחידים היא, ואין צריך לומר שהרבים חייבים בהן שהרי אנשי כנסת הגדולה חזרו וסמכו על התמידים⁷³, אבל תפילת המוסף שלא היתה תקנת יחיד כלל, שהרי לא מתקנת אבות היתה אלא תקנת אנשי כנסת הגדולה⁷⁴, חיובה הבא מצד רבים, היינו אנשי כנסת הגדולה, אינו אלא לרבים⁷⁵. ויש שכתבו שלפי שאין רגילים בה, אין בקיאים בה, ולפיכך לא תקנוה ליחידים⁷⁶, ויש מן האחרונים שכתבו, שלפי שתפילת מוסף היא כנגד קרבן מוסף⁷⁷ – ויש מוסיפים,

היחיד, לדעת תנא קמא בשם ר' אלעזר בן עזריה, אין עליו חיוב להתפלל לבדו, ואפילו אין בעירו חבר עיר⁵⁸, ואף אינו רשאי להתפלל ביחידות⁵⁹, ויש שציידו לומר בדעת ראשונים שהוא רשאי⁶⁰. ונראה מדברי ראשונים שאף אינו חייב להצטרף לתפילת חבר העיר⁶¹. ויש שלפירושם אמרו בירושלמי, שלדעת ר' אלעזר בן עזריה, דוקא יחידים הנמצאים במקום שאין בו חבר עיר, כגון בעלי מלאכה שמלאכתם נעשית מחוץ לעיר, פטורים מתפילת המוסף, אבל יחידים הנמצאים בעיר שיש בה תפילת הציבור חייבים⁶², היינו שחייבים לבוא ולהתפלל עם הציבור⁶³. ויש שלפירושם אינה דעת ר' אלעזר בן עזריה, אלא דעה נוספת⁶⁴. היה היחיד בחבר עיר ולא התפלל עמהם, יש מן האחרונים שנראה מדבריהם שנתחייב בתפילת המוסף, וחייב להתפלל ביחידות⁶⁵.

בטעם שלא תקנו תפילת מוסף אלא בחבר עיר, כתבו ראשונים שתפילת מוסף אין בה תחנונים אלא שבח⁶⁶, ואין ראוי לשבח אלא ברוב עם, שברוב עם הדרת מלך⁶⁷ – ויש

הטעם שאינה אלא בחבר עיר

היחידים פטורים מלבוא, עי' ציון 98, ועי' ציונים 101, 107, ש"ח. ועי' ס' ניר לירושלמי ברכות פ"ד ה"ו ד"ה ברועים וקייצים. 62. ר' יעקב בר' אידי בשם ר' שמעון חסידא בירושלמי שם, לפי רש"ס שם ד"ה כל מקום וד"ה שאר ור"א פולדא ד"ה ברועים בפ"י ראשון, שדבריו בדעת ת"ק משמו של ראב"ע. ועי' ציון 107, שהרבה מפרשים הירו' בע"א. 63. עי' רש"ס שם ד"ה אין וד"ה שאר (ושם ד"ה שוק, שלשיטתו יוצא שלדעת הבבלי ר"י מחמיר מת"ק, ואילו לירושלמי הוא מיקל). 64. עי' חרדים על הירו' שם ד"ה מליהון וד"ה מתניתא (ע"פ גירסתו בו). 65. עי' הגהות מים חיים (לפר"ח) ברכות ל ב (אבל אפשר שכ"כ דוקא לדעת ר' יהודה דלהלן). 66. עי' ציון 33. תוס' ר"י שירליאון ברכות ל א; תר"י שם (כ ב); תוס' הרא"ש שם; פי"א מלונדריש שם. 67. תפא"י ברכות פ"ד מ"ז. 68. עינים למשפט שם (ועי' ירו' ברכות פ"ג ה"ג, כע"ז בטעם שאין אחד מוציא את חברו בתפילה). 69. תר"י שם. 70. עי' ציון 3. 71. ראב"ה ברכות סי' פח. ומ' שאינו טעם אלא לסוברים תפילות כנגד אבות תיקנום, וע"ע תפילה שהיא מחלוקת תנאים ואמוראים, וי"ס תפילות כנגד תמידים תקנום, אבל לא נזכר שמחלוקת התנאים בענין מוסף תלויה במחלוקת זו. 72. ע"ע מנחה וע' ערבית וע' שחרית. 73. ע"ע הנ"ל. 74. עי' לעיל ציון 10 ואילך. 75. מאירי שם. 76. מאירי שם, טעם נוסף. 77. עי' ציונים 5, 23, 25.

במשכנ"י שבציון 88). ועי' תשו' ר"ע ב"ר נתן במחז"ו דיני שופר סי' שיז (מהדור' גולדשמידט ח"ג עמ' תרצב): כל המפרש חבר עיר חבורת העיר, כלומר ציבור, אינו אלא שוגה וכו', ואפשר שהוא מפרש חבר עיר כר"ד. ועי' אחרונים שבציון 88. 58. ברכות ל א. ועי' תר"י שם ד"ה מתני' (כ ב), שמ' מדבריו שלד' ראב"ע אם אין חבר עיר היחיד חייב וכשיטת ר' יהודה שבציון 89, ועי' הגהות רא"ז מרגליות ומגיד תעלומה שם שתמהו מגמ' הנ"ל, ועי' משנת ר"י על המשניות שם, שמדברי תר"י משמע שהיתה לו גי' אחרת בגמ', ועי' שלמה משנתו ברכות שם, שביאר שיטתו בע"א. 59. עי' רה"ג שם: לית ליחיד לצלו, ור"ח וא"ז שם (ועי' עינים למשפט שם); עי' רש"י שם ד"ה אין: לא תקנוה אלא בציבור, ומילי דברכות (גרודזנסקי) שם בדעתו; עי' רא"ה שם: אין היחיד מתפלל לעולם; צ"ח ברכות שם ד"ה ר' יהודה. וכ"מ בתוס' ר"ד ע"ז ד ב, שלעולם אין תפילה ביחיד. 60. מילי דברכות שם, בד' פהמ"ש לרמב"ם שם. ועי' ציון 151 מרדב"ז, ועי' ציון 110. 61. עי' פהמ"ש לרמב"ם שם: ואינה חובה ליחיד בשום פנים; עי' תר"י שם: די שהציבור בלבד יתפללו אותה; עי' פי"א מלונדריש שם: לא הצריכו יחיד לאמרה; עי' אחרונים שבציונים 79, 84; תפא"י ברכות שם בועז אות ג מבהמ"ח, ושכ"מ בגמ' שם, שלא אמרו שנפק"מ בין ת"ק בדעת ראב"ע לבין ר' יהודה משמו, אם היחידים חייבים (וסובר שלר' יהודה

היחיד פטור⁸⁹, ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שאינו פטור, ותפילת הציבור אינה פוטרת את היחיד, אלא שהיחיד אינו יכול להתפלל ביחידות, וחייב להתפלל עם הציבור⁹⁰, וכן יש מפרשים בירושלמי, שלר' יהודה הבא לבית הכנסת ומצא שם ציבור מתפללים, חייב להתפלל עמהם, ואפילו לא יספיק לקדושה ואמן – שבשאר תפילות אם אינו יכול להספיק אינו רשאי להתחיל⁹¹ – לפי שאם לא יתפלל עמהם שוב לא יוכל להתפלל, והרי זו מצוה עוברת⁹². אבל שלא בחבר עיר היחיד חייב⁹³, כגון הדר במקום שאין שם חבר עיר⁹⁴, או השוהה בזמן התפילה מחוץ לעיר⁹⁵, או הדר בעיר שחבר עיר שבה לא התפללו⁹⁶. לדעה זו, שתפילת החבר עיר פוטרת את היחידים, יש מן האחרונים שכתבו שכל עדה מחוייבים לברור מביניהם עשרה, על מנת שירד שליח ציבור ויפטרם בתפילת המוסף⁹⁷. יחיד שאינו בחבר עיר, במקום שיש חבר עיר המתפללים, כתבו ראשונים שפטור הוא⁹⁸ – לדעה זו שבמקום שיש חבר עיר המתפללים,

יחיד שאינו
בחבר עיר

שמזכירים בה בפירוש את הקרבנות⁷⁸ – שהוא קרבן ציבור, לא חייבו בה אלא ציבור⁷⁹, ויש שכתבו כעין זה, לשיטתם שעיקר המוסף הוא שעיר החטאת שבו, וכנגדו תקנו את התפילה⁸⁰, וחטאת אין היחיד יכול להביאה כשאינו מחוייב בה⁸¹, ואין לו שייכות לחטאת אלא בקרבן חטאת שמתכפרים בו הציבור, ולפיכך אין תפילת מוסף אלא בציבור⁸², ויש מוסיפים, שחבר עיר המתפלל מוסף הוא כמעמדות*, שאנשי המעמד היו שלוחים של כל ישראל לעמוד על קרבנם⁸³, וכן חבר עיר מתפלל מוסף עבור כל ישראל⁸⁴.

על מוסף של ראש השנה, שיש סוברים שאף לדעת תנא קמא בשם ר' אלעזר בן עזריה, היחידים חייבים בה, עי' להלן⁸⁵.
(ב) לדעת ר' יהודה משמו של ר' אלעזר בן עזריה, חובת התפילה היא על כל יחיד ויחיד, אלא שבמקום שיש חבר עיר – היינו שיש ציבור המתפללים מוסף⁸⁶, ולסוברים ש"חבר עיר" היינו שליח ציבור⁸⁷, במקום שיש שליח ציבור היורד לפני התיבה ומתפלל בקול⁸⁸ –

ועי' ציון הנ"ל. ועי' ראשונים ואחרונים שבציון 66 ואילך, הטעם שלראב"ע לא נתקנה תפילת מוסף אלא בחבר עיר, וצ"ב אם ה"ה לר"י, ועי' פנ"י שם, טעם אחר בד' ר"י, שחבר עיר משולים לאנשי מעמד שהם שלוחיו של בעל הקרבן לעמוד על הקרבן במקומו, ועי' ציון 84. 90. עי' רא"ה ברכות שם ד"ה כל. 91. עי' טוש"ע או"ח קט וע"ע תפלה. 92. תנא תוספאה עטור בכורים ברכות פ"ג ה"ב, בפ"ד ה' היר' ברכות פ"ד ה"ו. ועי' ציון 127. 93. גמ' שם ל א ושם ב; יר' ברכות פ"ד ה"ו, מילתא דשמואל אמר כן וכו'. 94. רש"י שם ד"ה יחיד ור"י מלוניל שם, ועי' ציון 107. 95. עי' יר' שם, מר' יוחנן שהעיד על ר' ינאי, ובפ"י ר"א פולדא ופ"מ שם ועוד בביאור העדות, שאין להוכיח שאין הלכה כר' יהודה אלא מיחיד המתפלל במקום שיש חבר עיר. ועי' ציון 111 ואילך. ועי' ציון 107. 96. גמ' שם ב יר' ברכות שם, במעשה של שמואל בנהרדעא שהתפלל ביחיד, ועי' מאירי שם. 97. חז"א או"ח סי' יט ס"ק ג. ועי' ציון 107, שלדעתו תפילת הציבור אינה פוטרת אלא האנוסים, ושאר יחידים חייבים להתפלל בעצמם, ואולי החיוב הוא בשביל אותם האנוסים להוציאם יד"ח, עי"ש ס"ק ו. 98. עי' פהמ"ש לרמב"ם ברכות פ"ד מ"ז: אין היחיד חייב באותה העיר להתפלל מוסף הואיל והתפללו הציבור; מאירי שם; ראש יוסף ברכות ל א בד' תר"י שם; צל"ח שם; ס' ניר ליר' שם; מלה"ר הגהות לברכות שם, ובספרו מלה"ר אות מ"ם ערך מוספין ביחיד, ועי"ש שכ"נ

78. רש"ש ברכות שם. 79. עי' לבוש או"ח סי' רפו ס"ב (מובא בציון 136), בד' חכמים; פנ"י ברכות שם ד"ה ראב"ע, בד' תר"י שם (ועי' ציון 69, ולכאור' הוא ביאור אחר, ולא נזכר בתר"י כלל מענין הקרבן, וצ"ב), ועי' תר"י ופנ"י שם שכ"כ דוקא לסוברים ששאר תפילות אבות תקנום (ועי' פנ"י שם, ששאר תפילות עיקרן כאסמכתא בעלמא קבעום על התמידים, ועי' ציון 25 ואילך); לחם משנה (ליפשיץ) על משנה ברכות שם; משכנ"י או"ח סוסי' צ; מ"ב סי' רפו ס"ק ו; משנת יהודה (מאלין) ברכות שם (וזכרון יוסף סי' סד). 80. עי' ציון 9. 81. ע"ע חטאת. 82. פנ"י שם. ועי"ש כח א ד"ה מאי. וצ"ב, שהרי אף בשבת שאין בה שעיר, אין תפילת מוסף ביחיד לדעה זו. 83. ע"ע מעמדות. 84. משנת יהודה שם (וזכרון יוסף שם). ועי' פנ"י שבציון 89 שכ"כ בשיטת ר' יהודה שם (ואפשר שהטעם שלא כ"כ בטעמו של ת"ק משמו של ראב"ע, הוא מפני שלשיטתו לא נתחייבו היחידים כלל, ושלא כאנשי מעמד שפוטרים את היחידים מחובתם לעמוד על קרבנם). 85. ציון 117 ואילך. 86. עי' ראשונים שבציון 45. ועי' ראשונים שבציון 101, שאע"פ שפירשו חבר עיר במובן של ציבור, מ"מ לדעתם היחיד נפטר ע"י תפילת הש"ץ. 87. עי' ציון 57. 88. עי' פסקי רי"ד שבציון הנ"ל. 89. משנה שם וגמ' שם. ועי' שלום ירושלים ברכות פ"ד ה"ו ד"ה ר' יהודה, ע"פ דברי ר"י שבציון 330, שר' יהודה עצמו סובר כחכמים ואינו אלא מפרש ד' ראב"ע (ושם ביאור נוסף),

שמואל – שהעיד על עצמו שמימו לא התפלל מוסף, לפי שסמך על תפילת הציבור¹⁰⁵ – נפטרים כל היחידים¹⁰⁶, אבל לדעת ר' יעקב בר אידי משמו של ר' שמעון חסידא, אין נפטרים אלא יחידים שאינם יכולים לבוא לבית הכנסת, כגון רועים וקייצים העושים מלאכתם מחוץ לעיר, ואילו שאר יחידים חייבים בתפילת המוסף ואינם נפטרים בתפילת חבר עיר¹⁰⁷.

יחיד הרוצה להתפלל

במקום שיש חבר עיר המתפללים, ורצה היחיד שלא לצאת בתפילתם, יש שכתבו שאינו יכול להתפלל ביחודות¹⁰⁸, ויש מוסיפים טעם, שכיון שאינו חייב, תפילתו נדבה היא,

היחיד פטור⁹⁹ – אלא שיש מן האחרונים שכתבו שמכל מקום מצוה על היחידים להצטרף לחבר עיר להתפלל עמהם תפילת מוסף ולהוציא שאר היחידים¹⁰⁰. ויש מן הראשונים שכתבו ששליח ציבור הוא שפוטרו את היחידים¹⁰¹, וכתבו אחרונים שצריך היחיד לשמוע את שליח הציבור כדי לצאת¹⁰². ויש שכתבו ששליח ציבור מוציא את היחידים אפילו לא שמעוהו¹⁰³.

היחידים הנפטרים

בתפילת חבר עיר נפטרים מתפילת מוסף, לר' יהודה משמו של ר' אלעזר בן עזריה, כל היחידים¹⁰⁴. ויש מן האחרונים שלפירושים נחלקו אמוראים בירושלמי, שדוקא לדעת

מהראשונים שבציון¹⁴⁷, שמעשה של רב אמי ורב אסי שהתפללו מוסף ביחיד לדעתם, הובא בגמ' ללמוד שלדעתם הלכה כחכמים שבציון¹²¹, ומ' שאע"פ שאינם שומעים ש"ץ, אם היו סוברים כר' יהודה לא היו מתפללים (וע"ש כע"ז בר' ינאי); שם ישראל (איסרליון) ברכות שם. וע"י תענית ב א, ר' יהודה אומר העובר לפני התבה וכו' האחרון מזכיר, ומשכ"י או"ח סוס"י צ ד"ה ובה ונוע"י תענית פ"א ה"א, שר"י לשיטתו שיחיד פטור במקום חבר עיר, ולכן תלה הדין בש"ץ, ומ' שלדעתם לר"י במקום חבר עיר, היחיד אינו מתפלל, וע"י קהלת יעקב שבציון הנ"ל. וע"י חזו"א שבציון¹⁰⁷, לשיטתו שם שלא פטר ר' יהודה אלא את האנוסים, שאותם האנוסים אינם צריכים לשמוע הש"ץ, וכדין אנוסים לר"ג בר"ה לה א. ⁹⁹ ע"י ציון ⁸⁹. וע"י ציון ⁹⁰ ואילך, ש"ה. ¹⁰⁰ ברכת ראש ברכות ל ב ד"ה ר' אמי, וע"ש שכ"מ בראשונים שבציון ¹⁴⁵, שהוכיחו מר"א ור"א שהתפללו מוסף ביחיד שהלכה כחכמים, שאם היו סוברים כר' יהודה היו באים לבית הכנסת להוציא את שאר הציבור. וע"י ראשונים שבציון ¹⁰¹, שש"ץ הוא שפוטרו את היחידים, ולפ"ז לכאו' אין מצוה להצטרף עם הציבור. ¹⁰¹ ע"י רש"י שם א ד"ה יחיד: שש"ץ פוטרו, ושם ב ד"ה בנהרדעא: השליח פוטרו; ע"י או"ז הל' תפילה סי' פט ונ"י שם ורשב"ץ שם ורע"ב שם, שהיחיד נפטר בתפילת הש"ץ. וע"י קהלת יעקב ר"ה לד ב, לשיטתו בציון ⁵⁷. וע"י ריבב"ן ברכות שם: פטור היחיד אם הוא בציבור אבל בבית חייב, וצ"ב אם ר"ל שנפטר בשמיעת הש"ץ או שא"צ אלא שיתחבר עם הציבור. ¹⁰² ראש יוסף ברכות שם. ¹⁰³ מלה"ר שם, ומדמה לקרבן שהכהנים פוטרים את הבעלים אע"פ שאינו שם, ע"ש שהאריך. ¹⁰⁴ ע"י ברכות ל ב ויר' שם פ"ד ה"ו, שר' יוחנן הוכיח מר' ינאי שהתפלל מוסף ביחיד, שסובר שהלכה כחכמים, וע"י ס' ניר שם, שמ' שלר' יהודה היה פטור, ולכאו' לא היה בגדר רועה וקייץ דלהלן, וע"י ציון ¹⁰⁷ מחז"א; ע"י ברכות ל ב וראשונים שבציון ¹⁴⁷, שמד' ר' אמי ור' אסי

שהתפללו כל תפילותיהם ביחיד ומוסף בכלל, מ' שאין הלכה כר' יהודה, ולכאו' לא היו רועים וקייצים; ע"י ראשונים שבציון ¹⁵¹, שפסקו כר"י, ומשמע מסתימתם שכל היחידים פטורים. ¹⁰⁵ ירו' שם (וע"י כע"ז בבבלי שם א, שמימו לא התפלל מוסף ביחיד, וע"י שנות אליהו שם, שאפשר לפרש שתמיד התפלל בציבור). ¹⁰⁶ ע"י ירו' שם, שרבנן חולקים, וע"י מפרשים שבציון הבא, שהיינו שחולק על ר"י בר אידי ור"ש חסידא ששם ופוטרו כל היחידים. וע"י ציון ⁶² ואילך, ש"מ בע"א. ¹⁰⁷ ע"י ר"א פולדא ברכות שם: ל"א ועיקר, ופ"מ (חביב) ופ"מ שם ושנ"א על המשנה שם וניר בפ"י ראשון, בבית ירו' שם. וע"י חזו"א או"ח סי' יט ס"ק ד, שכתב (ולא הביא הירוש') שאין נפטרים לר' יהודה אלא אנוסים בלבד (ע"פ דברי ר"ג בר"ה לג ב ולה א וראשונים בדעתו, שבכל התפילות, דוקא עם שבשדות שאנוסים מלבוא, נפטרים בתפילת הש"ץ, ע"ע תפילה), וע"ש שכתב שאף שמואל שבציון ¹⁰⁵ היה אנוס, וצ"ב. ולכאו' חולק על ר' יוחנן שבריר' שם בציון ⁹⁵, שסובר שהיוצא מחוץ לתחומי עיר אינו נפטר בתפילת חבר עיר. וע"י רש"י וניר בפ"י השני ושדה יהושע שם, שפי' ד' הירוש' בע"א. וע"י פ"מ (חביב) שם, בד' ר' יוחנן בשם ר' ינאי, וע"י ציון ¹⁴⁷ ש"מ בע"א. ¹⁰⁸ ע"י ר"א ברכות ל א: אין היחיד רשאי, וע"ש בסו"ד: ואי לא צלי בציבור תו לא מצלי, וע"י הערת ר"ש במברגר ברא"ה מהדורת פקודת הלויים, ועינים למשפט שם, שמ' שאינו יכול להתפלל אפילו ירצה; קול אליהו (ישראל) ח"א סי' לה; ברכת ראש ברכות שם ב ד"ה רב. וע"י קול אליהו שם, שכ"מ בגמ' שם, שהוכיחו מר' ינאי שהתפלל מוסף ביחיד שאין הלכה כר' יהודה, אבל ברש"י שם ד"ה דצלי, פי' שמשם הוכיחו אף שאין הלכה כראב"ע, ולדעתו ודאי אין היחיד רשאי להתפלל, ע"י ציון ⁵⁹, וע"י צל"ח שם שאין להוכיח מגמ' שם, שר' אמי ור' אסי שהתפללו מוסף ביחיד, והוכיחו מזה שאין הלכה כר' יהודה, ע"י ציון ¹⁴⁵, שהם שתורתם אומנותם, אם לא היו חייבים לא היו מכניסים עצמם לחיוב, ולכאו' כע"ז

תפילת מוסף של ראש השנה נתקנה גם ליחידים, שהרי יש בה אף אמירת מלכויות זכרונות ושופרות*¹¹⁷, שיש באמירתן לעורר רחמי שמים¹¹⁸. ומדברי ראשונים נראה שאין חילוק, והסוברים שהיחידים אינם חייבים בתפילת מוסף או שהם יוצאים בתפילת הציבור, הרי זה אף במוסף של ראש השנה¹¹⁹. ג) לדעת חכמים תפילת מוסף הרי היא בין בחבר עיר ובין שלא בחבר עיר¹²⁰, היינו שאף היחידים חייבים בה¹²¹, בין במקום שאין חבר עיר ובין במקום שיש, שאינם יוצאים בתפילת חבר עיר¹²², וכן כתבו אחרונים בדעת סתם משנה וכמה תנאים שהם סוברים כחכמים¹²³. ומן האחרונים יש שכתבו שאף לדעתם לכתחילה יש להתפלל בציבור, שיש מעלה להתפלל תפילת מוסף בציבור יותר משאר תפילות, שעיקר התפילה להזכיר את קרבן מוסף שהוא קרבן ציבור¹²⁴, וכתבו שלפיכך המוצא ציבור מתפללים ואינו יכול לסיים

ואין מתפללים מוסף נדבה¹⁰⁹. ויש מן האחרונים שציידו לומר שהוא יכול¹¹⁰. תחום העיר שתפילת חבר עיר פוטרת שם את היחידים, לר' יהודה משמו של ר' אלעזר בן עזריה, מתפילת המוסף, אמרו בו בירושלמי ששוק של ציפורי כציפורי¹¹¹, ופירשו אחרונים לפי שהוא בעיבורה של עיר¹¹². ויש שנראה מדבריהם שגורסים שהשוק של ציפורי אינו כציפורי, ופירשו הטעם שהוא רחוק מאד מציפורי, ונחשב כמקום בפני עצמו¹¹³. ויש גורסים ומפרשים בירושלמי ששדות בית השלחין הסמוכות לציפורי נידונות כעיר עצמה¹¹⁴.

תחום המקום שחבר עיר פוטרם

תפילת מוסף של ראש השנה, יש שכתבו שאף לסוברים בשאר מוספים שהיחידים פטורים, או שיוצאים ידי חובתם בתפילת הרבים¹¹⁵, במוסף של ראש השנה חייבים הם, שדוקא תפילה שאין בה אלא הזכרת הקרבנות לדעתם לא נתקנה אלא לציבור¹¹⁶, אבל

מוסף של ר"ה

יש עליו חובת אמירת מלכויות זכרונות ושופרות. ועי' ראשונים שבציון 66, שטעם ראב"ע הפוטר את היחידים מתפילת מוסף, שהיא תפילה של שבח ולא בקשת רחמים, ועי' רש"י ע"ז ד ב ד"ה מוספי, שבמוסף של ר"ה יש בו (בנוסף לשבח), מלכויות זכרונות ושופרות שהם מעוררים דינו של אדם. ועי' אחרונים שבציון 160. 118. ס' ניר ליר' ברכות פ"ד ה"ו, שלכן אף ת"ק במשנה ר"ה לג ב, הסובר שאין ש"ץ מוציא את הרבים, אפשר שסובר כת"ק משמו של ראב"ע שבציון 44, שהיחידים אינם חייבים במוסף. 119. עי' רוקח סי' שכה ותור"ד ע"ז ד ב, שדברי רב יוסף שם בדין מוסף של ר"ה ביחיד, הם כחכמים שיחיד מתפלל מוסף; עי' רדב"ז ח"א סי' שמז. 120. משנה ברכות ל א. 121. או"ז ח"א הל' תפילה סי' פט ורוקח סי' שכה ומאירי שם ור"א מלונדריש שם וטוש"ע או"ח רפו ב. ועי' ארץ החיים שם, שפשוט שהוא חייב, ולא שאם רצה מתפלל. 122. עי' תפא"י שם בועז אות ג. ועי' ש"י יכין אות כה, ושם בשם בשם אביו. 123. עי' משנה ר"ה לג ב ושם לה ב, מחלוקת ר"ג וחכמים במוסף של ר"ה אם ש"ץ מוציא את הבקי (ואף לר"ג דוקא בשמיעה מש"ץ יוצא), ועי' קהלת יעקב (ברוכין) שם לד א וס' ניר שם ופתח הדביר שם ושם ישראל (איסרלין) ברכות שם, שלד"ה היחיד חייב במוסף ואינו יוצא יד"ח בתפילת הציבור (ועי' קה"י שם שפי' בע"א וצ"ב), ועי' מלה"ר ברכות שם; עי' משנה מגילה כג ב, שנמנו הדברים שטעונים עשרה ומוסף לא נזכר, ועי' תולדות יעקב (כהנא) אעה"ז סי' ה, שהוא כדעת חכמים שתפילת מוסף אף ביחיד. 124. פנ"י שם ב ד"ה בגמרא ושם כא ב ד"ה בא"ד ומתוך, בד' היר' ו

ל' בר' ינאי שם. 109. עי' ציון 1176 ואילך, ושם ש"ח. ברכת ראש שם, וכע"ז בארץ החיים ברכות שם. 110. צ"ח שם; עי' פתח הדביר (ע"ס העיטור) הל' שופר סדר ברכות אות נה; עי' גנזי חיים (הוטנר) סי' רפו. וכ"מ ברדב"ז שבציון 151, שפסק שאין תפילת המוספים אלא בחבר עיר, ומתוך כך התיר ליחיד המתפלל מוסף של ר"ה לתקוע לעצמו על הסדר (אע"פ שאינו חייב בתקיעות על הסדר, ע"ע תקיעת שופר), שאין תפילתו אלא רשות, ואין לחוש בה להפסק או לטירוף הדעת, ומ' שמדובר במקום שיש שם חבר עיר. 111. עי' ירו' ברכות פ"ד ה"ו, ושם לגי' כתי' רומי, וברש"ס שם. 112. רש"ס שם; שדה יהושע שם. על הדינים השונים שעבורה של עיר נידון כעיר עצמה, ע"ע עיר. ועי' פ"מ לירושלמי שם, שמשמע שהחידוש בשוק של ציפורי לפי שהוא מקום שעוברים בו רבים הבאים מחוץ לעיר. 113. עי' פי' לבעל חרדים שם. 114. עי' ירו' שם (בתחילתו), במעשה בר' ינאי) לגי' כתי' רומי ורוקח סי' שכה: בשוקי, וכע"ז בכת"י לידן שם (ולפנינו: בשוק), ועי' ארץ הגליל (ר"ש קליין) עמ' 142 הערה 10 ועלי תמר ליר' שם, בשם כמה חכמים שפירשו לפי כמ"ק ביר', ששוקי מלשון השקאה, והיינו שדות בית השלחים (ועי' עלי תמר שם, שציין ליר' ביכורים פ"א ה"ח, ששה עשר מיל חיזור חיזור לצפורין הן הן ארץ זבת חלב ודבש). 115. עי' לעיל. 116. עי' ציון 79. ועי' ציון 66 ואילך, שי"ס טעמים אחרים שתפילת מוסף דוקא בציבור. 117. מילי דברכות (גרודזנסקי) ברכות ל א ד"ה ובאמת. ועי' ס' ניר שבציון הבא. ועי' נוע"י ברכות פ"ד ה"ו ד"ה וא"כ ותענית פ"א ה"א ד"ה ולי, שלר' יהודה אין על היחיד חובת מוסף, אבל

ולסוברים שטעם הפוטרים את היחידים הוא משום שהתפילה היא כנגד קרבן מוסף, שהוא קרבן ציבור, לא חייבו בה אלא ציבור¹³⁴, יש מן האחרונים שכתבו שלדעת חכמים, כל התפילות שוות, שכולן כנגד קרבנות שהם קרבנות ציבור¹³⁵, וכשם שבשאר התפילות חייבים היחידים, כך חייבים הם בתפילת מוסף¹³⁶.

הלכה

להלכה נחלקו אמוראים: רב חייא בר רב אמר שהלכה כר' יהודה משמו של ר' אלעזר בן עזריה שבמקום שיש חבר עיר היחיד פטור¹³⁷, וכן סובר שמואל¹³⁸, ויש שלגירסתם אף רב¹³⁹, וכן דעת אמוראים נוספים¹⁴⁰. ויש מפרשים בדעת ר' יעקב בר אידי בשם ר' שמעון חסידא בירושלמי, שהלכה כתנא קמא בדעת ר' אלעזר בן עזריה, שאין תפילת מוסף אלא בחבר עיר¹⁴¹. והרבה אמוראים – לפירושי גאונים וראשונים בדעתם – סוברים שהלכה כחכמים שתפילת מוסף נוהגת בין בחבר עיר ובין שלא בחבר עיר: ר' ינאי¹⁴², ור' יוחנן¹⁴³,

קודם אמן של האל הקדוש או של שומע תפילה – לסוברים שבתפילת מוסף יש שמונה עשרה ברכות¹²⁵ – שבשאר תפילות לא יתפלל אלא אחרי חזרת הש"ץ¹²⁶, במוסף יתפלל עמהם ויפסיד האמנים¹²⁷. למפרשים שחבר עיר הוא שליח ציבור¹²⁸, חכמים שאמרו שתפילת מוסף בחבר עיר ושלא בחבר עיר, היינו שתפילת מוסף הרי היא ככל התפילות, שיש בה תפילת לחש וחזרת הש"ץ¹²⁹. בטעם שלחכמים אף היחידים מחוייבים בתפילת מוסף, יש מן הראשונים שכתבו – לשיטתם שטעם הפוטרים את היחידים משום שאינם בקיאים ורגילים בתפילה¹³⁰ – שלדעת חכמים אף היחידים רגילים ובקיאים בה¹³¹, ולסוברים שטעם הפוטרים את היחידים הוא משום שתפילת המוסף עיקרה שבח ולא רחמים¹³², יש מן האחרונים שכתבו שלדעת חכמים אף תפילת המוסף חשובה תפילת רחמים, לפי שיש בשלש ברכות אחרונות שלה דברי תחנונים¹³³,

או חונא) ביר' שם; ר' יוחנן ביר' שם לפי חרדים שם, ועי' פני משה (חביב) שם, שר' יוחנן פסק כר' יהודה וכשיטת ר"ש חסידא שבציון 107 בדעתו, ועי' ציון 147. ועי' תנא תוספאה עטור בכורים ברכות פ"ג ה"ב, בד' ר' זירא ברכות שם ב, שראה את ר"ח בר אבא מתפלל ב' תפילות בזא"ז, ונקט בפשיטות שהתפילה השנייה לא היתה מוסף, ועי' צ"ח ברכות שם ד"ה אני, שביאר דעת ר' זירא בע"א, ועי' תנא תוספאה שם בד' ר' זירא שבייר' ברכות פ"ד ה"ו: בא ומצאן מתפללין מוסף, ועי' ברכת ראש ברכות שם, ועי' פתח הדביר (ע"ס העיטור) הל' שופר סדר ברכות אות נה, בד' ר"ז שבייר' שם ור"ה פ"ד סוף ה"י: ולא צלינן וכו'. ועי' ב"ח ס' קיד וש"ת כנסת יחזקאל ס' קטז, בד' סתם ירו' תענית פ"א ה"א, שמשמע שבשלשים יום חוזר על אזכרה בתפילה תשעים פעמים, ולא נכלל מוסף במנין, ועי' גנזי חיים (הוטנר) ס' רפז, בד' סתם ירו' בברכות שם בדין הקדמת מנחה למוסף. ועי' כנסת יחזקאל שם: כל אמוראים ס"ל כר", ועי' ציון 147 מהרבה אמוראים שפסקו שלא כר", וצ"ב. 141. רש"ס בירושלמי ברכות פ"ו ה"ד. ועי' ציון 62, פי' דעת ת"ק לשיטתו. 142. ברכות שם ב: אין הלכה כר' יהודה, ושם מעשה שהתפלל מוסף ביחידות, ועי' צ"ח שם, ועי' תשו' רב פלטוי גאון בתורתן של גאונים ח"ו עמ' 344, שפירש ד' ר' ינאי בע"א. 143. עי' ברכות שם שהעיד על המעשה בר' ינאי שבציון הקודם ועי' ראב"ה ס' פח ואר"ז הל' תפילה ס' פט, שמ' שאף הוא סובר כחכמים, ועי' שתי ידות דרך חיים (מהד' אהבת שלום עמ' קפט), שדחה, ועי' ירושלמי שם שהעיד על המעשה בר' ינאי בשינוי קצת, ופי' ר"א פולדא ושדה יהושע ופי' מ

ברכות פ"ד ה"ו. ועי' תפא"י ברכות שם יכין שם ובוועז שם. 125. עי' ציון 524 ואילך. 126. ע"ע תפילה. 127. פני' שם, ע"פ ירושלמי שם. ועי' ציון 92 מתנא תוספאה, שנראה שסובר שדוקא לר"י יתפלל עמהם, אבל לחכמים מוסף דינה כשאר תפילות. 128. עי' ציון 57. 129. פסקי הר"ד ברכות ל א, ועי' ש' שכיין שהלכה כמותם, עי' ציון 149, מחה בנהגים שהש"ץ מתפלל תפילת מוסף בקול, והציבור אומרים עמו בלחש ועונים עמו קדושה, אלא יש להתפלל אותה ביחידות תחילה, ככל התפילות, ואחר כך חזרת הש"ץ בקול. 130. עי' ציון 76. 131. מאירי ברכות שם ב. ועי' ש' שלטעם שבציון 71, שהיחידים פטורים משום שתפילת המוסף נתקנה ע"י אנשי כנה"ג, שהם רבים, ולא ע"י האבות, לחכמים כל התפילות נתקנו ע"י אנשי כנה"ג, וכשם שבשאר תפילות היחידים חייבים, אף במוסף הם חייבים. 132. עי' ציון 66. 133. שדה יהושע ליר' שם, ועי' רש"ש ברכות שם. 134. עי' ציון 79. 135. עי' ציון 23. 136. לבוש אר"ח ס' רפז ס"ב. 137. ר' הונא בר' חנינא משמו ברכות ל א (ועי' דק"ס שם אות פ שינו"ס). 138. גמ' שם ויר' שם פ"ד ה"ו, ועי' ציון 106. 139. ר' יצחק בר אבידימי משמו, שם ב לגי' שלפנינו, וכ"ה בפי' רה"ג שם (באוצה"ג חלק הפירושים עמ' 42) ופסקי הר"ד שם ותוס' ר"י שירליאון שם ותוס' רא"ש שם ורא"ש פסקים שם ס' כא וגמ' כת"י שבדרך חיים (די לונזאנו, מהדו' אהבת שלום עמ' קצ), וכ"נ שהיתה גירסת האו"ז הל' תפילה ס' פט ד"ה לפיכך. ועי' ציון 147 שיי"ג בע"א. 140. ר' חייא בר אבין שם א, ושכ"נ ממנהגו של שמואל; ר' חנינא קרא שם ב; ר' ביבי בשם ר' חנה (ו"ג חנינא

ורב יוסף¹⁴⁴ ורב אמי ורב אסי¹⁴⁵, ויש גורסים שכן דעת רב¹⁴⁶, ועוד¹⁴⁷, וכן יש גורסים בסתם התלמוד שאין הלכה כר' יהודה¹⁴⁸, וכן פסקו הרבה גאונים וראשונים להלכה, שתפילת המוסף נוהגת בין בציבור ובין ביחיד¹⁴⁹. ויש מן הראשונים שפסקו כתנא קמא משמו של ר' אלעזר בן עזריה, שהיחיד לעולם פטור ממוסף, בין יש ציבור המתפללים ובין שאין¹⁵⁰, ויש שפסקו כר' יהודה משמו, שבזמן

שיש חבר עיר יחיד פטור מתפילת המוסף¹⁵¹. נשים, אם חייבות הן בתפילת מוסף, נחלקו אחרונים: יש שכתבו שפטורות, לפי שתפילה היא מצות עשה שהזמן גרמא¹⁵², ונשים פטורות ממצוות שהזמן גרמן¹⁵³, ולא חייבו נשים בשאר תפילות אלא משום שהתפילה היא בקשת רחמים¹⁵⁴, ותפילת מוסף שאינה בקשת רחמים לדעתם¹⁵⁵, לא חייבו בה את הנשים¹⁵⁶. ויש מן האחרונים שכתבו, לדעתם

שם, וכ"מ ברוקח סי' שכה, ועי' חרדים שם לפני משה (חביב) שפי' בע"א; עי' דברי ר' יוחנן ב"ה ל"ד ב וביר' ברכות שם, שמודים חכמים לר"ג בתפילת מוסף של ר"ה שהש"ץ מוציא אף את הבקיאים, ועי' פתח הדביר (ע"ס העיטור) הל' שופר סדר ברכות אות נה וס' ניר שם, שם שסובר כחכמים שיחיד חייב בתפילת מוסף, ועי' להלן. 144. עי' ע"ז ד ב, שיחיד לא יתפלל מוסף של ר"ה בג' שעות ראשונות, ועי' רוקח סי' שכה ותור"ד ע"ז שם, שג' שסובר כחכמים, ועי' מילי דברכות (גרודזנסקי) ברכות שם, לשיטתו שבציון 116 שבמוסף של ר"ה לדברי הכל היחיד חייב. 145. עי' ברכות שם, שהתפללו במקום לימודם, ועי' פי' רה"ג שם ובתשובה"ג (מוספאיה) סי' קא ור"ח שבאו"ז שם ובתוס' שם ד"ה אין ורמ"ך על הרמב"ם תפילה פ"ח ה"ג (בד' רה"ג) ותוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש שם וראב"ה שם ומאירי שם ורא"ש שם ונ"י שם, שר"א ור"א התפללו כל התפילות ביחיד, ומוסף בכללם, ושהביאו הנהגתם בגמ' שם, ללמוד שלדעתם הלכה כחכמים. ועי' ציון 100. ועי' רמב"ם שם שר"א ור"א התפללו בציבור, ולפי"ז אין ראיה, אבל בטוב רואי ברכות ח א, לשיטתו שבציון 53, שאפשר שלראב"ע אין מתפללים מוסף אלא במקום של קביעות הקהל, כ' שעדיין יש ראיה, שהרי לראב"ע לא יכלו להתפלל מוסף בבית המדרש ואפילו בעשרה. 146. ר' יצחק בר אבידימי בברכות שם לגי' ר"ח שהובא בתוס' שם ורא"ש ברכות פ"ד סי' כא, ותוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש שם בשם יש ספרים: אין הלכה כר' יהודה, ועי' ראשונים הנ"ל שהיינו שהלכה כחכמים, ועי' ברכת ראש ברכות שם שפי' בע"א, ועי' ציון 140 שיי"ג בע"א. 147. עי' ירו' שם מר' יעקב ב"ר אידי משם ר"ש חסידא, ועי' שדה יהושע שם בפירוש ראשון וס' ניר שם בפירוש שני שלדעתו הלכה כחכמים, ועי' ציון 107 שיי"מ בע"א; עי' ברכות כח ב מאב"י, שהורה להתפלל מוסף ביחידות, ועי' הגהות מים חיים (הפר"ח) ברכות ל ב לשיטתו בציון 65; עי' ר"ה ל"ד ב, רב פפא בר שמואל קם לצלווי (מוסף של ר"ה) (ה) וכו', ועי' דק"ס שם ורוקח סי' רג ואו"ז ח"ב סי' רעא ועוד: ביחיד, ומ' שדעתו כחכמים, אבל בתשו' ר' עזריאל ב"ר נתן במחז"ו דיני שופר סי' שיז (ח"ג עמ' תרצב), פי' שהתפלל בציבור, ועי' שד"ח א"ס מערכת ר"ה סי' ב מכמה אחרונים. 148. עי' פי' רה"ג שם ושתי ידות דרך חיים (מהדו' אהבת שלום עמ' קצ) ובית נתן שם ודק"ס

שם אות פ, שבגמ' שלפניהם, אחר דברי האמוראים הסוברים שהלכה כר' יהודה אמרו: ולא היא, אין הלכה כר' יהודה משמו של ראב"ע. 149. בה"ג הל' תפילה (מהדו' מק"נ ח"א עמ' 28, ובבה"ג כת"י רומי ח"א עמ' 31: ואין הלכה כר"י שאמר משום ראב"ע); עי' סדר רע"ג סי' מד ואלף המגן אות א ד"ה ומ"ש, בדעתו; רה"ג באוצה"ג חלק הפירושים ברכות ל א עמ' 42; ר"ח שבאו"ז הל' תפילה סי' פט ובתוס' ברכות ל ב ד"ה אין ובתוס' ר"י שירליאון ותוס' ר"פ ותוס' הרא"ש שם; מאורות ומאירי וס' הבתים שם, בד' הרי"ף (כ ב); פהמ"ש לרמב"ם שם, ועי' רמב"ם תפילה פ"א ה"י פ"ג ה"א, ועי' משחא דרבנותא שם ועינים למשפט ברכות שם, שם' שפוסק כחכמים ועי"ש פ"י ה"ט"ו ומ' שם שהוא ביחיד וכו' במאורות ובס' הבתים שם שם שכ"ד הרמב"ם; רוקח סי' שכה; ר"א מלונדריש ברכות שם; פסקי הרי"ד שם, ועי' ציון 57, שיש לו שיטה אחרת בד' חכמים; ראב"ן ברכות סי' קעו (מהדו' דבליצקי ח"ב עמ' מב); ראב"ה סי' פח; או"ז שם, כר' יוחנן שבציון 143; שבה"ל הל' תפילה (מהדו' מירסקי עמ' 251); רא"ש שם; אגודה ברכות סי' קא: רוב גאונים מורים כן; ריא"ז ברכות שם; נ"י ברכות שם: ולכן מצלינן האידינא מוסף ביחיד; טוט"ע או"ח רפ"ו ב. 150. ס' הבתים בית תפילה (מהדו' הרש"ר ח"ג עמ' קעח): יש מן הגדולים. ועי' רדב"ז שבציון הבא. 151. תשו' רב פלוטו גאון בתורתן של גאונים ח"ו עמ' 344; מאירי ברכות ל א: י"א; ס' הבתים שם: יש מי שפסק; עי' שו"ת רדב"ז ח"א סי' שמז, שאין תפילת המוספים אלא בחבר עיר, ועי' גליוני הש"ס ברכות שם, שני' שדעתו של הרדב"ז לפסוק שלא כחכמים, וצ"ב אם פסק כת"ק או כר' יהודה, ועי' ברכ"י או"ח סי' תקצב סוס"ק א ומשחא דרבנותא ח"ב סי' תקצב וקול אליהו ח"א סי' לה, שתמחה, ועי' קול אליהו שם שהק' מד' הרדב"ז ח"ד סי' רסא שבציון 485, שפסק כחכמים. ועי' שתי ידות דרך חיים (מהדו' אהבת שלום עמ' קצ), שיש מקום לפסוק כר' יהודה שכמה אמוראים אחרונים פסקו כמוהו, שהלכה כבתראי, ע"ע. 152. עי' להלן: זמנה - ביחס לשעות היום, ועי' בערכי התפילות השונות. 153. ע"ע אשה: במצות עשה שהזמן גרמא. 154. ע"ע הנ"ל: בתפילות וברכות. וע"ע הנ"ל ציון 192, שיי"ס שבמצוות מדרבנן האשה חייבת אף כשהזמן גרמן. 155. עי' ציון 32. 156. צ"ח ברכות כו א ד"ה ושל, והובא בהגהות

או מי שלא מלאו לו עשרים שנה, לסוברים שפטור מלשקול¹⁶⁴ – וכל שפטור מלשקול, אין לו חלק בקרבנות ציבור, לסוברים כן¹⁶⁵, ואינו מחוייב בהם¹⁶⁶ – יש מן האחרונים שכתבו שפטור מתפילת מוסף¹⁶⁷, לפי שאינה באה אלא לזכר חיוב הקרבנות¹⁶⁸. ויש מוסיפים שאף עברין – שהוא מצטרף למנין לשאר תפילות¹⁶⁹ – שלדעתם אין לו חלק בקרבנות ציבור¹⁷⁰, פטור מתפילת מוסף¹⁷¹. ויש חולקים וסוברים שחיוב מוסף אינו תלוי בכפרת הקרבן¹⁷², שתפילת מוסף אינה במקום הקרבן אלא כנגדו¹⁷³, ולפיכך אף אותם שאינם שוקלים חייבים בה¹⁷⁴. על הסוברים שאף אותם שאינם חייבים בשקלים יש להם כפרה בקרבנות ציבור* ושטעם זה יש לחייב נשים ופחותים מבני עשרים, ע"ע קרבנות צבור¹⁷⁵.

שאף תפילת מוסף חשובה בקשת רחמים¹⁵⁷, שגם נשים חייבות בה¹⁵⁸. על הסוברים שנשים פטורות מטעם אחר, משום שאין להן חלק בקרבנות ציבור, עי' להלן¹⁵⁹. על מוסף של ראש השנה שאומרים בו מלכויות זכרונות ושופרות*, שמשום כך אף לסוברים שנשים פטורות משאר תפילות מוסף, יש סוברים שחייבות הן במוסף של ראש השנה, שיש בו בקשת רחמים, ע"ע מלכויות זכרונות ושופרות¹⁶⁰. לסוברים שאר התפילות חשובות כמצוות עשה שאין הזמן גרמן, וזה הטעם שנשים חייבות בהן¹⁶¹, יש סוברים שתפילת מוסף חשובה זמן גרמא, והנשים אינן חייבות בה¹⁶².

מי שאינו חייב בקרבנות ציבור, כגון נשים, הפטורות מלשקול שקלים לקרבנות ציבור¹⁶³,

שאינו לו חלק בקרבן מוסף

וחי' שר"ע אר"ח סי' קו (ועי"ש ושם שצ"י לבשמים ראש שם), בנשים; ברכת ראש ברכות כו א לתוד"ה תפלת, בנשים; שערי דעה ח"א סי' יז (בנדמ"ח ח"א סי' לב) בפחות מבן כ, ועי"ש שכתב שאינו מוציא את הרבים יד"ח (ונראה שסובר שהוא רשאי להתפלל, או שאף חייב משם שכך נהגו), ועי' ח"א דחיי סי' פח באורך, ועי' ברכת אהרן מאמר ר אות א. ועי' ברכת ראש שם, שאע"פ שבשאר תפילות נשים חייבות אף לסוברים תפילות כנגד תמידים תקנום, מ"מ שונה תפילת מוסף משום שמזכירים בה קרבן מה שאין מזכירים בשאר תפילות. 168. עי' ציון 25 ואילך, ושם ש"ח. עי' שו"ת בשמים ראש שם, מובא בשו"ת ובחי' רעק"א שם. ובשערי דעה דלהלן: לא נתקנה אלא במקום קרבן מוסף, ועי' ציון 27. ועי' ברכת אהרן שם, שנקט שלסוברים שתפילות כנגד תמידים תקנום, אף שאר תפילות הן כנגד הקרבנות, ותמה שלפ"ז היה לפטור נשים גם משאר תפילות. 169. עי' שו"ע אר"ח נה יא, ועי"ע מומר. 170. עי' זכר יצחק ח"א סי' ב בשם בעל צפע"נ, כשם שאין מקבלים ממנו קרבן, ע"ע הנ"ל (ועי' זכר יצחק שם שדחה, ועי"ע הנ"ל, ועי' שו"ת צ"פ מכ"י, ירושלם תשכ"ה, סי' לח עמ' פז). 171. זכר יצחק שם בשם בעל צפע"נ. 172. באר יצחק אר"ח סי' כ ענף ג. ועי' ציון 174. ועי' עמודי אור סי' ז ובאר יצחק שם ובית יצחק דלהלן וצמח דוד על שו"ת רעק"א שם, שאם אותם שאין להם חלק בקרבנות ציבור פטורים, היה לנו לפטור אף כהנים ולויים שאינם שוקלים, ע"ע הנ"ל, ועי' קה"י שבציון 166, לשיטתו שם, שמחלק בין נשים לבין פטור כהנים ולויים, ועי' ח"א דחיי שם. 173. עי' לעיל, שם. 174. עי' ציון 23. משנת יעבץ אר"ח סי' ד, ושכ"מ מד' הפוסקים שסתמו ולא פטרו נשים מתפילת מוסף. 175. ועי' בית יצחק אר"ח סי' יז אות ב ושו"מ מהדו"ב ח"ב סי' נה וזכר יצחק

רעק"א לשר"ע אר"ח סי' קו ס"ק א; ר"ג ליפשיץ (בעל רגל ישרה) בקובץ שיח תפילה עמ' ריב; עמודי אור סוסי" ז: יש להסתפק; יריעות האהל על אהל מועד ח"א דף סב ב, ועי"ש שצ"י שנשים אינן בחיוב קרבנות, עי' ציון 167. ועי' מהר"ם שיק אר"ח סוסי" צ: צ"ע. ועי"ע הנ"ל: קיומה במצוות שפטורה, אם רשאית לקיים ולברך על מצוות שאינה חייבת בהן, ועי' צ"ח ויריעות האהל שם ויב"א ח"ב אר"ח סי' ו אות ז, בתפילת מוסף. 157. עי' ציון 41. 158. מגן גבורים סי' קו ס"ק ד; עי' דברי הרב (כהנמן) ח"א סי' ו אות א. ועי' בית יצחק אר"ח סי' יז אות ב, ועי' ציון הנ"ל. 159. ציון 167 ואילך. 160. ועי' התעוררות תשובה ח"ג סי' סו אות ב (מהדו"ח ח"ג סי' שצ) ואפיקי מגינים סי' קו ס"ק א. 161. עי' רי"ף ברכות שם (יא ב), ועי' תוס' ר"י שירילאון ורשב"א ברכות כ ב, שכך גרסו בגמ' שם, ועי' רמב"ם תפילה פ"א ה"ב, ועי' רבנו יונה ברכות שם, שהטעם שאין הזמן גרמן לפי שאמרו לואי שיתפלל אדם כל היום, וכע"ז בפסקי ריא"ז שם: בכל עת ראוי להתפלל, ועי' עולת תמיד סי' קו ס"ק ד טעם אחר, שתפילה עיקרה מה"ת, ומה"ת אין לה זמן קבוע, וע"ע תפילה. 162. ברכת ראש ברכות כו א לתוד"ה תפילת השחר. ולא ביאר טעם החילוק, ואפשר שהטעמים שבציון הקודם אינם שייכים במוסף. 163. ע"ע שקלים. 164. ע"ע הנ"ל מחלוקת ראשונים. 165. עי' שו"ת בשמים ראש סי' פט (הובא ברעק"א שבסמוך), ושו"ת רעק"א קמא סי' ט ובחי' רעק"א לאר"ח סי' קו. ועי' ציון 175. 166. שערי דעה דלהלן; קה"י זבחים סי' ד, שזו כוונת רעק"א שבציון הקודם, ושלכן אע"פ שנשים מתכפרות במוסף לסוברים כן, עי' ציון 174, אין לחייבן בתפילה משום כך (ועי' להלן בעברין, ולכאור' פשוט שחייב לשוב בתשובה, וממילא חייב כשאר ישראל בקרבנות ציבור). 167. שו"ת רעק"א שם: לכאור' נראה,

היום, יש מן הראשונים והאחרונים שכתבו שעיקר מצוותה בעיצומו של יום, בשש שעות¹⁸² – או בשש ומחצה¹⁸³ – שאז היו רגילים להקריב את קרבן המוסף¹⁸⁴, והתפילה נתקנה כנגד הקרבן¹⁸⁵, וכן נראה בכמה פיוטים קדמונים, המכנים את תפילת מוסף כתפילת צהרים¹⁸⁶, ויש סוברים שדוקא בשבת יש להתפלל מוסף בשש שעות, אבל ברגלים יש

על הסוברים שיש לפטור נשים מתפילת מוסף מטעם שאינה בקשת רחמים, עי' לעיל¹⁷⁶.

ג. זמנה: ביחס לשעות היום. תפילת מוסף זמנה ביום¹⁷⁷, מתחילתו, מיד בבוקר¹⁷⁸, שחכמים השוו דונה לקרבן מוסף הקרב כל היום¹⁷⁹. ומן הראשונים יש שהוסיפו, שזמנה אחר תפילת השחר¹⁸⁰, כקרבן מוסף שזמנו לאחר התמיד¹⁸¹. אף על פי שזמנה מתחילת

תחילת זמנה

182. ת"י ותוס' הרא"ש יומא לד א; תורת שבת סי' רפ"א ס"ק א. ועי' מג"א סי' רפ"א ס"ק ב בד' תוס' ברכות כח א ורמ"א בש"ע שם. ועי' לבו"ש שם, שמוסף שקרב בשש היינו למצוה מן המובחר, אבל אין איסור להקריב קודם, ולכן מותר לכתחילה להתפלל קודם שש, ועי' באה"ל שם ד"ה מיד, שהבין שכונתו שאף תפילה מצוה מן המובחר לאחר, ושם שסובר שבשבת אין לאחר מוסף משום עונג שבת (עי' ציון 193), ומשמע שבשאר ימים יש לאחר, ועי' משנ"ב שבציון 189. ועי' גליונות קה"י ליר' ר"ה פ"ד ה"ח (בסו"ס ירושלמי עם ביאור ר"ח קנייבסקי) שדקדק מן היר' שם, שהתפללו מוסף באיחור, אבל לא נתפרש מתי. ועי' באה"ל שם, שאם הציבור מתפללים מוסף אחר שחרית, ודאי אין נכון שיתחלק מהם להתפלל מוסף אחר שש ביחיד, ועי' ציון 190. 183. ת"י ותוס' הרא"ש שם, ועי' תוס' ר"ש משאנץ פסחים נח א ד"ה ועבדינו, שמוסף זמנו בעיצומו של יום, והיינו מחצי שש עד חצי שבע, ומשמע שם שזהו זמן תפילת מוסף (ומשמע שכ"כ בכל מוסף, ועי' תוס' ברכות כח א בשמו), ועי' מחה"ש סי' רפ"א ד"ה ואנן, שסובר שעצומו של יום היינו עד חצות. 184. עי' פסחים נח א ורש"י שם, ושם שהוא מפני שכתוב בהם, ויקרא כג לו (במועדים) "יום" (ולא "בוקר") שמשמע איחור. 185. תורת שבת שם. 186. עי' רשות לתפילת טל לקליר הפותחת "ארשה ארוש רחשו" (מחזור לפסח מהדור' גולדשמידט-פרנקל עמ' 214): שחרית חנותי למטר וכו' תפילת גבורות טל חלתי בצהר לנטל, ורשות לתפילת גשם להנ"ל הפותחת "אפיק מען מעטר" (מחזור לסוכות מהדור' הנ"ל עמ' 408): תענני עדי אפרים בשפכי שיחות צהרים, ורשות לסדר העבודה ליה"כ להנ"ל שבסדרי עבודה ליה"כ (צ' מלאכי ירושלים תשל"ד) עמ' 204, שפותחת: אדפק בצהרים פתח, ושם: עיתר מוסף היפקתי בשיחה וכו' פיגע צהרים בחנני וכו', וכן: "תפילת מוסף בהפיצחו וכו' אהלך בצהרים אפנה" ועוד כמ"ק שם, ורשות לפייטן לא ידוע לתפילת טל (סיני סט עמ' כא) קדמתי משחר לשאול גשם מטל, קרבתי לשאול עת צהרים טל, ורשות לתפילת טל לר' יוסף בירבי ניסן (?): שאלתי בצהריים, ילדות משחריים" וסילוק לתפילת טל לר"פ הכהן, אתן חלק לשבעה (פיוטי רבי פנחס הכהן עמ' 473): "בבוקר טל אתבעה בשמיני וצהריים מטר בניצוח שמיני" וסדר עולם לטל לר' יוחנן הכהן (פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע, ירושלים תשמ"ד, חלק ב, עמ' 7): שמו היום מברכים עדי מטר וטל, שחרית על מטר וצהריים על טל, וקדושתא למוסף יוה"כ לר"ש

שם זרע אברהם סי' ד אות כ וצמח דוד שם ולפלגות ראובן ח"ד עמ' קיב (חי' רז"ר בנגיס ח"ב סי' ס), ועי' ברכת ראש ברכות כו א לתוד"ה תפילת. 176. ציון 156. 177. משנה ברכות כו א ומגילה כ ב: כל היום, ועי' להלן לגבי סוף הזמן (ועי' תוס' ברכות שם, שנראה שהמשנה שם אמורה על זמנה לכתחילה, ועי' מאירי ודברי דוד שם, שסוברים שכונת המשנה אף לדין בדיעבד, ושכלל לשון המשנה "כל היום", גם קודם תפילת השחר, ועי' ציון 290 ואילך). 178. עי' תוספתא ברכות פ"ג: עד שלא קרב תמיד של שחר, יצא; תוס' ברכות שם ד"ה תפלת ותוס' הרא"ש שם ובפסקים שם רפ"ד ותוס' ר"י שירליאון ברכות שם ות"י יומא לד א (מהדור' וגשל עמ' נט) ור"י תא"ו נ"ב חי"ט וטור או"ח סי' רפו, וראב"ן הל' ק"ש ותפלה על דרך השיר (ח"א עמ' תעט), ועי' תוס' שם ות"י שם ותוס' ר"י שירליאון שם ורא"ש שם, ע"פ ע"ז ד ב, שדוקא ברה"א אמרו שלא יתפלל מוסף בשלש שעות ראשונות; עי' ראשונים שבציון 290 שאם הקדים תפילת מוסף לשחרית יצא יד"ח. ועי' תוס' ברכות שם ושאר הנ"ל, שמבארים הטעם שלגבי מנחה לא נאמר במשנה שם שזמנה "כל היום", ועי' דברי דוד ברכות שם, שבקושייתם סברו שזמן תפילת המוסף הוא אחר שעבר זמן שחרית (כמו מנחה), ותמה למה לומר כן, ועי' פנ"י שם כח א, שנראה שהוצרכו לבאר שאין זמנה דוקא מאוחר, לפי שאצל מוסף של שבת נאמר בכתוב "יום", עי' במדבר כח ט, ויום מ' איחור, עי' יומא לד א, ועי' ציון 182 (ועי' מחה"ש שבציון 327, שסובר שלמדים מהלשון "יום", שיש להפסיק בין תמיד לבין מוסף, וע"ע קרבן מוסף), ועי' ויאמר שלם ברכות כו א, שמבאר בע"א, ושם שבמסקנת התוס' הטעם ששינינו במוסף שזמנו כל היום, הוא כיון שיכול להתפלל מהנץ (ופשוט שה"ה קודם, מעה"ש, כמו תמיד, ועי' רבנו מנוח תפילה שם). 179. עי' משנה מגילה שם וע"ע קרבן מוסף. גמ' מגילה שם. 180. עי' רמב"ם תפילה פ"ג ה"ה וסמ"ג עשין יט וא"ח הל' תפילה סי' צה וכל בו הל' תפילה סי' יא (מהדור' אברהם ח"א עמ' רכח) וע"ע חיים (חזון) ח"א עמ' לה וצדה לדרך מאמר ראשון כלל ב פ"ג; ר"א מלונדריש ברכות שם (עמ' סב); מאירי ברכות שם; עי' רבנו מנוח דלהלן; טוש"ע או"ח רפו א. ועי' רבנו מנוח תפילה שם: קודם זה אינו זמנה כלל, ועי"ש: וא"נ וכו' שכל היום זמנה למי שפשע או נאנס, וצ"ב אם ללשון ראשון אף בדיעבד לא יצא קודם שחרית, ועי' ציון 290 ואילך ושם ציון 298, ועי' ציונים 280, 300. 181. עי' תוס' ומאירי ברכות שם.

להקדימו¹⁸⁷ – שלדעתם דוקא בשבת היו מקריבים קרבן מוסף בשש שעות, אבל ברגלים היו סומכים אותו לתמיד של שחר¹⁸⁸ – ויש מן הראשונים שכתבו שאף לכתחילה מתפללים מוסף בשלש שעות ראשונות של היום¹⁸⁹, וכן יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שטוב להתפלל תפילת מוסף מיד אחר תפילת שחרית¹⁹⁰, וכן מצינו שר' ינאי התפלל מוסף סמוך לשחרית¹⁹¹, ומן האחרונים יש שכתבו שאין לאחר תפילת מוסף עד שש שעות, שהוא זמן המוספים, לפי שבשבת ובימים טובים צריך לאכול סעודה קודם שש¹⁹², ואסור לאכול קודם תפילת מוסף, לסוברים כן¹⁹³. על מוסף של ראש השנה, שאין להתפלל ביחידות קודם שלש שעות, ע"ע ראש השנה.

סוף זמן תפילת מוסף, נחלקו בו תנאים: סוף זמנה לדעת חכמים, זמנה כל היום¹⁹⁴, שכן לדעתם, קרבן מוסף – שתפילת מוסף נתקנה כנגדו או במקומו¹⁹⁵ – קרב כל היום¹⁹⁶, ואף לסוברים שאין להקריבו אחר תמיד של בין הערבים¹⁹⁷, היום כולו כשר להקרבנו, אלא שדבר אחר מעכב¹⁹⁸. לאחר שקיעת החמה*, לסוברים שבין השמשות* מתחיל מאוחר יותר, ואחרי השקיעה עדיין יום הוא¹⁹⁹, יש מן האחרונים שנראה מדבריהם שאינו יכול להתפלל מוסף²⁰⁰, לפי שמשקיעת החמה אין מקריבים קרבנות במקדש, שדם הקרבן נפסל בשקיעת החמה²⁰¹, ותפילת מוסף שמזכירים בה את הקרבנות, אין מתפללים אותה אלא בזמן הראוי להקרבת הקרבן²⁰². ויש שכתבו שמתפללים מוסף אחר השקיעה²⁰³, שלענין

אלסנג'ארי, אומן נוסיד חיש לישע מאמינך (קדושתאיתו של ר"ש סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ח"ב עמ' 228), והיא מיוסדת על תיבות "במוסף" "בצהרים" הפותחות לסירוגין את כל החרוזים, ומעמד למוסף יוה"כ לר"צ גיאת, יונה שוכבת בן שפתים, (שירי ר' יצחק אבן גיאת מהד' יונה דוד עמ' 85): ובפנות היום בין הערבים וכו', ומעמד למוסף יוה"כ לר' משה ו' עזרא, אלהים למשפטך, (רמב"ע שירי הקודש מהד' י' לוי עמ' 225): בתחנונים זה שבנו זה פעמים וכו' בקר וצהרים, ואפשר שדוקא משום יוה"כ, שאיחרו תפילת מוסף משום אריכות הפיוטים שבתפילת שחרית, עי' ראשונים שבציון 428 ואילך. ועי' תוספתא תענית פ"ג: בשלשה פרקים כהנים נושאים כפיהם ארבעה פעמים ביום, בשחר בחצות במנחה ובנעילה, ושם במשנה תענית כו א, בשחרית במוסף וכו' (ועי' ציון 12 ואילך מהו מוסף הנזכר במשנה, ולד"ה לענין יוה"כ הכונה לתפילת מוסף, ועי' חס"ד שם בפ"ה הב' ומרכה"מ כלי המקדש פ"ו ה"ד). 187. עי' מג"א שם בד' תוס' ברכות כח א. 188. ע"ע קרבן מוסף, ועי' אחרונים הנ"ל (ועי' מבשרי אחזה סי' ז, ע"פ מרדכי שבת סי' שצח, שמשמע שלמדים איחרו המוסף בשבת מהכתוב במדבר כח ט לענין שבת: וביום השבת). 189. תו"י יומא כב א ד"ה הרי (ע"פ ע"ז ד ב). וכ"מ בתשו' יד אליהו (ר"א מלובלין) סי' מב, שאין ענין באיחור המוסף כלל, והובאו דבריו במשנ"ב סי' צ ס"ק כח, ועי' מ"ב שם שיש ענין להתפלל שחרית ומוסף במקום אחד. 190. טוש"ע או"ח רפא א (בשבת): מיד אחר תפלת השחר, ועי' המשך לשון הטור שם: טוב להקדימה (ועי' מג"א שם רפא ס"ק ב בד' תוס' ברכות כח א, שמחלק בין שבת ור"ח לבין יו"ט, ועי' מבשרי אחזה שם בסופו); לבוש שם ס"א. ועי' ציון 320. ועי' צדה לדרך מאמר רביעי כלל א פרק ז: מצוה מן המובחר להתפלל קודם עבור שש (אבל אפשר שאינו משום זמן המוסף, אלא כדי שלא יצטרך להקדים

מנחה, עי' ציונים 253, 367). 191. עי' ברכות ל ב: דצלי והדר צלי, ורש"י שם. בהגר"א או"ח רפא א. 192. ע"ע ענג שבת ויום טוב. ולכאור' מקדימים להתפלל מוסף אף בימים שאין בהם חיוב סעודה, עי' גמ' ע"ז ד ב שבציון 178, ורש"י שם ד"ה צבורא והג' ר"י עמדין שם, ביוה"כ, וע"ע חול המועד: שמחה כבוד ועונג, ציון 968 ואילך, על סעודה בו, וע' ראש חודש על סעודה בו, ועי' ציון 182. 193. עי' להלן: אכילה לפנייה, ושם ציון 1277, שיש מתירים לאכול לפנייה. תורת שבת סי' רפא ס"ק א ובאה"ל שם. ועי' מחה"ש סי' רפא ס"ק ב, שרצה לפרש כן טעם הטור סי' רפא שכתב להתפלל מוסף מיד אחרי שחרית, ועי' ציון 320 ואילך, ודחה ע"פ ב"ח שם. ועי' תוספת שבת סי' רפא ס"ק ב ויד אפרים שם, ועי' ציון הנ"ל. 194. סתם משנה ברכות כו א ומגילה כ ב; תוספתא ברכות פ"ג, והובא בגמ' ברכות שם ב. ועי' דברי ר' יוחנן שם כח א, ועי' ציון 227, שהוא סובר כחכמים. 195. עי' ציונים 5, 23. 196. עי' תו"כ אמור פרש' יב ה"ט ומשנה מגילה שם, וע"ע קרבן מוסף. תוספתא שם. 197. ע"ע השלמה, ושם ציון 119 שישם שאם לא הקריבו קודם התמיד, מקריבים אחריו. 198. תוס' הרא"ש מגילה כ ב. 199. ע"ע בין השמשות: זמנו. 200. עי' מג"א סי' רלג ס"ק ג (ומחה"ש שם בביאורו), בטעם המתירים להתפלל מנחה אף אחר השקיעה, עי' שו"ע או"ח רלג א וע"ע מנחה, שנתקנה לא כנגד קרבן התמיד אלא כנגד מנחה הבאה עמו (וטעם זה אינו שייך במוסף); עי' ראש יוסף ברכות כו א, במנחה, לסוברים שתפילות כנגד קרבנות תקנום (וכ"ה במוסף לד"ה, עי' ציון 5); משנת חנוך (גרוסברג) סוס"י ד. 201. ע"ע זריקה: זמנה ומקומה, וע"ע שקיעת החמה, ושם ש"ח וסוברים שאינו נפסל אלא בצה"כ, ושי"ס שבשקיעת החמה אינו נפסל אלא מדרבנן. 202. משנת חנוך שם, ע"פ ראשונים שבציון 1216. 203. פר"ח בקונ' דבי שמשא (מים חיים

בקיאים לכיון חצי שעה²¹², או שאותה חצי שעה הוסיפו לפי שלאחר שהקריבו את המוסף היו שוהים להתפלל על הקרבן שיתקבל ברצון²¹³, ויש סוברים שר' יהודה סובר שלא כל הזמן הראוי לקרבן מוסף ראוי לתפילה – שלענין קרבן מוסף, מודה ר' יהודה שהוא קרב כל היום²¹⁴ – ואין ראוי לה אלא זמן הקרבתו כמצוותו בלבד, שהוא עד שבע שעות²¹⁵, או שזמן התפילה הוא עד שעה שנגמרת הקרבת קרבן מוסף למעשה²¹⁶. עברו שבע שעות, לדעת ר' יהודה אינו יכול עוד להתפלל²¹⁷ – אם צריך להתפלל תפילת תשלומים, עי' להלן: בנדבה ובתשלומים²¹⁸ – ויש מן הראשונים והאחרונים שכתבו שאף לר' יהודה בדיעבד מתפלל כל היום²¹⁹.

ראשון, ועי' תוס' ר"י שירליאון שם, אבל אפשר שכ"כ בד' חכמים, ועי' ציון 237 מתו"י ור"א מלונדריש, בד' ר"י שבציון 227 (ולכאור' היינו בד' חכמים, וצ"ב אם סוברים שלר' יהודה יש טעם אחר, ולכן לא הזכירוהו). ומשמע שר"ל שלכן תקנו לכתחילה שאפשר להתפלל עד שבע שעות, ושינו מעט את זמן התפילה מזמן הקרבן (אבל בתר"י הנ"ל לכאורה הכוונה שלכן אין לחושבו פושע באותה חצי שעה). ועי' ציון 244. 213. תוס' ר"י שירליאון ותוס' רא"ש שם בלשון שני. ועי' ציון 236. 214. עי' להלן, ועי' ציון 219. ועי' יד דוד ברכות כו א, שדוקא תפילה היא עד שבע שעות, שמא יפשע, אבל קרבן זמנו כל היום, שכהנים-זריזים-הם, ע"ע, ולא יפשעו, וצ"ב איך יפרש את לשון התוספתא שם. 215. עי' מאירי ברכות כו א, וכע"ז באהל מועד תפילה דרך ב נ"ג, ועי' ציון 219. ועי' ציון 1241. ועי' שו"ת רמ"ע מפאנו שם. 216. פנ"י שם כח א ד"ה אמר ר"י. 217. עי' ריב"ל ברכות שם: כל המתפלל אחר שבע שעות לר"י עליו הכתוב אומר וכו', ועי' דק"ס שם אות צ שבכת"י הגרסה: אינו יוצא יד"ח ועליו הכתוב אומר וכו'; פסקי הרי"ד שם כח א; עי' רשב"ץ שם ד"ה ת"ר. וכ"מ בגמ' ברכות כז א, שאמרו שאם לר"י תפילת מוסף עד שבע שעות ולא עד בכלל, א"א שיהיו לפניו תפילת מוסף ותפילת מנחה. ועי' ציון 1241 ואילך. 218. ציון 1241 ואילך. 219. עי' מאירי ברכות כו א; גפי אש מגילה פ"ב מ"ה. ונראה שהוא כדעה שבציון 214 ואילך, שאף לר"י קרבן מוסף קרב כל היום מהתורה (ע"ש שכ"ד המאירי). ועי' ציון 227 ואילך, שאף לחכמים הסוברים שזמנה כל היום, לכתחילה אינו מתפלל אחר שבע (וציון 246 ואילך, שי"ח, ועי' ציון 260 שלר"י צריך לסיים התפילה קודם שבע שעות, אבל לחכמים, שאינו בגדר זמן התפילה ולא אמרו אלא שאין לאחור, די שהתחיל קודם שבע שעות), ועי' עינים למשפט שם, שלר"י המתפלל אחר שבע שעות אינו חשוב תפילה בזמנה ונענש, עי' ציון 222, אבל

הזמן לדעתם אין לדמות התפילות לקרבנות, אף על פי שתקנון כנגדם²⁰⁴. נהג ביום מנהג לילה, בענין ששוב אינו רשאי לנהוג בו מנהג יום²⁰⁵ – כגון שהתפלל ערבית מפלג המנחה והלאה²⁰⁶ – כתבו אחרונים ששוב אינו יכול להתפלל מוסף²⁰⁷. לדעת ר' יהודה זמנה של תפילת מוסף עד שבע שעות²⁰⁸, ושעה שביעית בכלל²⁰⁹, לפי שלדעתו קרבן מוסף קרב והולך עד סוף שבע שעות²¹⁰, ונחלקו ראשונים ואחרונים בדעתו: יש סוברים שאף לדעתו זמן תפילת מוסף הוא כל זמן שאפשר להקריב קרבן מוסף, אלא שלדעתו הקרבן אינו קרב לאחר שבע שעות²¹¹, ויש סוברים שזמן הקרבתו הוא עד שש ומחצה, ולא הזכיר ר' יהודה שבע שעות אלא משום שאין העולם

מהדו' מודיעין עילית תשס"ב עמ' יז), שכ"מ ל' המשנה ברכות כו א: כל היום, ש"יום" הוא עד צה"כ, ע"ע יום ציון 43 ואילך; קצוה"ש סי' פג בדה"ש אות כב, שכ"מ בשו"ע הרב סי' רפו ס"ב: עד שחשכה. ועי' ירו' ואחרונים שבציון 452, שדנו בעומד בסוף היום ואין לו שהות אלא למנחה או למוסף, ועי' משנת חנוך שם, שם' שזמן שניהם מסתיים יחד, וע"ע מנחה מכמה אחרונים הסוברים שזמנה עד סוף שקיעה, ועי' ציון הבא. 204. פ"ח שם (ועי' ציון 345). וע"ש שהוכיח כן מגמ' ברכות כו א, שכיון שתפילה רחמים היא, א"א בה עבר יומו בטל קרבנו, ועי' ציון 32 ואילך, שמוסף אינה חשובה תפילה של רחמים, ושם שי"ח. ועי' פ"ח שם שה"ה לענין מנחה, ע"ע. 205. ע"ע לילה: לאחר שנהג מנהג לילה. 206. ע"ע הנ"ל, שם. באר יצחק דלהלן. 207. באר יצחק ברכות כז א (נד' בסו"ס אור עולם מאיר נתיבים). ועי' ציון 1239. 208. תוספתא שם, הובאה בגמ' ברכות שם. ועי' תוס' שם כז א ד"ה תא, שי"ג דבריו אף במשנה, וכ"נ מד' הרא"ה שם כו א שהיתה גי' הרי"ף (ולפנינו ברי"ף ד' יח א אינו), ועי' ר"ח שבאר"ז סי' פח ותוס' שם ותוס' רא"ש ותוס' ר"י שירליאון שם ורמ"ע מפאנו סי' כב, שאין גורסים דבריו במשנה. ועי' דברי ריב"ל שבציון 220, ועי' ראשונים ואחרונים שבציון 233, שמבואר בדבריהם שהוא כר"י, ועי' ציון 232 שי"ח. ועי' דברי ר' יהודה בברייתא שם, שמוסף חשובה, ביחס למנחה, מצוה עוברת, ועי' ראשונים שבציון 331, שר"י לשיטתו שתפילת מוסף עד ז' שעות. 209. גמ' שם כז א. 210. תוספתא שם והובאה בגמ' שם כו ב. ועי' להלן, ביאור הלשון "קרב והולך", וע"ע קרבן מוסף. 211. רא"ה שם א; מעשה רוקח תפילה פ"ג ה"ה; טו"א מגילה ג א סוד"ה כהנים, וכ ב ד"ה ולמוספין, וע"ש ד"ה ולתפילת, ועי' שאג"א סי' טו ד"ה ומ"מ; דר"ח ברכות כח א; חזו"א מנחות לג ס"ק ז. ועי' שו"ת רמ"ע מפאנו סי' כב ד"ה אבל. 212. תוס' רא"ש שם כו סוע"ב בלשון

הרבה ראשונים – ויש שנראה מדבריהם שכך היה לפנייהם בתלמוד²²⁸ – שהיינו המתפלל אחר שבע שעות²²⁹, שלכתחילה יש להתפלל עד אותו הזמן²³⁰ – על טעם הדבר עי' להלן – וכל העובר על דברי חכמים נקרא פושע, ועוד שהיה לו להזהר בתפילה שאינה תדירה, להיות חביבה עליו להתפלל אותה בעונתה²³¹. יש מן הראשונים שכתבו בדעת אמוראים שהמתפלל אחר שבע שעות אף נענש²³², ויש סוברים שאף על פי שהוא נקרא פושע, אינו נענש²³³. הטעם שלדעת חכמים יש להתפלל

המתפלל מוסף אחר שבע שעות לר' יהודה, אמר ר' יהושע בן לוי שהוא נענש, וקרא עליו הכתוב: נוגי ממועד אספתי ממך היו²²⁰, ש"נוגי" הוא לשון שבר²²¹, וביאור הכתוב הוא שמחמת שהעבירו מועד התפילה, יהיו נשברים וכלים²²². הלכה כחכמים, שזמן תפילת מוסף כל היום²²³, ויש סוברים בדעת ראשונים שהלכה כר' יהודה²²⁴.

אף על פי שלדעת חכמים, זמן תפילת מוסף כל היום²²⁵, וכן הלכה²²⁶, אמר ר' יוחנן שהמאחר תפילתו נקרא פושע²²⁷, ופירשו

סוף זמנה
לכתחילה

פושע, ועי' ציון 246. ועי' ציון 428, ביה"כ שמאריכים בו בתפילה. 228. עי' או"ז ותו"י יומא שבציון הבא, ועי' שיח יצחק יומא שם ד"ה בא"ד וא"כ. 229. רמב"ם תפילה פ"ג ה"ה ובפיה"מ ברכות פ"ד מ"א; תוס' ר"י שירליאון שם כו ב ד"ה שהרי וכח א ד"ה אמר ר' יוחנן וד"ה לאחר; או"ז הל' תפילה סי' פח, והובא בהג"א ברכות פ"ד סי' ח; סמ"ג עשין יט; תו"י יומא לד א (נד' לה א); רא"ה ברכות שם ד"ה אמר ר"א ושם ב סוד"ה אמר רב הונא; תוס' הרא"ש שם; ספר הבתים שערי תפילה שער שלישי אות ד; פסקי ריא"ז ברכות פ"ד ה"ב אות ט; שו"ע או"ח רפו, ועי' טור שם וש"ע תרכ א. ועי' בה"ג הל' תפילה (מהד' מק"נ ירושלים עמ' 22). ועי' רי"ף ברכות שם (יט א בדפי הרי"ף) ועיטור הל' יוה"כ (מהד' שער החדש ח"ב ד' קח ג), ותוס' הרשב"א פסחים נח א ד"ה ועבדינן ורא"ש ברכות פ"ד ס"ט (ועי' דק"ס שם אות צ, שבדפ"ר לא הביא אף את ד' ריב"ל), שהביאו ד' ריב"ל שבציון 220, שהמתפלל אחר שבע שעות נענש, ולא הביאו ד' ר' יוחנן שנקרא פושע, ועי' נ"י שם ד"ה אמר ר' אלעזר, בד' הרי"ף שם, שבכלל ד' ריב"ל ד' ר' יוחנן, ועוד שמד' ריב"ל למדים שדוקא לאחר שבע שעות הוא נקרא פושע, ועי' מעדני יו"ט שם אות ו, אבל עי' רשב"ץ שבציון 224, ועי' ראשונים ואחרונים שבציון 233, שמבואר שריב"ל סובר כר". 230. עי' ראשונים הנ"ל, ועי' להלן. 231. רבנו מנוח תפילה שם. 232. עי' בה"ג שם וראב"ה שם סי' פג (עמ' מג) ורא"ש שם (ובדפ"ר אינו) וריא"ז שם וספר מצות זמניות הל' שבת עמ' תכב וב"י סי' רפו ואלפסי זוטא ברכות פ"ד (עמ' יג), שהביאו להלכה דברי ריב"ל ברכות שם, שיבוא שבר על המאחר תפילתו, אע"פ שאמר דבריו בד' ר' יהודה, ועי' מעדני יו"ט שם שלדעתם הוא אף לחכמים כיון שאמר ר"י שנקרא פושע; עי' רא"ה שם: אפשר; עי' העיטור שם ותוס' הרשב"א שם, שהביאו דברי ריב"ל והשמיטו התיבות לר' יהודה, ונ' שכך היתה גרסתם. ועי' רי"ף שם שהביא ד' ריב"ל, ועי' ציון 223 ש"ס שלדעתו הלכה כחכמים, ועי' ציון 224 ש"ח בדעתו. 233. תוס' ר"י שירליאון שם כח א ד"ה לאחר; תוס' הרא"ש שם; שאג"א סי' טו. וכ"מ בר"ח שבאו"ז שם ובפסקי רי"ד שם.

לחכמים חשוב תפילה בזמנה ואינו נענש אלא שחשוב פושע (ועי' ציון 232 ש"ס שאף לחכמים נענש). 220. צפניה ג יח. ברכות שם. ועי' ציון 232 שיש שלא גרסו תיבות לר"י, ולדעתם אמרו כן אף לחכמים שם. 221. גמ' שם. 222. עי' רש"י שם ד"ה ממועד. ועי' הערות לתוס' הרא"ש ברכות שם מהד' מוה"ק, בשם ר"י אלישיב, שהדברים אמורים במתפלל מנחה לתשלומי מוסף (עי' ציון 1241, בד' ר"י), שלכן אין ההקפדה על ברכה לבטלה, אלא על האיחור, וחמור משאר תפילות שביטולן ומתפלל תשלומים, שבתשלומי מוסף אינו מזכיר פסוקי המוסף. 223. בה"ג הל' תפילה (מהד' מק"נ ירושלים עמ' 22) ומשם במחז"ו הל' מנחה ערבית סי' ב (ח"א עמ' צד) וסידור רש"י סי' קכט; ר"ה, הובא באו"ז תפילה סי' פח; עי' פסקי הרי"ד ברכות שם בשם רי"ף (ואינו לפנינו), וכ"מ בני"ש שם כח א ד"ה אמר ר' אלעזר בד'; ועי' ציון הבא; רמב"ם תפילה פ"ג ה"ה (ועי' ציון 246); ראב"ן ברכות אות קסט (ח"ב עמ' לד); ראב"ה סי' פג (מהד' דבליצקי ח"א עמ' מב); רוקח סי' שכה; סמ"ג עשין יט; ריא"ז ברכות פ"ד ה"ב אות ט; רשב"ץ שם ד"ה אמר ר' יהושע; טוש"ע או"ח רפו א. וע"ע מנחה וע' ערבית, שלהלכה אפשר להתפלל ערבית מפלג המנחה, ובלבד שלא יתפלל מנחה באותו הזמן, ועי' ציון 207 מבאר יצחק, שה"ה שלא יתפלל מוסף באותו הזמן. 224. רשב"ץ ברכות שם, בד' הרי"ף שלא הביא ד' ר' יוחנן שבציון 227 והביא את דברי ריב"ל שבציון 220, ועי' ציון הקודם; גור אריה יהודא או"ח סי' לח, בד' הרמב"ם שם (וע"ש שסומכים על חכמים בשעת הדחק, ולכאורה ר"ל שלכן מתפללים אחר ז', אבל לעיל כתב שלאחר ז' הוא תשלומים, וצ"ב). ועי' ציון 229 ואילך. ועי' ס' המאורות ברכות שם. 225. עי' ציון 194 ואילך. 226. עי' ציון 227. ברכות כח א ורש"י, ועי' ראשונים שבציון 229 שהיינו לחכמים, ועי' פנ"י שם, שכן מוכרח לסוברים שלא נזכרו דברי ר' יהודה במשנה, עי' ציון 208, ועוד שר' יוחנן סובר שהלכה כחכמים, עי' ציון 356 ופנ"י שם. ועי' כס"מ תפילה פ"ג ה"ה, בד' רמ"ך שם שתמה למה הרמב"ם קוראו פושע, שאפשר שלא גרס מימרא זו, ועי' ס' קובץ שם, שאפשר שלדעתו דוקא לר' יהודה נקרא

הקרבנות קרבן מוסף, השוו חכמים מדותיהם שלא לחלק בין מוסף למוסף²⁴². ויש מן הראשונים והאחרונים שכתבו בטעם שהמאחר להתפלל מוסף לאחר שעה שביעית נקרא פושע, שמצותה קודם שיגיע זמן תפלת המנחה, כדי שלא תקדים לה זו שבאה אחרונה, שהמאחר צריך להקדים תפילת מנחה, לדעתם²⁴³, ונמצא מקדים את המאוחר²⁴⁴, ויש שנראה מדבריהם שחשוב פושע לפי שהוא מתעצל²⁴⁵, ויש מן הראשונים שכתבו בטעם שצריך להתפלל תוך שבע שעות, שלכתחילה הלכה כר' יהודה שתפילת מוסף עד שבע שעות²⁴⁶. ויש מן הראשונים שחולקים על כל זה וסוברים שלא אמרו כלל שיעור של שבע שעות לכתחילה²⁴⁷, ויש מן האחרונים שכתבו בדעתם, שפושע הוא זה

לכתחילה עד שבע שעות, לפי שלכתחילה יש להתפלל בזמן שמקריבים את קרבן המוסף²³⁴, שקרבן המוסף קרב בשש או בשש ומחצה²³⁵, והוסיפו עוד חצי שעה עד סוף שעה שביעית לפי שבבית המקדש שוהים חצי שעה אחרי ההקרבה להתפלל על הקרבן שיקובל ברצון²³⁶, או שהזכירו שבע שעות לפי שאין העולם בקיאים בחצי שעה, שיוכלו לכוין אותה חצי שעה²³⁷, או שהוסיפו חצי שעה לפי שהקטרת המוסף היתה בשעה שביעית²³⁸, או שסידור הביזיכין* – שזמנם בשעה שביעית²³⁹ – נחשב כחלק מקרבן מוסף²⁴⁰, ואף בימים טובים וראשי חודשים, שבהם מקריבים את המוסף מיד לאחר תמיד של שחר²⁴¹, מתפללים בהם לכתחילה עד סוף שעה שביעית, שהואיל ובשבת מאחרים את

תפילה עמ' שכח. וצ"ב שלפי"ז משש וחצי שעות חשוב פושע (ועי' ציון 229 מרא"ה שם, ושיח תפילה שם, שמבואר שאף לדעתם דוקא אחרי שבע שעות חשוב פושע, ואולי כוונתם לשש שעות ומחצה, וכתבו שבע כלשון הגמ', עי' תוס' רא"ש שבציון 212). ועי' ציון 255. 245. עי' נ"י ברכות כח א, שהמאחר "כל כך" נקרא פושע, ועי' בסו"ד שחידוש הוא שדוקא שבע ולא לפני כן; עי' גליון הש"ס ברכות שם שציין לברכות מג ב: ואל יכנס אחרונה לבית המדרש משום דקרי ליה פושע, ועי' רש"י שם ד"ה דקרו: מתעצל. ועי' שבט הלוי ח"ט סי' סב, שלפי"ז אם איחור התפילה אינו מחמת עצלות אלא משום שמאריכים בתפילת שחרית וכגון ביוה"כ, או בשמחת תורה שמאריכים בריקודים לכבוד התורה, אינו חשוב פושע, ועי' איש על העדה (פסקי רי"ש אלישיב) סוכות, עמ' לה בהערה שם, ועי' הליכות שלמה (אוירבך) פי"ד הערה 39, במתאחר כדי להתפלל בציבור, ועי' ראשונים שבציון 428 ואילך, שלא דנו באיחור תפילת מוסף ביוה"כ מצד הזמן, אלא משום שאינם מקדימים לו מנחה כדון, ועי' ציון 235. 246. עי' ציון 208. עי' רמב"ם שם: זמנה וכו' עד שבע שעות וכו' שזמנה כל היום, ועי' ר"ש ב"ר מרדכי (נד' בס' הליקוטין מהדו' פרנקל) ובית יעקב (בירב) שם, וערוה"ש סי' רפו סי"א, שלדעתו לכתחילה הלכה כר"י שזמן מוסף עד שבע שעות, וכ"מ במכתם (מהדו' אהבת שלום) ברכות שם בד' הרמב"ם שם (ועי"ש במהדיר ציון 50 שפירשו בע"א); עי' אהל מועד תפילה דרך ב נתיב ג: לכתחילה עושין כר"י. 247. עי' רש"י ברכות שם ד"ה ונקרא ורי"ד שם וריטב"א שם ורשב"ץ שם ד"ה גרסינן, שכ' שפושע הוא זה המאחר כ"כ, ולא הזכירו שיעור של שבע שעות, ועי' ראבי"ה שם, שהעתיק ד' ר' יוחנן ולא הזכיר שבע שעות. ועי' גור אריה יהודה (תאומים) או"ח סי' לח.

234. תוס' ר"י שירליאון שם כו ב ד"ה שהרי; תו"י יומא לד א; תוס' הרשב"א פסחים נח א ד"ה ועבדינן; עי' רבנו מנוח שם. ועי' ריטב"א שם כח א ד"ה ושל: יש לו להתפלל בזמן הקרבן, אבל לא הזכיר שיעור של שבע שעות, עי' ציון 247, ואפשר שכוונתו כמש"כ הרא"ה שבציון 244. 235. עי' פסחים נח א: מוספין בשש, ועי' ראשונים שבסמוך (ואולי כוונתם שבשש ומחצה מסתיימת ההקרבה) ועי' קרבן מוסף (ושם שי"ס שזמנו מתחילת שעה ששית ועד חצות, עי' רש"י שם ד"ה ר' ישמעאל), ועי' תוס' הרשב"א שם. תוס' ר"י שירליאון שם ותו"י שם ותוס' רא"ש שם. ועי' חוקת עולם (דבליצקי) עמ' ז, שלפי"ז ביוה"כ שמקריבים חלק מהמוספים או כולם עם תמיד של בה"ע, ע"ע הנ"ל, יש ללמד זכות על המאחרים תפילת מוסף ביוה"כ, עי' ציון 431 ואילך, ועי' ציון 242. ועי' שבט הלוי שבציון 245. 236. ע"ע תמיד. תו"י שם; ר"א מלונדריש ברכות פ"ד מ"א. ועי' ציון 213. 237. תו"י שם, ועי' ציון 212. 238. ע"ע הנ"ל. פנ"י ברכות כח א ד"ה אמר ר' יוחנן. ועי"ש שלדעתו עיקר זמנו בשעה ששית, וכד' רש"י שבציון 241. 239. ע"ע ביזיכין: זמנם ציון 65, ועי"ש ציון 60 ואילך שי"ח. 240. עי' רבינו מנוח תפילה פ"ג ה"ה: עיקר זמנה עד ז' שעות דקי"ל מוספין בשש וביזיכין בשבע. 241. עי' יומא ע א ותוס' ברכות כח א ד"ה ושל, ועי' קרבן מוסף. ועי' מקד"ד סי' ט ס"ק ג, בד' רש"י פסחים נח א ד"ה ר' ישמעאל, שסובר שאף שאר מוספים קרבים בשעה ששית. 242. פנ"י ברכות שם. 243. עי' ציון 330 ואילך, מחלוקת תנאים, וציון 361 ואילך, מחלוקת בדעת הסוברים שמנחה קודמת, אם הדברים אמורים אף במנחה גדולה. 244. רא"ה ברכות כח א ד"ה ואמר, ועי"ש שם' שהוא משום שהקדמת מנחה למוסף היא שלא כסדר הקרבנות; ר"מ הענא בקובץ שיח

הקרבנות, אלא בדברים המעכבים בקרבנות²⁵⁶, וכתבו שלפי שקרבנות הקרבים אחר התמיד, כשרים בדיעבד²⁵⁷, מותר לכתחילה להתאחר בענין שיקדים תפילת מנחה לתפילת מוסף²⁵⁸.

המתפלל לאחר שבע שעות, שהוא חשוב פושע, לסוברים כן²⁵⁹, צידדו אחרונים לומר שהוא המתחיל תפילתו לאחר שבע שעות, אבל רשאי לכתחילה להתחיל קודם שבע שעות, אף על פי שיסיים לאחריה²⁶⁰.

אחר שבע שעות, לסוברים וכן הלכה, שלכתחילה זמן תפילת מוסף עד שבע שעות²⁶¹, יש מן האחרונים שכתבו שאינו עיקר זמן החיוב – ויש מוסיפים שתפילה באותו זמן היא בגדר תשלומים²⁶² – ולפיכך הפטור מתפילת מוסף קודם שבע שעות, כגון שהיה באנינות* – שהאונן פטור מכל המצוות²⁶³ – שוב אינו מתחייב ופטור מתפילת מוסף²⁶⁴. והרבה חולקים וסוברים שאף הפטור קודם שבע שעות, חייב להתפלל

המאחר מוסף עד זמן מנחה קטנה²⁴⁸, ויש שכתבו בדעתם, שהמאחר זמן תפילת מוסף עד זמן מנחה גדולה, בשש וחצי שעות של היום חשוב פושע²⁴⁹. הלכה שהמתאחר להתפלל תפילת מוסף עד אחר שבע שעות, חשוב פושע²⁵⁰. המאחר להתפלל מוסף, שחשוב פושע, וממשיך ומתאחר, יש שכתבו שאינו מוסיף בכל רגע פשיעה על פשיעתו²⁵¹. אף על פי שאינו נקרא פושע אלא לאחר שבע שעות, יש מן האחרונים שכתבו, שאין ראוי להתאחר לזמן שיצטרך להקדים תפילת מנחה לתפילת מוסף²⁵², לפי שקדימה זו אינה כסדר ההקרה שבמקדש, שקרבן מוסף קודם לתמיד של בין הערבים²⁵³, ולפיכך לסוברים שמיד כשמגיע זמן מנחה, בשש וחצי שעות של היום, יש להקדים תפילת מנחה לתפילת מוסף²⁵⁴, נכון לכתחילה להתפלל מוסף קודם שש שעות ומחצה, שלא יצטרך לשנות הסדר ולהקדים את תפילת מנחה²⁵⁵, ויש סוברים שלא הקפידו בהלכות תפילה להשוותם לדיני

להתחיל קודם שבע כשיסיים אחר כך

גדר התפילה אחר שבע שעות

נפסלו הקרבנות. 258. באר יצחק א"ח סי' כ ענף א ד"ה וראיה. ועי' ציון 287. 259. עי' ציון 229 ואילך. 260. פמ"ג א"א סי' תרכ, וסיים שצ"ע. ועי' ציון 428 מראשונים ואחרונים, שהזהירו שלא לאחר בתפילת שחרית של יוה"כ עד זמן מנחה, ומשמע שכוונתם לתחילת מוסף. ועי' פמ"ג סי' פט א"א ס"ק ד, שלענין זמן תפילה צריך לגמור כל התפילה בזמנה, וע"ע תפלה ש"ח. ועי' חוקת עולם (דבליצקי) עמ' ו, שאף חזרת הש"ע יש להתחיל קודם שבע שעות. ועי' ציון 246, ש"ס ששיעור של שבע שעות משום שלכתחילה הלכה כר' יהודה, שתפילת מוסף עד שבע שעות, ולדעתם לכאור', כשם שלר"י זמן של שבע שעות נאמר אף לענין סוף התפילה, ה"ה לחכמים לענין שלא יחשב פושע, ועי' ש"ס טעמים אחרים בשיעור שבע שעות לחכמים, ועי' מועדים וזמנים ח"ח הערות לח"ד סי' שכה, וחוקת עולם שם עמ' ה. 261. עי' ציון 229 ואילך. 262. שו"ת גור אריה יהודא (תאומים) ח"א סי' לח, ועי' ציון 445. ועי' צ"פ הפלאה בהשמטות ד' נד טור ג. 263. ע"ע אנינות: לפני הקבורה. 264. שבו"י ח"ב סי' קפח, והובא בפחד יצחק ערך מנחה (קמח ב) ושלמי ציבור הל' אבילות אות כד (קפב ב); ר"ג ליפשיץ (בעל רגל ישרה) בקובץ שיח תפילה עמ' ריב. ועי' שבו"י שם, שדימה לחלה שאם לא היתה מחוייבת בשעת גלגול אינה מתחייבת עוד, ע"ע חלה: שעת החיוב, ועי' גליוני הש"ס חלה פ"ג מ"ג, שתמה שבחלה זמן החיוב הוא הגלגול ובתפילת מוסף חיובה כל היום.

248. ראש יוסף שם, בד' רמ"ך שבציון 227, ובד' רש"י שם ד"ה מתפלל ומרדכי שם סי' צ, ועי' נ"י שם. ועי' ציון הבא. 249. עי' ר"ז מסלנט ברכות שם (הצדיק ר"ז מסלנט עמ' עט, וע"ש: כזמן תפילה אחרת, ועי' בה"ל סי' רפו סוד"ה יתור), בד' רש"י ומרדכי שם. ועי' שלום ירושלים ברכות פ"ד ה"א וס' קובץ תפילה פ"ג הי"א. ועי' ציון 255. 250. רמב"ם תפילה פ"ג ה"ה; שו"ע א"ח רפו א. 251. ר"ז מסלנט שם, וכ"מ בני"י שם: לא עבר תו, ובצל"ח שם: אין לו תועלת, אפילו יקדים מוסף כבר הוא פושע עליה. ולכאור' אינו כטעם שבציון 245, וע"ש שכ"מ ברש"י, ועי' אחרונים הנ"ל שכ"כ בדעתו. 252. עי' ר"א ו' טוואה שבציון 1318; עי' מרכה"מ תפילה פ"ג הי"א; באה"ל דלהלן. ועי' ברייתא בירושלמי ברכות פ"ד ה"א, שהמתפלל מנחה קודם מוסף אינו יוצא אלא בדיעבד, ועי' ציון 361, ועי' ראשונים שבציון 393. 253. באה"ל שם ד"ה יתור. 254. עי' ציון 364 ואילך. ועי' ציון 361 ש"ס שלא אמרו להקדים אלא במנחה קטנה. ועי' ציון 388 ואילך, ש"ס שלא אמרו להקדים אלא כשרוצה או צריך להתפלל עתה מנחה. 255. באה"ל שם. ועי' ציון 244 ש"ס שמתפלל אחר שבע שעות פושע כיון שגורם להקדמת מנחה למוסף. 256. עי' באר יצחק דלהלן, וע"ע שמונה עשרה. ועי' ציון 347. ועי' בית מדרש (לזכר הרח"ע) עמ' ט מר"י שפירא, שדחה והביא ראיות מכמ"ק שאף בדברים שהם לכתחילה בקרבנות השוו לתפילה. 257. ע"ע השלמה ציון 72א, ושם ציון 62 ש"ס שמדרבנן

ומהם שלפירושים אמרו כן בירושלמי, שאף על פי כן לא יקדים מוסף לשחרית²⁷³, שבין מעלת התדיר – שהקדמתו מן התורה היא²⁷⁴ – ובין מעלת סידור התפילות כסדר הקרבנות – שסדר הקרבנות נלמד מן הכתובים²⁷⁵ – עדיפות על מעלת תפילה בציבור²⁷⁶, שהחיוב להשתדל בה אינו אלא מדרבנן²⁷⁷, ואף לסוברים שתפילת מוסף אינה אלא בציבור, ויחיד אינו יכול להתפלל לבדו, ואם לא יתפלל עמהם יבטל תפילת מוסף לגמרי²⁷⁸, יש שכתבו שיבטלנה ולא יקדימנה לשחרית²⁷⁹, שהרי זה כמי שלא הגיע עדיין זמן מוסף²⁸⁰. ויש שכתבו שכדי להתפלל תפילת מוסף בציבור, מותר להקדימה לתפילת שחרית²⁸¹

אחריהן²⁶⁵, ומהם שביארו שכיון שזמנה כל היום, כל רגע ורגע הוא חיוב מחודש בפני עצמו ואינו תשלומים לזמן שעבר²⁶⁶.

ד. זמנה: ביחס למעשים אחרים. תפילת מוסף, אין להקדימה לתפילת שחרית²⁶⁷, שכשם שיש להקדים הקרבת תמיד של שחר לקרבן מוסף²⁶⁸, כך יש להקדים תפילת שחרית לתפילת מוסף²⁶⁹, או משום ששחרית תדירה ממוסף, ותדיר* קודם לשאינו תדיר²⁷⁰, ויש מן האחרונים מוסיפים טעם, לסוברים שנשים פטורות מתפילת מוסף²⁷¹, ששחרית שוה בכל, ומוסף אינו שוה בכל²⁷². לא התפלל שחרית, ובא לבית הכנסת בשעה שהציבור מתפללים תפילת מוסף, נחלקו אחרונים, יש שכתבו,

הקדמתה לשחרית

של מוסף (לגי' שלפנינו, ועי' ציונים 281, 530), אם יודע הוא שהוא מתחיל וגומר עד שלא יתחיל ש"ץ כדי לענות אחריו אמן, יתפלל, ואם לאו אל יתפלל, ועי' פני" ברכות כא ב ד"ה בא"ד ומתוך ומהר"א פולדא שם ופנ"מ שם, שפי' ש"יתפלל" אמור על תפילת שחרית, שלכן נזכר בירושלמי שעדיין לא התפלל שחרית (ועי' ציון 124 בדין לדעתו כשכבר התפלל שחרית ובה להתפלל מוסף), ועי' דברי יעקב (ר"י שור) מהדו"ת סי' ה, שם' שתפילת מוסף לא יתפלל קודם שחרית בכל אופן; שר"ת נפך (בתוך תשב"ץ ח"ד מהדו' מכון י-ם) סי' מט. 274. ע"ע תדיר. אג"מ דלהלן. 275. ע"ע השלמה ועי' קרבן מוסף ועי' תמיד. מהרש"ג ואג"מ דלהלן. 276. שבילי דוד שם ומהרש"ג שם ואג"מ או"ח ח"ד סי' סח. ועי' באר יצחק שם ענף א ד"ה ועוד, שצייד שמעלת תפילה בציבור חשובה כמצוה עוברת ולכן קודמת למעלת תדיר ושלפ"ז ראוי להקדים מוסף, ועי' אג"מ שם שדחה. 277. ע"ע תפילה. אג"מ שם. 278. עי' ציון 45 ואילך, ועי' ציון 90 ואילך. 279. עי' תנא תוספאה ברכות פ"ג ה"ב בעיטור בכורים בשם ר"ב מהורודנא וברכת ראש ברכות ל ב ד"ה אתמר, בפ"י ירו' שם, לא נתפלל כו' אם יודע שהוא מתחיל וגומר וכו' כדי לענות אחריו אמן, יתפלל, והדברים אמורים לסוברים שאין תפילת מוסף אלא בציבור, שלכן אם כבר התפלל שחרית, התירו לו בירו' שם לעיל להתפלל עמהם מוסף אע"פ שלא יספיק לענות אמן. ועי' ציון 530 שיש מהראשונים שאינם גורסים תיבת מוסף בירו'. 280. עי' ציון 180. תנא תוספאה שם, ועי' שו"ת מהרש"ג שם ד"ה קיצור אות ג. 281. חידושי שמואל לר"ש משער אריה (יוסף בחירי עמ' תעו) מר"מ צרפתי; באר יצחק שם ענף א; ס' הזכרון אש תמיד עמ' תקמב, מר"ח ור"מ סולוביצ'יק, ושם שבכל התפילות, ובכלל זה מוסף, מקיים את החיוב לסמוך גאולה לתפילה, ע"ע תפלה (ועי' רש"י ברכות ד ב ד"ה זה, שסמיכת גאולה לתפילה היא משום תביעת צרכי תפילה, ולכאורה אינו שייך במוסף, שאינו בקשת

265. ברכי יוסף יו"ד סי' שמא ס"ק יח; הר אב"ל דיני אונן ד' טו א; חידושים וביאורים בהל' אונן לבעל בית אפרים (נד' בסוף שו"ע יו"ד) אות ל; עי' גליוני הש"ס שם. 266. גליוני הש"ס שם. ועי' ברכ"י והר אב"ל שם, שהביאו ראיה מהבדלה, שאע"פ שעיקר חיובה במוצ"ש, האונן במוצ"ש מבידל למחר, ע"ע הבדלה ציון 340 ושם ציון 342 שו"ח (וע"ש ציון 341 בהבדלה למחר אם היא בגדר תשלומים), ועי' שערי דעה ח"ב סי' רנו (בנדמ"ח סי' קל) שדחה מטעם אחר. ועי' מאירי ברכות כז א ד"ה מי שהיו: מוסף זמנו כל היום כלו, ואין נקרא תשלומים. 267. עי' ירו' שבציון 273 לפי האחרונים ששם; עי' ראשונים שבציון 180, שזמן תפילת המוסף אחר תפילת השחר; תשו' ר"א בן הרמב"ם (מק"נ) סי' עט אות ה; ס' הבתים שערי תפילה שער שלישי אות ד (בלוי ח"ג עמ' סז) בשם ר"צ גיאת; תרי' ברכות כו א (יח א בד' הרי"ף) ד"ה תפילת; ר"א מלונדריש ברכות רפ"ד; עי' ראשונים שבציון 290 שדוקא בדיעבד אם הקדים מוסף לשחרית יצא; לבוש סי' רפו ס"א. ועי' ריטב"א מגילה כ ב: מתפלל בכל עת שיזדמן לו יותר אפי' שלכתחילה מצוה להקדים של שחר, ואולי צ"ל אלא שלכתחילה וכו'. 268. ע"ע קרבן מוסף ועי' תמיד. 269. עי' ריטב"א שם; עי' שו"ת רשב"ש סי' סג; עטור בכורים לתוספתא פ"ג אות ב; מ"ב שם ס"ק א; מהרש"ג ח"א סי' כב. ועי' באר יצחק או"ח סי' כ שבציון 256, לשיטתו שם. 270. ע"ע תדיר (ועי' זבחים פט א שדין הקדמת התדיר נלמד מהקדמת קרבן התמיד למוסף). תרי' שם; חרדים לירו' ברכות פ"ד ה"א; באר יצחק שם ענף א ד"ה והא; שבילי דוד או"ח שם אות ג; מהרש"ג שם ועוד. 271. עי' ציונים 156, 167. 272. באר יצחק שם ענף ג ד"ה ולפ"ז. ועי' ציון 286. על טעם ההקדמה של עשה השוה בכל, ע"ע לאו השוה בכל; עשה השוה בכל, ושם ציון 142, שאפילו התחיל לעסוק במצוה שאינה שוה בכל, ונזדמנה לו מצוה ששוה בכל, יש לו להפסיק ולעסוק בזו השוה בכל. 273. עי' ירו' ברכות פ"ד ה"ו: לא נתפלל של שחרית ומצאם מתפללים

מוסף²⁸⁸ – אין להתפלל מוסף, עבר והתפלל, יצא ידי חובה²⁸⁹.

כשהקדימה
לשחרית

הקדים תפילת מוסף לתפילת שחרית, כתבו ראשונים שבדיעבד יצא ידי חובת תפילת מוסף²⁹⁰, שתפילות כנגד תמידים תקנום²⁹¹, וכשם שהמתפלל קודם התמיד יצא²⁹², כך המתפלל קודם תפילת שחרית²⁹³, ועוד, שאף בקרבנות, אם הקדים קרבן מוסף לתמיד של שחר, הקרבן כשר, לסוברים כן²⁹⁴, ואף לסוברים בקרבן מוסף שהקדימו לתמיד, שמדברנן פסול²⁹⁵, נראה מדברי ראשונים, וכן כתבו אחרונים, שהמקדים תפילת מוסף לתפילת שחרית יצא ידי חובתו²⁹⁶, שבתפילה לא החמירו כל כך²⁹⁷. ויש סוברים בדעת ראשונים שחולקים על כל זה וסוברים שהמקדים מוסף לשחרית לא יצא ידי חובתו²⁹⁸, שתפילת מוסף זמנה לאחר תפילת

– לסוברים שהמתפלל תפילה אחת והציבור מתפללים תפילה אחרת, אינו חשוב כמתפלל בציבור²⁸² – שזכות הרבים עדיף²⁸³, ועוד שתפילה בציבור חשובה מקודש* לגבי תפילה ביחיד, ותדיר ומקודש איזה שירצה יקדים²⁸⁴, אלא שכתבו שלסוברים שנשים פטורות ממוסף, כיון ששחרית תדירה ושוה בכל, יש להקדימה, ועוד הוסיפו לצדד ולומר שדוקא ביום שבתפילת שחרית אין יותר ברכות מבמוסף, תפילת מוסף בציבור חשובה מקודש יותר משחרית, אבל בראש חודש וחול המועד, שיש בתפילת שחרית יותר ברכות²⁸⁵, חשובה שחרית מקודש יותר ממוסף²⁸⁶. ויש מן הראשונים שחולק על כל זה, וסובר שלעולם מותר להקדים מוסף לשחרית²⁸⁷.

קודם הקרבת תמיד של שחר, בזמן שבינת המקדש היה קיים – שאף אז התפללו תפילת

הקדמתה
לתמיד

(ועי' שם לעיל במשנה ד"ה של, וצ"ע); ריטב"א מגילה שם; א"ח תפילה סי' צה; עי' ס' הבתים שערי תפילה שער שלישי אות ה (מהד' בלוי ח"ג עמ' סז); עי' ר"ן מגילה שם (ז א) בקרבנות, ומ' שה"ה לתפילה; רשב"ש סי' סג; שו"ת נפך (בתוך תשב"ץ מהדו' מכוון י"ח ח"ד) סי' מט; רמ"א בשו"ע או"ח רפו א. ועי' במראה המקום שבהגהת רמ"א שם, שציין לתר"י, ועי' כוכבי יצחק לירו' ברכות פ"ד ה"ו שתמה שאינו שם, ואפשר שמ' כן ממ"ש בציון 267, שלכתחילה יקדים תפילה של שחר, ומ' שבדיעבד יצא יד"ח, או ממ"ש כן בציון 270 שטעם הקדמת שחרית למוסף משום תדיר, ואם הקדים את האיניו תדיר לתדיר יוצא לדעתם. 291. עי' ברכות כו ב וע"ע תפילה. 292. עי' ציון 289. 293. רשב"א ברכות שם; ריקאנטי שם; מאירי שם; ריטב"א שם; א"ח שם; בהגור"א או"ח שם. ועי' חס"ד שבציון הבא. 294. ע"ע תמיד של שחר. עי' ר"ן שם; רשב"ש שם; שו"ת נפך שם; חס"ד ברכות פ"ג ה"ב בד' הרשב"א שם; ביאור הגר"א שם; שערי ישועה שער ב סי' א; תשובה מאהבה ח"ב סי' רמג. ועי' ח"א כלל כח ס"ה: שתמידים אינן מעכבים המוספים. ועי' ציון 296. 295. ע"ע הנ"ל. 296. עי' רשב"א מגילה שם, שלענין כשרות הקרבן נר' שלא הכריע, ורשב"א ברכות שם לענין הקדמת תפילת מוסף לשחרית, שאינו מעכב, ועי' תהל"ד שם אות א ומהדו"ת שם (סי' נד), שמ' מדבריו שאינו תלוי זב"ז, וכ"מ בריטב"א מגילה שם, ועי' חס"ד שם וחזו"נ שבציון 298; שו"ע הרב שם ס"ג, ושו"ת מהרש"ג או"ח סי' כב בדעתו. ועי' ציונים 256, 345, 347 שלא לכל דבר השוו תפילות לקרבנות. 297. שו"ע הרב שם. 298. חזון נחום ברכות פ"ד מ"ז (ועי"ש בביאור תוספתא שבציון 289); עי' מעדני יו"ט ברכות פ"ד אות ד (ושם לענין הקדמת מוסף לנסכים, ומדמה להם התפילה,

זרכים, עי' ציון 32 ואילך). ועי' באר יצחק שם ענף ב ד"ה אכן ודברי יעקב שם, שלפיכך אמרו בירו' שבציון 273, שאם יסיפק לענות אמן, מתפלל מוסף עמהם אע"פ שהוא קודם שחרית. 282. עי' מג"א סי' צ ס"ק יז וסי' רלו ס"ק ג וא"ר שם ומ"ב סי' צ ס"ק ל, מחלוקת אחרונים, וע"ע תפילה. עי' שו"ת נפך שם ד"ה והשנית וד"ה ומאחר (הב), ואש תמיד שם, וכן פשוט לטעם שבציון 284. 283. חידושי שמואל שם. 284. ע"ע מקודש וע' תדיר. באר יצחק שם, לשיטתו בציון 270 בטעם הקדמת שחרית. 285. ע"ע שמונה עשרה. 286. באר יצחק שם ענף ג ולפ"ז וד"ה לכן. 287. סי' הבתים שם בשם הרב בעל התוס'. ועי' חידושי שמואל שם. ולא ביארו טעמם. 288. עי' ציון 12. 289. תוספתא ברכות פ"ג: בין משקרב תמיד של שחר בין משלא קרב תמיד של שחר יצא, והובאה ברשב"א ברכות כח א וריטב"א מגילה כ ב וא"ח הל' תפילה סי' צה וריקאנטי סי' טז ומאירי ברכות כו א וב"י סי' רפו, ועי' תוס' יומא כט א, וע"ע תמיד של שחר ועי' קרבן מוסף, ועי' ראשונים הנ"ל שהביאו התוספתא, שמ' שפירשו תמיד של שחר על קרבן התמיד, וכ"ה במנחת ביכורים שם, ועי' ציון 292 ואילך מראשונים הנ"ל, שהוכיחו מהתוספתא שהמקדים מוסף לתפילת שחרית יצא, ומבואר (וכ"מ בלשון התוספתא) שאי"ז אלא בדיעבד. ועי' דמשק אליעזר סי' רפו ס"ק ה ודברי יוסף (שוורץ) ח"ב סי' ל, שפי' תמיד של שחר במובן של תפילת שחרית, והיינו דין המקדים מוסף לתפילת שחרית, עי' ציון 290. 290. עי' תשו' ר"א בן הרמב"ם (מק"נ) סי' עט אות ה; צרור החיים דרך ראשון סי' יג; רשב"א ברכות כח א, ועי' רשב"א מגילה כ ב, ועי' חזו"נ שבציון 298; ריקאנטי סי' טז; מאירי ברכות כו א בגמ' שם ד"ה וכל

השחר²⁹⁹, וכל תפילה שהתפלל קודם זמנה, לא יצא ידי חובה³⁰⁰.

המתאחר בתפילת שחרית אחר ארבע שעות – שלדעת הרבה ראשונים יכול להתפלל עד חצות, ואף על פי ששכר תפילה בזמנה אין לו, שכר תפילה יש לו³⁰¹ – ועדיין לא התפלל מוסף, נחלקו אחרונים איזו תפילה קודמת: יש שכתבו שתפילת מוסף קודמת, שהמוסף זמנה עתה – וחביבה מצוה בשעתה³⁰² – ולפיכך קודמת לשחרית שכבר עבר עיקר זמנה³⁰³, ויש שכתבו ששחרית קודמת, לפי שהיא תדירה ממוסף³⁰⁴.

שכח ולא התפלל שחרית – שמשלים בתפילת מנחה³⁰⁵, ולא בתפילת מוסף³⁰⁶ – ועדיין לא התפלל מוסף, מתפלל מוסף לפני תפילת התשלומים של שחרית³⁰⁷, שהמוסף עתה עיקר זמנה הוא³⁰⁸, ועוד שהמוסף תדירה לעומת תשלומי שחרית³⁰⁹. ויש שכתבו שמקדים תשלומי שחרית למוסף³¹⁰, שלדעתם תשלומי שחרית הרי הם כשחרית, וחשובים

הקדמתה לשחרית אחר ארבע שעות

מוסף ותשלומי שחרית

תדיר כנגד מוסף, ולפיכך הם קודמים למוסף³¹¹. תפילת מוסף, נראה בירושלמי ובדברי ראשונים, שקבעוה אחר קריאת התורה³¹², וכתבו אחרונים סמך לדבר, מזו שאמרו במדרש על הכתוב: הקשיבה רנתי האזינה תפילתי בלא שפתי מרמה³¹³, הקשיבה רנתי, זו רנונה של תורה, האזינה תפילתי, זו תפילת השחר, בלא שפתי מרמה, זו תפילת המוספים³¹⁴, למה "בלא שפתי מרמה", שלא עמדנו בתפלה לא מתוך דברים בטלים וכו' אלא מתוך דברי תורה ומעשים טובים³¹⁵, שהיינו לפי שהקדימו קריאת התורה לתפילת מוסף³¹⁶. ויש שכתבו שיש להקדים קריאת התורה, לפי שהיא כחלק מתפילת שחרית הקודמת למוסף³¹⁷. וכתבו אחרונים שבמקום צורך, כגון במקום חשש צינה, או שמאריכים בפיוטים וקשה ליחידים להתפלל עם הציבור, אפשר לקרוא בתורה בדרך אקראי אחר תפילת מוסף³¹⁸. ויש שכתבו שאין הקפדה

אליהו שם. 310. עיי מאמר סי' קח סוס"ק ד; כה"ח שם ס"ק יד. ועיי ציון 307 מצל"ח ויד אליהו. 311. עיי צל"ח שם, ועיי יד אליהו שם: דדמי כשחרית בזמנה. ועיי תדיר, ושם מחלוקת אחרונים בתדיר ומצוה בשעתה איזה מהם קודם, ועיי שאג"א סי' יט. ועיי ציון 302 ואילך. 312. עיי ירו' ר"ה פ"ד ה"ח; עיי טוש"ע או"ח רפג, שהביא דיני מוסף אחרי דיני קה"ת, ועיי תשובה מאהבה ח"ב סי' רמג וקרוך לדוד סי' פו ובאר מרדכי (פארהנאד) סי' יב וסי' יג ולבושי מרדכי מהדו"ת סי' צח ונהרי אפרסמון או"ח סוס"י כט וזכרון יהודה סי' קה ועוד, בדעתו, ועיי תשובה מאהבה שם, שבדומה משמע מסדר הרוקח והאבודרהם וכל בו וסדר היום ועוד, וכ"ה הסדר בסדר רע"ג וברמב"ם תפילה פי"ב ה"כ; עיי אחרונים שבציון 316. ועיי כה"ח סי' רפו ס"ק ד, שכ"ה ע"פ הסוד. ועיי מחצה"ש שבציון 327, שיש להפסיק בין שחרית למוסף, ועל ידי קרה"ת מקיימים הפסק זה. 313. תהלים יז א. 314. ירו' ר"ה פ"ד ה"ח; מדרש שוח"ט שם (ובמהדו' בובר בשינוי); עיי מדרש אגדה שהובא בבעה"מ ריש תענית (א ב). ועיי פסיקתא רבתי פ' מ. 315. מדרש שוח"ט שם (ובמהדו' בובר אינו). 316. יפה מראה לירו' שם; קה"ע שם; ביאור הרא"מ לשוח"ט שם. ועיי בעה"מ שם ומאירי תענית ב א, שפי' "בלא שפתי מרמה זו תפילת מוסף" בע"א, שדעתו של אדם מתיישבת בה יותר. 317. עיי ציון 267 ואילך. באר שמואל סי' לז; באר מרדכי שם. 318. תשובה מאהבה שם; קרוך לדוד שם, במקום שהקהל אינם רוצים לקרוא בתורה מיד ויש שאינם רוצים לאכול קודם מוסף; ציי"א ח"ג סי' לח. ועיי כה"ח שם: הכרח גדול

ועיי חס"ד וערך השולחן דלהלן שתמהו); עיי מעון הברכות ברכות כו ב ד"ה באופן אחר. ועיי רשב"א שם כח א: וגדולה מזו וכו', שמ' שחיוב הקדמת שחרית למוסף חמור יותר מחיוב הקדמת מנחה למוסף (ועיי ציון 339, ולכאור' הטעם שם אינו אלא במנחה, שבשחרית הוא אף עיקר זמנו של מוסף), ועיי ראשונים שבציון 441, שהמקדים מוסף למנחה אחרי שהגיע זמנה, אינו יוצא יד"ח. 299. עיי ציון 180. 300. חזו"נ שם, ע"פ רמב"ם תפילה פ"ז ה": המתפלל תפילה קודם זמנה לא יצא יד"ח. ועיי ערך השולחן תיקון ערך השלחן סי' רפו אות א, שדחה, שזמנה הוא אלא שד"א גורם. 301. עיי טוש"ע או"ח סי' פט, ועיי שחרית. 302. מעון הברכות ברכות כו סוע"ב ד"ה באופן. ועיי ציון 340 ואילך. 303. מעיל שמואל (פלורנטין) תפילה פ"ג רמז ח בשם מורו, והובא בבתי כנסיות סי' רפו ס"ד, ושם שמדמה להקדמת מנחה למוסף, עיי ציון 332 ואילך (ועיי דברי מנחם שבציון הבא שתמה, ששם הטעם משום תדיר). ועיי מעון הברכות ברכות שם. ועיי שחרית, שיש שתפילה אחר ד' שעות גדרה כתפילת תשלומים, ועיי ציון 307 ואילך. 304. דברי מנחם שם הגב"י ס"ק ד. 305. עיי תפילת תשלומים. 306. עיי ציון 1250 ואילך. ועיי ציון 1256 שיי"ח. 307. אחרונים דלהלן, ועיי צל"ח ברכות כו א ד"ה ואני ויד אליהו (רגולר) סוס"י ח שנסתפקו. ועיי תשו' הרשב"א מכת"י (מהדו' י-ם ח"ח) סי' י ובהערה 4 שם. 308. א"ר סי' קח ס"ק ו; שערי ישועה (זיין) שער ב' סי' א, והובא בברכ"י שם ס"ק ד ובע"ת שם ס"ק ז ומ"ב שם ס"ק טז. 309. עיי יד

כאחד³²⁵. אף לדעה זו שיש לסמוך תפילת מוסף לתפילת שחרית, יש שכתבו שמכל מקום יש להפסיק מעט ביניהן, ובקריאת התורה שקוראים ביניהן³²⁶, מתקיים הפסק זה³²⁷. ויש חולקים על כל זה וסוברים שאין ענין לסמוך התפילות זו לזו³²⁸, ומהם שכתבו שישיראל זריזים במצוות, ונהגו להתפלל מוסף מיד אחר שחרית, ועוד משום שאם ילכו להם ואחרי שיטעמו משהו יחזרו ויתקבצו פעם אחרת, כדרך שמתקבצים למנחה, יש לחוש שימשכו בסעודה ולא יתקבצו³²⁹.

מנחה ומוסף

היו לפניו מנחה ומוסף, נחלקו תנאים איזו מהן קודמת, לדעת ר' יהודה תפילת מוסף קודמת, שהיא מצוה עוברת³³⁰, שלדעתו זמנה אינו אלא עד סוף שבע שעות³³¹, ולדעת חכמים מנחה קודמת³³² – אלא שיש סוברים שאף לדעתם דוקא בזמנים מסוימים מנחה

בדבר, ואף לכתחילה מקדימים מוסף לקריאת התורה³¹⁹. על הסוברים שיש להקדים את קריאת התורה לפני מוסף משום תדיר*, שתדיר ושאינו תדיר, תדיר קודם, ע"ע תדיר. תפילת מוסף, יש מן האחרונים שכתבו בדעת ראשונים, שטוב לסמכה לתפילת השחרית³²⁰ – יש שכתבו שדוקא ברגלים יש לסמכן, לפי שאז היו סומכים את המוסף לתמיד, לסוברים כן³²¹, והתפילה היא במקום קרבן, אבל בשבת שלא היו סומכים את הקרבנות³²², כמו כן אין צריך לסמוך את התפילות³²³, ויש שכתבו שאף בשבת ראוי לסמוך התפילות, שגם בקרבנות היה ראוי שלא תפסיק עבודה אחרת ביניהם, ואין מפסיקים ביניהם אלא בנסכי התמיד שלמדים מן הכתוב שהם קודמים למוסף³²⁴ – וכן כתבו ראשונים שרגילים להתפלל שחרית ומוסף

נסכים. מחה"ש שם. 325. רא"ש ברכות פ"ד סי' כג (ועי' ציון 182), וכע"ז באהל מועד ע"פ התפילה דרך שני נתיב י: שדרך הוא בכל ציבור שמתפללין תפילת מוסף מיד. 326. עי' ציון 312. 327. מחה"ש שם. ועי' משנה שכיר שם (ג א ד"ה מאחר, ובנדמ"ח קעג אות ג) בדעתו, שקרה"ת לאו דוקא, וה"ה בהפסק אחר פחות מכך, ועי' ראיה מיר' ברכות פ"ד ה"ו שר' ינאי התפלל שחרית והלך ד"א והתפלל מוסף, וכן מד' הרמב"ם תפלה פ"י הט"ו, שצריך לשהות בין שחרית למוסף כדי שתתחונן דעתו עליו. 328. עי' ציון 182, שי"ס שעיקר תפילת מוסף בשש שעות, ופשוט שא"כ לא שייך להסמיכה לשחרית; תקון יששכר דף נב ב (ועי' בטעם שהפטרה נקראת בשם זה, שהוא לפי שאז נפטר מעבודת קונו ויכול לילך לאכול). ועי' "שריד מסידור קדמון" בתוך ספר אסף עמ' 310: ובמוסף באים בבית הכנסת ומתחיל אין כמון וכו', ועי' בהערות המהדיר שם, שמ' שהפסיקו בין שחרית למוסף, ועי' עלי תמר ר"ה פ"ד ה"ח עמ' רכו שפי' בע"א. ועי' ציון 320 ממחזה אברהם. ועי' ע"ז ד ב ורש"י שם ד"ה צבורא, ששחרית מתפללים בזמן אחד בכל מקום, ומוסף יש מתפללים אותה בבקר ויש מאחרים. 329. תקון יששכר שם. ועי' טעם נוסף, שחוששים בהנהגם שישתכרו ולא יוכלו לישא כפיהם. 330. ברייתא ברכות כז א וכה א. ועי' ציון 456. ועי' מילי דברכות (גרודזנסקי) ברכות ל ב, שצ"ל שהוא במקום שאין חבר עיר או שהנידון על ציבור, שהרי במקום שיש חבר עיר לדעת ר"י היחיד פטור, עי' ציון 89 (אבל עי' רבנו מנוח שבציון 414, שדוקא ביחיד נחלקו), ועי' שלום ירושלים שבציון הנ"ל. 331. עי' ציון 208. רש"י שם ד"ה שזו; רא"ה שם. 332. ברייתא שם ושם. ועי' רבנו מנוח תפילה פ"ג ה"א: שרי, אבל לכאורה ל"ד, אלא שחייב.

319. חקקי לב או"ח סי' ה, אע"פ שעיקר התקנה היתה לקרוא קודם מוסף; יפה ללב או"ח סי' רפו; משנה שכיר סי' א (בנדמ"ח ח"א סי' פז), ועי' שמ"ש במדרש שבציון 314, אינו אלא אסמכתא בעלמא להודיע שבחם של ישראל שכך עושים בפועל; שו"ת הריב"ד סי' לב, ועי' שכן נהגו בכמה מקומות ושנ' שנהגו כן ע"פ גדולים. 320. עי' מחה"ש סי' רפא ס"ק ב, בד' הטור סי' רפו שכ' להתפלל מוסף מיד אחר שחרית, שהוא משום שיש להסמיך מוסף לשחרית, ועי' עטרת צבי ועולת שבת ומ"ב ר"ס רפו; עי' מג"א סי' רפא סוס"ק ב וצל"ח ברכות כח א, בד' המרדכי שבת רמז שצח שהובא ברמ"א או"ח שם, שמאחרים תפילת שחרית בשבת כיון שכתוב בו יום, והיינו במוסף, ור"ל שכיון שמאחרים מוסף שכתוב בו יום, איחרו אף שחרית, לסמכן ככל האפשר (ועי' בסמוך ממג"א). ועי' ציון 1275. ועי' ריצ"ג שבציון 1316 שאין ללמוד קודם מוסף, ועי' יד אהרן (אלפנדר) סי' רפו מהדו"ב אות ד, והגהת רי"פ פרלא שם (במהדו' מכוני-ים), שמ' שהבינו שטעמו כטור, כדי להסמיך מוסף לשחרית (ומ"מ פשוט שאם מאיזה טעם אינו סומך מוסף לשחרית, רשאי ללמוד קודם מוסף), ועי' ציון 1317 שי"מ ד' ריצ"ג בע"א. ועי' שו"ת משנה שכיר סי' א (בנדמ"ח ח"א סי' פז) באורך. ועי' מג"א סי' קנד ס"ק כג, שמתפללים מוסף אחר שחרית מיד, משום שאסור לסעוד קודם מוסף, עי' ציון 1258 ואילך, ועי' ציון 193, ועי' מחזה אברהם ח"א סי' מד, שמשמע שהיה ראוי שלא להסמיך שחרית למוסף, ועי' תוספות שבת סי' רפא ס"ק ב, שלולי שיש להסמיך מוסף לשחרית לא היו חוששים לטעם של מניעת אכילה, ועי' משנה שכיר שם בסוה"ס. 321. ע"ע קרבן מוסף, מחלוקת תנאים. 322. ע"ע הנ"ל. 323. מילי דברכות (גרודזנסקי) ברכות כח ב. 324. ע"ע

מן האחרונים שחולקים וסוברים שסדר התפילות הוא כסדר הקרבתם במקדש של הקרבנות שכנגדם נתקנו, מהם שכתבו שחכמים ור' יהודה חולקים בסדר ההקרבה שבמקדש, שלר' יהודה קרבן מוסף קודם לתמיד של בין הערבים – משום שהוא מצוה עוברת, לדעתו³⁴⁸ – ולפיכך תפילת מוסף קודמת למנחה, וחכמים סוברים שכל שהגיע זמן תמיד של בין הערבים, מקדימים קרבן תמיד למוסף³⁴⁹ – לפי שהתמיד תדיר – ולפיכך מקדימים תפילת מנחה למוסף, לדעתם³⁵⁰, ומהם שכתבו, שבמקדש היו שוחטים תחילה את קרבן מוסף ואחר כך שוחטים התמיד, אלא שאם שחטו את התמיד, היו מקריבים אותו תחילה³⁵¹, ולענין תפילה, משהגיע זמן המנחה – שאז לחכמים, חשובות שתי התפילות לפניו – הרי זה כנשחט התמיד, שמקריבים אותו מיד³⁵², ומהם שכתבו שהתפילות הן כנגד זריקת הדם של הקרבנות³⁵³, ובזריקה לדעתם אין מצוה לזרוק

קודמת³³³ – שמוסף לדעתם זמנה כל היום³³⁴, ואינה מצוה עוברת³³⁵. וכמה טעמים מצינו להקדמת מנחה למוסף: בברייתא שנינו – לגירסא שלפנינו³³⁶ – וכן נראה בתלמוד, שיש להקדים מנחה לפי שהיא תדירה יותר ממוסף³³⁷, וראשונים כתבו טעמים אחרים³³⁸, לפי שעתה עיקר זמנה של מנחה³³⁹, וחביבה מצוה בשעתה³⁴⁰, או שלא יקרא פושע על מנחה³⁴¹. אף על פי שבסדר ההקרבה שבמקדש, קרבן מוסף – שתפילת מוסף נתקנה כנגדו³⁴² – קודם לקרבן תמיד של בין הערבים – שכנגדו נתקנה תפילת מנחה³⁴³, משום דין השלמה*, שלא להקריב קרבן לאחר תמיד של בין הערבים³⁴⁴ – לא השוו התפילות לקרבנות לגמרי³⁴⁵, ויש מן האחרונים מוסיפים ביאור, שלא תיקנו דיני תפילות כנגד דיני קרבנות, אלא כנגד אותם הדינים שהם מעכבים, אבל דין הקדמת קרבן מוסף לתמיד של בין הערבים, שלדעתם בדיעבד אינו מעכב³⁴⁶, לא תיקנו זמן התפילה כנגדו³⁴⁷. ויש

340. ריבב"ן ברכות שם. 341. רש"י שם כח א ד"ה מתפלל, והובא במדרכי שם רמז צב. ועי' ציון 439. על הזמן שהמתאחר במנחה נקרא פושע, ועל טעם הדבר, ע"ע מנחה. ועי' ראש יוסף ברכות שם ודברי ירמיהו תפילה פ"ג ה"א, שפי' דברי רש"י במנחה קטנה, עי' ציון 361, ועי' צ"ח ברכות שם, שאף לרש"י עיקר הטעם משום תדיר, ולא הזכיר הטעם של פשיעה אלא לומר שכשלפניו מנחה ומוסף בשעה שביעית, אין להקדים מוסף כדי שלא יפסע בה, וכע"ז ביד דוד שם, וע"ש ושם ובית אפרים או"ח סי' סב, ואחרונים שבציון 249, שפי' דברי רש"י אף במנחה גדולה. 342. עי' ציון 23 ואילך. 343. ע"ע מנחה. 344. ע"ע השלמה. 345. ח"י הרא"ה ברכות כח א (ועי"ש כא א שכ"מ מכמ"ק). ועי' ציונים 297, 1184. 346. ע"ע הנ"ל: פסול הקרבן, ושם ציון 70 ש"ח. 347. טו"א מגילה כ ב ד"ה ולתפילת, ועי"ש שהוסיף: היכא דאיכא טעמא וכו' משום תדירה; באר יצחק חאו"ח סי' כ ד"ה וראיה. ועי' ר"י שפירא בקובץ בית מדרש (לזכר הר"ח) עמ' ח ואילך. ועי' ציון 256. 348. ע"ע קרבן מוסף. עי' ציון 211, ועי' ציון 215 ואילך שי"ח וסוברים שלא נחלק ר"י לענין קרבן מוסף. 349. ע"ע הנ"ל. 350. חזו"א מנחות סי' לג ס"ק ז וס"ק יא. ולא ביאר הטעם שמשום תדיר מבטלים בידיים עשה של השלמה, ועי' תוס' פסחים נט ריש ע"א, וצ"ב. 351. ע"ע הנ"ל. עי' זבחים צא א. 352. ערוה"ש שם ס"ז. ועי' בה"ג שם והגהות בן אריה שם. 353. ע"ע

333. עי' ציון 360 ואילך. 334. עי' ציון 194. 335. רש"י שם ד"ה ואח"כ. ועי' ציון 341 מס' הבתים. 336. כ"ה לפנינו בברייתא שבציון הבא, ועי' דק"ס כז א אות ד וכו' א אות ע שבאחד מכתה"י אינו, וכ"מ בבה"ג הל' ברכות (מהד' מכון י-ם ד' מט) ורי"ף ברכות שם (יט א) ורש"י שם כח א ד"ה מתפלל (ועי' ציון הבא) וריבב"ן ברכות שם ורא"ש שם וריטב"א שם ושה"ל סי' מה, של"ג כן בגמ', ועי' ראנ"ח סי' עט שהביא טעם דלהלן בשם מפרשים, ועי' בעי חיי סי' סט שלא היה לפניו בגמ', ועי' רא"ה שם שם' שגרס כן בד' ר' יוחנן שם. 337. ברייתא שם ושם; עי' זבחים צא א; ר"ח, הובא בראבי"ה סי' פג (ח"א עמ' מג) ובאו"ז הל' תפילה סי' פח; רש"י ברכות כז א ד"ה מתפלל; תוס' שם כו א ד"ה תפלת, ועי' ציון הבא; ואשכול (אלבק) לקוטי הל' תפילה עמ' 90 ואשכול (רצב"א) תפילת המנחה סי' כה; רי"ד שם כח א; רא"ה שם; רשב"א שם; רא"ש שם פ"ד סי' ח; מאירי ברכות כז א; טור או"ח רפ. 338. עי' להלן. ועי' תוס' שבציון הקודם, שנראה שלא הוצרכו לטעם של תדיר קודם אלא אחרי שכתבו שתפילת המוספים זמנה מהבוקר, ומשמע שלהו"א (עי' ציון 178) מטעם אחר קודמת. 339. עי' השגת הראב"ד על הרי"ף פסחים קב א (כ ב בדפי הרי"ף); עי' רא"ש ברכות שם וטור או"ח רפ בשמו וראנ"ח שם ולבוש שם, שהביאו שני הטעמים, שמנחה תדירה ושעתה עיקר זמנה (ועי' ישוע"י או"ח תרפא סוד"ה והנה עיקרו), ועי' ציון 445. ועי' ציון 373.

צריך להקדים תפילת מנחה³⁶¹, ומן הראשונים יש שנתנו טעם נוסף, לפי שבשעת מנחה גדולה עוד היום גדול³⁶², ומהם שכתבו שכן נוהגים³⁶³. והרבה ראשונים כתבו, שמדברי הבבלי נראה שאף במנחה גדולה, לדעת חכמים, יש להקדים מנחה למוסף³⁶⁴ – ומהם גורסים בירושלמי בענין אחר, ופירשו שאף לדעתו לעולם מקדימים מנחה למוסף³⁶⁵ – וכתבו שכן הלכה³⁶⁶, ויש מהם שנראה מדבריהם שמחצות אינו רשאי להתפלל מוסף עד שיקדים לה תפילת מנחה בזמנה³⁶⁷ – אף על פי שאינו יכול

את הדם של שאר קרבנות קודם לזריקת דם התמיד³⁵⁴, ולפיכך מקדימים מנחה התדירה למוסף³⁵⁵. הלכה כחכמים שמקדים מנחה למוסף³⁵⁶. אם לכתחילה נכון לבוא לזמן שיצטרך להקדים בו מנחה למוסף, עי' לעיל³⁵⁷. תפילת מנחה הקודמת לתפילת מוסף, לחכמים וכן הלכה³⁵⁸, אמרו בירושלמי, וכן יש מן הראשונים שכתבו, שדוקא בשעת מנחה קטנה – שהיא בתשע וחצי שעות של היום³⁵⁹ – מקדים מנחה למוסף, שאז עיקר זמנה של מנחה לדעתם³⁶⁰, אבל בשעת מנחה גדולה אין

המנחה
הקודמת
למוסף

תפלה. אחרונים שבציון 355. 354. ע"ע השלמה ציון 20 ואילך, ושם ציון 27 ואילך ש"ח. 355. ר"י שפירא בבית מדרש שם; ר"ז מינצברג, הובא בהר צבי (פראנק) ברכות שם. 356. ר' יוחנן בברכות כז א וכו' א וזבחים יב א וצא א; רמב"ם תפילה פ"ג ה"א; טוש"ע או"ח רפז ד. 357. ציון 252 ואילך. 358. עי' לעיל. 359. ע"ע מנחה. ועי' ראשונים שבציון 361, שגורסים ביר' דלהלן: לתשע שעי, ועי' ציון 365 שי"ג אחרת ביר'. 360. ע"ע הנ"ל, ושם שי"ח. תוס' ר"י שירילאון ותוס' הרא"ש ורא"ש שבציון הבא. 361. עי' ירו' ברכות פ"ד ה"א, שמ"ש בבב"ת, שם, שהקדים מנחה למוסף אינו יוצא אלא בדיעבד, היינו בלא הגיע זמן התפילה, ועי' או"ז סי' פח ותוס' ר"י שירילאון ברכות כח א ותוס' רא"ש ברכות שם ורא"ש פסקים שם סי' ח ותו"י יומא לד א ורא"א מלונדרש ברכות שם ותו"י ברכות שם (יט א בדפי הר"ף) בשם רבני צרפת ומרדכי ברכות שם רמז צב וביאור מהר"ם בנט שם ורי"ו תאו"ו נ"ב ח"ט ורשב"ץ ברכות שם, שפי' (לגירסתם בציון 359) שהיינו בזמן מנחה גדולה שאז מוסף קודם; מכתם ברכות שם בשם תוס'; מאירי שם כז א: י"א; תר"י שם, בשם רבני צרפת. ועי' שמ"ק זבחים יב א (הנד' בסוף המסכת): י"מ. ועי' ציון 452. ועי' ראש יוסף ברכות כח א בד' רש"י שם ד"ה מתפלל ובד' הרמב"ם תפילה פ"ג ה"א, ועי' ציונים 249, 341, ש"מ ד' רש"י בע"א. 362. תר"י שם; מאירי שם. ועי' מאירי שם שהוסיף טעם: הואיל ואין זמן זה תדיר, וצ"ב, ועי' ישוע"י או"ח סי' תרפא ד"ה והנה עיקרו. 363. עי' ראשונים שבציון 433, בישוב המנהג ביה"כ להאריך בשחרית ולהתחיל מוסף בזמן מנחה גדולה, קודם מנחה. 364. עי' רש"י זבחים יב א ד"ה הלכה; ראשונים שבציון 361 (חוץ מהמרדכי) ורא"ה ברכות שם ותשובת מהר"ם שבציון הבא, שבבב"תא ברכות שם (שלא הובאה ביר') אמרו שלר' יהודה מקדים מוסף, וע"כ שהוא בזמן מנחה גדולה, שזמן תפילת מוסף לר"י הוא עד שבע שעות, עי' ציון 208. ועי' ראש יוסף שם בד' רש"י, שדברי ר' יהודה אמורים בזמן מנחה גדולה, ודברי חכמים אמורים בזמן מנחה קטנה ואינה מחלוקת. ועי' משנת רבי נתן ברכות פ"ד מ"א, בדברי הרב הצ"ח שם, שאע"פ שמד' חכמים מוכח שאפילו במנחה גדולה

מקדים מנחה, מ"מ דברי ר' יוחנן בברכות שם, שהלכה מתפלל מנחה ואח"כ מוסף, אמורים דוקא במנחה קטנה. 365. תשו' מהר"ם (עמנואל) ח"ב סי' תצ, לפי גי' שהיתה לפניו ביר' שם: ומטא יומא לשית שעין וכו' (וכ"מ מד' המאירי שם, שכיון שגרס ביר' שם, שית שעין, עי"ש כז א, לא הביא ראיה מהיר' לסוברים שבמנחה גדולה אין להקדים, אבל ברא"ש בהלכות שם שלפנינו, הגי' שית, ואע"פ"כ הוכיח מהיר' שבזמן מנחה גדולה א"צ להקדים, ועי' מעדני יו"ט לרא"ש שם אות ת מה שביאר, ועי' מרה"פ ליר' שם שתמה, ואולי טס"ה). ועי' הגהת הר"פ לתשב"ץ קטן אות כ, שיש שהוכיחו מהיר' שאף בזמן מנחה גדולה, מנחה קודמת, ואפשר שגרסו ביר' כגי' מהר"ם הנ"ל, או שלפירושם מ"ש ביר' שם: לא הגיע זמן תפילה, היינו קודם שש או קודם שש ומחצה, עי' פנ"מ שם ונהר שלום סי' רפז ס"ק ב וגביעי גביע הכסף (מהדו' ר"י ריבלין עמ' 63), וכ"מ בשמ"ק זבחים שם ובפסקי תוס' שם (שנ' שמיוסדים על דבריו). 366. ראשונים שבציון 361 ורא"ה שם ומהר"ם שם; עי' ראשונים שבציון 414 שבציון 414 אין מקדימים מנחה למוסף, ועי' ראש יוסף ברכות כח א, שמ' שיחיד אפילו בזמן מנחה גדולה מקדים מנחה למוסף, ועי"ש בד' הרמב"ם, שאע"פ שמנחה גדולה לדעתו אינה אלא בדיעבד, ע"ע מנחה, מ"מ מקדימה למוסף; עי' ראשונים שבציונים 428, 434, שדנים במנהג ביה"כ להתפלל מוסף כשהגיע זמן מנחה, ומ' שמדובר במנחה גדולה; טוש"ע או"ח רפז ותר"כ. ועי' אשכול (רצב"א) הל' תפילה סי' כה: ובמנחה גדולה איירי. 367. עי' או"ז הל' תפילה סי' פח (ואולי לשונו ל"ד); עי' רבנו מנוח תפילה פ"ג ה"א: אחר חצות; עי' פסקי תוספות זבחים פ"א אות ד: עד חצות, ועי' פתחי עולם סי' תרכ ס"ק א בדעתו; עי' תוס' רא"ש יומא לד א: בתחילת שעה שביעית; עי' בית דוד (רי"ד משאלוניקי) סי' תלג בד' טור או"ח תרכ, ע"ש ראייתו, ועי' שכנה"ג שם הגה"ט ס"ק א, שלשון הטור שם ל"ד, וכדבריו נראה בטור שם רפז; עי' שו"ע שם ד: כגון שאיחר מלהתפלל תפילת מוסף עד שש שעות, וראש יוסף ברכות שם ד"ה עוד בדעתו, ועי' עטרת צבי שם ס"ק ה; עי' לבוש סי' תרכ א, אבל בסי' רפז ד: שש ומחצה; עי' דה"ח הל' יה"כ אות א. ועי' שו"ע סי' תרכ ס"א: טוב לקצר בפיוטים וכו'

שמנחה קודמת למוסף אף בזמן מנחה גדולה³⁷⁵ – לא יספיק להתפלל מוסף תוך שבע שעות, יש מן האחרונים שציידו לומר שיקדים מוסף למנחה, לפי שהמתפלל מוסף אחר שבע שעות, להלכה חשוב פושע³⁷⁶. ויש חולקים, שאף על פי כן מנחה קודמת למוסף³⁷⁷.

התחיל להתפלל מוסף בזמן שצריך להקדים את תפילת מנחה, כתבו אחרונים – לדעתם שבדיעבד אם הקדים מוסף למנחה, יצא³⁷⁸ – שאינו מפסיק, ואף על פי שבתדיר ושאינו תדיר, כשלא הקדים את התדיר כדינו אלא התחיל בשאינו תדיר, פוסק³⁷⁹, הרי זה דוקא כשלא יפסיד אם יפסוק³⁸⁰, אבל כאן אם יפסיק יהיו ברכותיו שבירך עד עתה לבטלה³⁸¹. ויש מוסיפים שמכל מקום אם עדיין לא הגיע לברכה אמצעית, ימשיך בברכה אמצעית של מנחה³⁸². ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שכשהגיע זמן מנחה קטנה, אף על פי שכבר התחיל מוסף, מפסיק ומתפלל

להתפלל תפילת מנחה עד שש שעות ומחצה³⁶⁸ – כיון שעיקר זמן מנחה הוא מחצות³⁶⁹, אבל הרבה ראשונים ואחרונים כתבו, שהחיוב להקדים מנחה אינו אלא משעה שהגיע זמנה, בשש ומחצה³⁷⁰, ויש מן האחרונים שכתבו שדוקא אחר שבע שעות, שזמן מוסף הוא בדיעבד, ומנחה לכתחילה, מקדימים מנחה למוסף³⁷¹, וכן כתבו אחרונים שלסוברים שהטעם שמנחה קודמת הוא מפני שעתה עיקר זמנה³⁷², אין זה אלא לאחר שבע, שקודם לכן אף מוסף עדיין עיקר זמנה הוא³⁷³. קודם הזמן שצריך להקדים מנחה למוסף, נראה מדברי ראשונים שרשאי אדם להתחיל להתפלל מוסף, ואף אם תפילתו תמשך עד לאחר אותו הזמן, ומותר אף להתחיל חזרת הש"ץ* לאחר אותו הזמן, כל שהתחיל את תפילת היחיד קודם לו³⁷⁴.

העומד בסוף שעה שביעית, ואם יתפלל מנחה – שצריך הוא להקדימה, לסוברים

מוסף שתימשך עד זמן מנחה

בסוף שעה שביעית

ומחצה). ועי' טוש"ע תרכ א: טוב לקצר בפיוטים וכו' בענין שיתפלל מוסף קודם שבע שעות, ועי' מקו"ח ושולחן גבוה ומאמ"ר שבציון 367, ועי' שו"ע רפו שבציון הנ"ל. 372. עי' ציון 339. 373. גור אריה יהודא (תאומים) ח"א סי' לח. וכ"מ קצת בעולת שבת שם ס"ק ד, שכל שמנחה קודמת למוסף, לפי שהיא עיקר זמנה ומוסף כבר עבר עיקר זמנה, ועי' מאמ"ר שם ס"ק ד, שתמה, שבתוך שבע עדיין עיקר זמנו של מוסף, ואעפ"כ מקדים מנחה למוסף. 374. עי' ראבי"ה ברכות סוס"י פג, והובא במרדכי שם סי' צב; עי' ספר המחלוקות הל' תפילה אות לג. ועי' ש שיחיד שלא התפלל, ומצא קהל שהם בחזרת מוסף, אינו יכול להתחיל בתפילת לחש קודם שיתפלל מנחה, ול"ש בזה גרירה אחרי הקהל. 375. עי' ציון 364. 376. עי' ציון 227 ואילך (ושם ציון 250 להלכה), ושם שי"ס שיעור זמן אחר שאחריו חשוב פושע. פמ"ג סי' רפו א"א ס"ק ג, ועי' ש שהניח בצ"ע, וראש יוסף ברכות כח א ד"ה והוי: אפשר, והובא בבה"ל שם ס"ד ד"ה עד בל' ספק. 377. צל"ח ברכות כח א ד"ה רש"י ד"ה מתפלל בד' רש"י שם; מלה"ר תדיר אות ז, ועי' ש שמבאר כן דברי ר' יוחנן בגמ' שם שהלכה שמנחה קודמת. 378. עי' ציון 447, ושם שי"ח. 379. עי' זבחים צא א ושאג"א סי' כ, ועי' תדיר. 380. עי' אחרונים דלהלן ועי' הנ"ל. 381. מעשה בצלאל (על ריקאנט) סי' טז ושפת הים (וולפסון) סי' ה וסוס"י ז. ולכאור' לפ"ז אם סיימו תפילת לחש, לא יתחילו חזרת הש"ץ (ועי' ציון הבא). ועי' ס' המחלוקת הל' תפילה אות לג. 382. שפת הים שם.

בענין שיתפלל מוסף קודם שבע שעות, ומקורו בטור שם שהוא משום הקדמת מנחה, ועי' מאמ"ר שם ס"ק ב, שצייד שכוונתו קודם שעה שביעית והיינו בחצות, ועי' מקו"ח (בכרך) שם ושולחן גבוה שם ס"ק ב, ששבע לאו דוקא וצ"ל שש ומחצה] ועי' ציון 371. 368. ע"ע מנחה, ושם מחלוקת במתפלל קודם שש ומחצה אם בדיעבד יצא (וי"ס שאף לכתחילה מתפלל משש). 369. בית דוד שם. 370. עי' תוס' ברכות כח א ד"ה הלכה ורשב"א שם בשם תוס' ומכתם ברכות שם ומרדכי שם רמז צב וריטב"א ברכות שם וסמ"ק מ' יא בשם רבנו טוביה ופרנס אות קצח ואגור סי' שכ"ד בשם ר"י מפרז ור' ישעיה וריקאנטי סי' טז בשם רבנו יהודה והגהת ר"פ לסמ"ק טז בשם ר"י מפאריז והגמ"י סוף שביתת עשור ורשב"ץ שם ונ"י שם וטור שם סי' רפו ומהרי"ל מנהגי יוה"כ אות ט ושו"ע הרב רפו ה תרכ א ומטה אפרים סי' תרכ ומ"ב שם ס"ק ב וסי' רפו באה"ל ד"ה יותר וערוה"ש סי' רפו סי"ז שהזכירו לשון: שש ומחצה. ועי' הגהה בשו"ע שם שנוסף על תיבות שש שעות: ומחצה, ועי' הערות וצינונים שבמהדו' מכון י-ם, שאינו מהרמ"א. 371. מרכה"מ (חעלמא) תפילה פ"ג הי"א, בד' הרמב"ם שם. ועי' תוס' ר"י שירליאון ותוס' חכמי אנגליה ותוס' הרא"ש ברכות שם ופסקי הרא"ש ברכות סי' ח ותו"י שם: שלא לאחר תפילת יוצר עד אחר שבע, ומ' שבשש וחצי עדיין אין לחוש, אבל במעדני מלך לרא"ש אות ש הגיה: שש וחצי (וכ"מ שם שמחצית השעה ל"ד, עי' ר"י שירליאון ופסקי הרא"ש שם שכ' שם בהמשך: אבל במנחה גדולה דשבע שעות וכו', אע"פ שהיא בשש

התחיל להתפלל מוסף בזמן מנחה

ואחר כך מנחה³⁹³, שכל שאינו חובה עליו להתפלל מנחה עתה, אין המנחה חשובה כמוטלת עליו, ואינו צריך להקדימה למוסף³⁹⁴, ועוד שאם דברים של רשות מותר לעשות קודם מנחה³⁹⁵ – וכן סעודה קטנה של רשות מותרת קודם מנחה גדולה³⁹⁶, ויש אומרים אף קודם מנחה קטנה³⁹⁷ – כל שכן תפילת מוסף שמתוותר להקדימה לתפילת מנחה³⁹⁸, ומהם שכתבו שכן נוהגים³⁹⁹, וכשאינו חייב עתה להתפלל מנחה, אפילו רוצה להתפלל עתה, כתבו אחרונים שלדעת ראשונים אלו מקדים להתפלל מוסף⁴⁰⁰, אבל יש שנראה מדבריהם שאף הראשונים שכתבו שכל שאין המנחה חובה עליו עתה, מקדים את תפילת מוסף, מודים הם שהרוצה להתפלל מנחה, אפילו אינו צריך להתפלל, צריך להקדים מנחה⁴⁰¹. אף לדעות אלו שכשאינו רוצה או אינו צריך להתפלל מנחה עתה, מקדים את תפילת

תפילת מנחה³⁸³, ואף לדעתם, אם לא הפסיק וסיים מוסף, בדיעבד יצא ידי חובה³⁸⁴. מי שאין בדעתו להתפלל מנחה עתה, אלא לאחר זמן – לאחר שעה או שתי שעות³⁸⁵, או בזמן מנחה קטנה³⁸⁶ או סמוך לדמדומי חמה³⁸⁷ – יש מן הראשונים שכתבו שמתפלל מוסף, ואינו חייב להקדים מנחה³⁸⁸, ומהם שכתבו שכן נוהגים, שביום הכפורים מאריכים בשחרית ומתפללים מוסף לאחר שהגיע זמן מנחה, כיון שבאותה שעה אין דעתם להתפלל מנחה³⁸⁹. ויש סוברים יותר מזה, שאין חיוב להקדים מנחה למוסף אלא כשהוא צריך וחובה עליו להתפלל עתה מנחה³⁹⁰ – כגון שעומד להכנס לסעודה ומתיירא שימשך בסעודה או ישתכר³⁹¹, או שעומד בסוף היום ואין לו שהות אלא להתפלל עתה שתי התפילות בזו אחר זו³⁹² – אבל כשאינו צריך להתפלל עתה מנחה, יתפלל כסדר, מוסף

כשאינו עומד להתפלל מנחה

גדולה קודם מנחה גדולה, אפשר שהצריך להתפלל אף מוסף יש להחמיר בו יותר ולאסור סעודה גדולה. 392. עי' שו"ת מחנה חיים סי' ו' ופני אריה לירו' ברכות פ"ד ה"א ושבילי דוד או"ח סי' רפ"ג, שפי' כך ד' הירו' שם שבציון 452. ועי' זכרון יהודה (מהר"ם א"ש) מהד' מכוון חת"ס אות ריד, שביה"כ אם מתפללים מנחה מיד אחר מוסף בלא הפסק, יש להקפיד שלא להתפלל מוסף בזמן מנחה, ומ' שלדעתו כל שאין מפסיקים ביניהם חשוב כרוצה להתפלל עתה מנחה. 393. תוס' וצורר החיים וריקאנטי שם. ועי' רא"ש שם: יכול להקדים תפילת המוספים, ומ' שרשאי להקדים תפילת מנחה, ועי' ציון 258. 394. עי' ראשונים שבציון 388; הגהת הר"פ לסמ"ק שם; שמ"ק זבחים שם; רשב"ץ שם. 395. ע"ע מנחה. 396. ע"ע הנ"ל. ריקאנטי והגהת ר"פ דלהלן. 397. ע"ע הנ"ל, ושם שי"ח. הגהת ר"פ דלהלן. ועי' ציון 402. 398. הגהת ר"פ לסמ"ק שם; ריקאנטי שם; רשב"ץ שם. ונר' שר"ל שמההיתר להכנס לסעודה ולעסוק בדברי רשות, מוכח שאין מוטל עליו עתה מנחה, ולכן א"צ להקדימה למוסף. ועי' ציון 403, שי"ס שבזמן מנחה קטנה אפילו אינו צריך, חייב להקדים מנחה למוסף, וע"ע מנחה שי"ס שמתוותר להכנס לסעודה קטנה אף בזמן מנחה קטנה (ועי' ציון 391), ולכאור' לראשונים שבציון זה א"א לקיים שתי הדעות יחד. 399. עי' ראשונים שבציון 435. 400. עי' ראש יוסף ברכות שם, שמנה את הראשונים שבציונים 388, 390, כשתי שיטות חלוקות, ומשמע שמחלוקתם באינו צריך עתה להתפלל מנחה; שבעת הנרות על התשב"ץ שם. וכ"מ במחצת"ש סי' תרכ. ועי' ציון 437. 401. עי' שבעת הנרות שם, שמד' הב"י סי' רפו ובאר הגולה שם ס"ק ח, מ' שאין חילוק בין

383. עי' מרדכי ברכות רמז צב, ושלמי תודה (דאנה) או"ח סי' רפו בדעתו. (ועי' לשון המרדכי שם, ואולי אין כוונתו אלא שאין מתחילים חזרת הש"ץ). 384. עי' שלמי תודה שם. 385. תר"י דלהלן. 386. ריטב"א ברכות דלהלן, ועי' ש"ש ביוה"כ, עי' ציון 437, ומ' שמנחה קטנה ל"ד. 387. רשב"א ומאירי ונ"י דלהלן. 388. תר"י ברכות כח א (יט א); רשב"א שם: משמן של ראשונים; ריטב"א שם: י"מ, ומגילה כ ב; מאירי ברכות שם: י"מ; אר"ח הל' תפילה סי' צז; צורר החיים הל' תפילה של שחר אות יג (ד' יג), ועי"ש שהביא אף ד' ר"י שבציון 393; ספר השלחן הל' תפילה שער השני (ד' רסא); נ"י ברכות שם. ועי' ציון 437. 389. עי' ציון 436. 390. תוס' ברכות כח א ד"ה הלכה בשם ר"י; צורר החיים שם בשם ר"י הזקן; ריקאנטי סי' טז; פסקי תוס' זבחים יב א; רא"ש ברכות פסקים פ"ד סי' ח ותוס' הרא"ש שם: י"מ; ר' אליאב כהן בהגהת ר"פ לתשב"ץ קטן אות כ ולסמ"ק מצורף מ' יב (ובהגמ"י ד"ק תפילה פ"ג ה"א: ר' אלישיב כהן, וטס"ה) וש"מ"ק זבחים יב א (נד' בסוף המסכת); הגהת ר"פ לסמ"ק מ' יא: יש מיישבים; רי"ו תא"ו נ"ב חי"ט: י"א; רשב"ץ ברכות שם: רבותינו הצרפתים; טוש"ע או"ח רפו ד: י"א. ועי' צל"ח ברכות שם ד"ה רש"י ולשון לימודים סי' קמט, בד' רש"י שם ד"ה מתפלל. ועי' ביאור הגר"א שם, שני שר"ל שכ"ה בירושלמי, וצ"ב, ועי' ציון 392. ועי' מרה"פ לירושלמי שם בד' הרמב"ם תפילה פ"ג ה"א, ועי' ציון 370 שי"מ ד' הרמב"ם בע"א. 391. ראשונים שבציון הקודם. על הסעודה האסורה קודם מנחה, ואם האיסור דוקא בזמן מנחה קטנה או אף בזמן מנחה גדולה, ע"ע מנחה, ועי' עולת שבת סי' רלב ס"ק ד, ועי' מטה יהודה שם ס"ק ט, שצייד שגם למתירים סעודה

עצמו למחלוקת הראשונים⁴¹⁰. ויש שכתבו שאנו סומכים על קריאת השמש להתפלל, לומר שאין אנו צריכים להתפלל עתה – כשם שמתירים מטעם זה שסומכים על קריאתו לאכול קודם התפילה אף במנחה קטנה⁴¹¹ – ולפיכך אף בזמן מנחה קטנה אינו מקדים⁴¹².

ציבור שיש לפנייהם תפילות מוסף ומנחה, יש מן הראשונים שכתבו שאינם מקדימים מנחה למוסף – אף לסוברים, וכן הלכה, שיחיד שלפניו מוסף ומנחה, מנחה קודמת למוסף⁴¹³ – כדי שלא יטעו⁴¹⁴, דהיינו שלא יתפללו מוסף כלל⁴¹⁵, או שלשנה אחרת – או בשאר ימים שיש בהם מוסף – יזכרו שמקדימים מנחה למוסף ויתפללו מנחה אף קודם שהגיע זמנה⁴¹⁶, או לסוברים שאין מקדימים מנחה למוסף אלא לאחר שעה

מוסף, יש מן הראשונים שכתבו שבזמן מנחה קטנה, אפילו אינו רוצה – או אינו צריך⁴⁰² – להתפלל עתה מנחה, מקדים מנחה למוסף⁴⁰³, לפי שעתה עיקר זמנה של מנחה, לדעתם⁴⁰⁴. ויש מן הראשונים שחולקים על כל זה, ולדעתם משעת מנחה ואילך, מנחה קודמת למוסף, ואפילו אינו צריך ואינו רוצה להתפלל עתה מוסף⁴⁰⁵.

להלכה נחלקו אחרונים: יש שכתבו שלעולם מקדים מנחה למוסף⁴⁰⁶. ויש שכתבו שדוקא בזמן מנחה קטנה מקדים מנחה למוסף⁴⁰⁷, אבל בזמן מנחה גדולה, אינו מקדים מנחה למוסף אלא כשצריך להתפלל עתה מנחה⁴⁰⁸, או כשרוצה להתפלל עתה מנחה⁴⁰⁹, ולכתחילה יש להיזהר שלא לאחר מלהתפלל תפילת מוסף עד לזמן מנחה, שלא להכניס

הלכה

הדין היה ראוי שמנחה תקדם למוסף. ועי' שו"ע או"ח תרכ, שיש להזדרז בתפילת מוסף קודם שבע שעות, ומ' שהוא משום הקדמת מנחה למוסף, וכמ"ש בטור שם, ואע"פ שביורה"כ אינו רוצה ואינו צריך להתפלל עתה מוסף, ועי' ציון הבא, וציונים 435, 437, 406. מטה יהודה סי' רפו אות י ומאמר שם ס"ק ה, ע"פ דעה ראשונה בשו"ע שם ד, שלא חילק, ועי' מטה יהודה שם שכ"מ בכס"מ תפילה פ"ג הי"א. 407. עי' אחרונים דלהלן, ועי' דה"ח הל' תפילת מוסף אות ד. 408. עי' רמ"א בשו"ע רפו ד; ב"ח שם ס"ג וסי' תרכ; א"ר סי' רפו ס"ק יא בד' לבוש (ושו"ע) שם, שהביא סברת הראשונים שבציון 390 בשם י"א, אע"פ שבסי' תרכ סתם שלא לאחר מוסף לזמן מנחה; שו"ע הרב סי' רפו ס"ה; משכנ"י או"ח סי' קח ובמפתחות שם; ערוה"ש סי' תרכ ס"ב; כה"ח סי' רפו ס"ק לו (ועי"ש שנתן טעם אף ע"פ סוד). ועי' מטה אפרים סי' תרכ והובא במ"ב שם ס"ק ב, ביוה"כ, ואפשר שדוקא ביוה"כ, עי' ציון 435 ואילך, או שדוקא בצבור, עי' ציון 414 ואילך. 409. אלפסי זוטא ברכות פ"ד אות ו: רוצה לתכפן. 410. ב"ח שם; א"ר שם בד' שו"ע שם; שו"ע הרב שם; ערוה"ש שם; מטה אפרים ומ"ב שם; כה"ח שם. 411. ע"ע מנחה, ושם שי"ח. 412. ערוה"ש שם ס"ז: לא שמענו מי שיקדים. ועי' ציון 404. 413. עי' ציון 332 ואילך. 414. רמב"ם תפילה פ"ג הי"א: יש מי שהורה; רבנו מנוח שם; השגת הרמ"ך שם; סמ"ג עשין יט; עץ חיים (חזן) הל' תפילה עמ' לו: יש אומ'; ריקאנטי סי' טז: י"א; מאירי ברכות כח א: י"א; פסקי ריא"ז שם: יש מי שאומר; ספר הבתים מהדו' בלוי ח"ג עמ' טז; אהל מועד שער התפילה דרך שני נתיב ד; שו"ע שם ס"ה: י"א. ועי' רבנו מנוח שם, שכ"מ מל' הברייתא ברכות שם: היו לפניו וכו' מתפלל וכו', שהכל לשון יחיד. 415. רבנו מנוח שם. 416. רבנו מנוח

הראשונים שבציונים 388 ו-390. וכ"מ במטה יהודה שם ס"ק ט. 402. רמ"א בשו"ע או"ח רפו ד. ועי' חכמת שלמה שם, בד' הרא"ש ברכות פ"ד סי' ח. 403. תר"י ברכות כח א (יט א), והובא בד"מ או"ח תרכ אות ב, וסיים: וכן נוהגים. ועי' הגהות ר"פ לסמ"ק מ' יא: אין תפילת המנחה מוטלת עליו חובה עד מנחה קטנה, ומ' שבמנחה קטנה חייב להקדימה למוסף. ועי' ראש יוסף ברכות שם. 404. שו"ע הרב שם ס"ה. ועי' תר"י שם, שיש ללמוד כן מהירו' שבציון 361, ואולי ר"ל שמשם מוכח מתי עיקר זמנה, וסברא היא שאז מוטלת לפניו, אבל עי' ראש יוסף ברכות כח א, שלדעת תר"י עיקר זמן מנחה הוא משעת מנחה גדולה, ואפשר שמ"מ בזמן מנחה קטנה שהזמן קצר, חשובות שתי התפילות מוטלות לפניו (ועי' תר"י שבציון 362, שהביא ד' הסוברים שבמנחה גדולה לעולם א"צ להקדים, ונתן טעם משום שזמן המנחה ארוך). ועי' ראשונים שבציון 398, שסוברים שכיון שמותר להכנס לסעודה קטנה ולהתעסק בדברי רשות קודם מנחה, כ"ש שמותר להתפלל מוסף, ועי' טוש"ע או"ח רלב וע"ע מנחה, שי"ס שאף בזמן מנחה קטנה מותר להכנס לסעודה קטנה. ועי' ציון 412 מערוה"ש. 405. עי' ראשונים שבציון 428, שכתבו לבטל המנהג שנהגו ביוה"כ להאריך בשחרית עד שהתפללו מוסף בזמן מנחה, ועי' רשב"א שם וטור סי' רפו, שמ' שלדעתם לעולם מנחה קודמת למוסף; עי' רמב"ם ועוד ראשונים שבציון 414, שבציבור אין מקדימים מנחה למוסף, ועי' ראש יוסף ברכות שם ומטה יהודה שם ס"ק י ודברי ירמיהו תפילה פ"ג הי"א, שכוונתם לתת טעם שביורה"כ מקדימים מנחה, ולכן מ' שיחיד לעולם מקדים, וכ"מ בכס"מ תפילה שם; עי' מכתם וראבי"ה שבציונים 431, 439, שהסבירו את המנהג הנ"ל שנהגו בתפילת יוה"כ בכמה אופנים, ומ' שמעיקר

ציבור
בהקדמת
מנחה למוסף

ראשונה, שבציבור לעולם אין מקדימים מנחה למוסף⁴²⁵. ויש שכתבו שבזמן מנחה קטנה מקדימים מנחה למוסף⁴²⁶.

ביום
הכיפורים

יום הכיפורים, שמאריכים בו בפיוטים בתפילת שחרית⁴²⁷, יש מן הראשונים שכתבו שיש להיזהר שלא יאריכו עד זמן מנחה גדולה, שאז לא יוכלו להתפלל תפילת מוסף עד שיקדימו לה תפילת המנחה⁴²⁸, מהם כשראו שהקהל מתאחרים עד זמן המנחה, התפללו מוסף ביחיד⁴²⁹, ומהם שהקדימו מנחה למוסף⁴³⁰. והרבה ראשונים החזיקו המנהג שנהגו להקדים מוסף למנחה, וכן המנהג לכתחילה להאריך בשחרית אף על פי שיגיעו – בתפילת לחש⁴³¹ – לזמן מנחה⁴³², שלדעתם לא אמרו שיש להקדים מוסף למנחה אלא בזמן מנחה קטנה, ולא בזמן מנחה גדולה⁴³³,

שביעית⁴¹⁷, יטעו להקדים מנחה למוסף אף קודם שעה שביעית⁴¹⁸. וכתבו אחרונים בדעתם, שאין הדברים אמורים אלא בדיעבד, אבל לכתחילה אף בציבור יש להזהר שלא יתאחרו עם מוסף עד זמן מנחה⁴¹⁹, ויש שנראה מדבריהם שאף לכתחילה יכולים הציבור לאחר תפילת מוסף⁴²⁰. אפילו השתהו הציבור עד מנחה קטנה, כתבו אחרונים שאין מקדימים מנחה⁴²¹, ויש שכתב שבזמן מנחה קטנה מקדימים מנחה למוסף אף בציבור⁴²², שאין הדבר שכיח להמשך כל כך, ואינו אלא מחמת אונס, ואין לחוש שיטעו⁴²³. ומדברי הרבה ראשונים נראה שחולקים על כל זה וסוברים שאין חילוק בין ציבור ליחיד, ולעולם תפילת מנחה קודמת לתפילת מוסף⁴²⁴. להלכה כתבו אחרונים כדעה

שם; לח"מ שם; א"ר שם אות יד; מ"ב שם ס"ק יד. 417. ע"י ציון 371. 418. מרכה"מ שם. וע"י ציון 252 שאין ראוי להקדים מנחה למוסף. 419. מטה יהודה שם אות י, בד' שו"ע, שבס"ר רפו הביא ד' הראשונים שבציבור אין מקדימים, ובס"י תרכ סתם שיש להזדרז שלא לאחר תפילת המוסף, ומ' שר"ל משום הקדמת מוסף למנחה וכמ"ש בטור שם. וע"י רבנו מנוח שם, שאע"פ שלדעתו מבואר בגמ' שדוקא יחיד מקדים מנחה, ע"י ציון 414, כ' שיש להזהר, כד' התוס', אבל אפשר שחשש לחולקים שבציון 424. 420. ע"י שיירי כנה"ג ס' רפו הגה"ט אות ד, שהרא"ש, שמבואר בטור שהתפלל מוסף ביחידות כדי להתפלל בזמנה, חשש שאין לחלק בין ציבור ליחיד, ומשמע שלמחלקים היה רשאי לכתחילה להתעכב. 421. ב"ח ס' רפו ס"ק ג; אליה זוטא שם ס"ק ב וא"ר שם אות יד; עולת שבת שם ס"ק ד; תו"ש שם אות ז; שו"ע הרב שם ס"ה. 422. ע"י ציון 426, וע"י אג"מ דלהלן. 423. אג"מ אר"ח ח"ד ס' סוד"ה ולכן. 424. ע"י ראשונים שבציון 433 ואילך, בטעם שנהגו ביוה"כ להתפלל מוסף בזמן מנחה, וע"י הפרנס ס' קצח. 425. ב"ח שם; שיירי כנה"ג ומטה יהודה שבציון 419, בד' השו"ע; שו"ע הרב שם. וע"י מט"א ס' תרכ, והובא במ"ב שם ס"ק ב, שלכתחילה יש להזהר שלא לאחר מוסף עד זמן מנחה, ובדיעבד שאיחרו אין מקדימים מנחה, אבל אפשר שאין טעמו משום שבציבור אין מקדימים, אלא שסובר שאין מקדימים אלא כשצריך או רוצה להתפלל עתה מנחה, ע"י ציון 388 ואילך. 426. מט"א באלף למטה שם אות א, הובא במ"ב שם ס"ק ב (וע"י מקראי קדש ימים נוראים ס' מה). וע"י ציון 423. 427. ע"י להלן. וע"י ציון 186, שכמה פייטנים הזכירו שמתפללים ביוה"כ מוסף בצהרים, אבל אפשר שאינו מחמת אריכות התפילה בשחרית אלא מפני שלדעתם כך הוא זמן מוסף. 428. תוס' ברכות כח א ד"ה הלכה; תוס' ר"י שירליאון

שם; פי' ר"א מלונרדיש ברכות פ"ד מ"א; העיטור הל' יוה"כ (מהד' שער החדש ד' קח ג), והובא בשב"ה"ל ס' שכ ותניא רבתי סדר תפילות של יוה"כ (מהד' מוה"ק עמ' שלא); רבנו מנוח תפילה פ"ג הי"א, בשם תוס'; תוס' חכמי אנגליה שם בשם ר"ם; מחכים עמ' 13: טוב ויפה לדקדק, ועמ' 41: ואין נכון להאריך; תשו' מהר"ם (עמנואל) ח"ב ס' תצ; הגמ"י תפילה פ"ג הי"א בשם מהר"ם ותוס'; על הכל אות כד, בשם הר"ם (מאיברא) ור"ח כהן ור"י; הפרנס אות קצח; רא"ש שם פ"ד ס' ח וטור אר"ח תרכ בשמו; מרדכי ברכות רמז צב; ריקאנטי ס' טז בשם ר' יהודה; אגור ס' שכד בשם ר' יהודה מפאריז ור' ישעיה; צדה לדרך מאמר א כלל ב פ"ג, שכך מנהג צרפת לקצר בתפילת שחרית; מהר"ל הל' מנהגי יוה"כ אות ט בשם מהר"ם; כס"מ שם. וצ"ב בד' הראשונים הנ"ל, אם חששו דוקא מפני שבפועל לא יקדימו מנחה, או אפילו יקדימו (ע"י ציון 252 ואילך). וצ"ב שלא הזכירו שלא להאריך מטעם נוסף, שהמתאחר להתפלל מוסף לאחר שעה שביעית נקרא פושע, ע"י ציון 229, ואולי כשמתאחרים מחמת אריכות שחרית אינו חשוב פשיעה, ע"י ציון 439, וע"י חוקת עולם שבציון 235 ושבט הלוי שבציון 245. 429. מהר"ם, הובא במהרי"ל שם; טור שם וסוס"י רפו: וא"א הרא"ש ז"ל היה נוהג להתפלל תפילת מוסף ביחיד כדי להתפלל אותה בזמנה, ומשמע שלא מצד עצם זמנה הקפיד אלא מפני דין הקדמת מנחה למוסף שהזכיר שם תחילה, וכ"כ בשיירי כנה"ג ס' רפו הגה"ט אות ד ואג"מ אר"ח ח"ד ס' סח, בד' הרא"ש, וע"י מהרי"ל שם מהדו' מכוון י-ם בשנו"ס מכת"י, שכהנהגת מהר"ם נהג אף הרא"ש. 430. ר"ח כהן בעל הכל שם, וע"י ציון 258. 431. ע"י ראב"ה וספר המחלוקות שבציון 374. 432. ע"י ראשונים דלהלן; ע"י העיטור שם: שנהגו להאריך, והובא בס' שבלי הלקט שם ותניא רבתי שם. 433. ע"י ציון 359 ואילך, ושם ש"ח.

מנחה יצא⁴⁴² – כשם שמי שיש לפניו תפילה שעתה זמנה ותפילת תשלומים, שצריך להקדים את התפילה שעתה זמנה⁴⁴³, שאם הקדים תפילת תשלומים, לא יצא ידי חובתה⁴⁴⁴, ויש מן האחרונים מוסיפים ביאור, שכיון שתפילת מוסף זמנה עד שבע שעות, לאחר מכן היא חשובה כתפילת תשלומים⁴⁴⁵. ויש שכתבו שהעובר ומקדים מוסף למנחה – אפילו בזמן מנחה קטנה⁴⁴⁶ – יצא ידי חובתו⁴⁴⁷, שדוקא תפילת תשלומים, שעיקר התפילה כבר עבר זמנה, אינו בדין שיקדימה לתפילה שעתה זמנה – ולפיכך קודם שיתפלל התפילה שעתה זמנה, חשוב כלא הגיע זמנה של תפילת התשלומים⁴⁴⁸ – אבל מוסף זמנה כל היום⁴⁴⁹, אלא שלכתחילה יש להקדים מנחה למוסף⁴⁵⁰. להלכה כתבו אחרונים שהמקדים מוסף למנחה יצא⁴⁵¹.

העומד בסוף היום, ועדיין לא התפלל

או שלדעתם לא אמרו שיש להקדים מנחה למוסף אלא בשעה שצריך להתפלל עתה תפילת מנחה⁴³⁴, אבל יום הכיפורים – שאין נכנסים בו לסעודה – אין צריך להתפלל עתה מנחה⁴³⁵, או שלדעתם לא אמרו שיש להקדים מנחה למוסף אלא כשהוא רוצה להתפלל עתה מנחה⁴³⁶, וביום הכיפורים אין כוונתנו להתפלל שתי התפילות זו אצל זו, אלא לאחר מכן⁴³⁷, או משום שלדעתם לא אמרו שצריך להקדים מנחה למוסף אלא ביחיד ולא בציבור⁴³⁸, או משום שביום הכפורים שעומדים כל היום בתפילה בלא הפסק, ולא איחרו זמן המוסף בפשיעה אלא מאריכות התפילות, אין להקפיד להקדים תפילת מנחה⁴³⁹.

הקדים מוסף למנחה

היו לפניו שתי תפילות, מנחה ומוסף, בענין שצריך להקדים מנחה למוסף⁴⁴⁰, ועבר והקדים מוסף למנחה, נחלקו ראשונים: יש שכתבו שלא יצא ידי חובת מוסף⁴⁴¹ – אבל ידי תפילת

כשאין שהות לשתיהן

הותר בציבור אלא מחשש טעות. 439. מכתם ברכות שם. ולכאור' אינו אלא כטעם שבציון 341 להקדמת מנחה, אבל הטעמים שבציונים 337 ואילך, שייכים אף כשלא פשע. ועי' ר"ו תא"ו נ"ג ח"ה בשם רבינו מאיר, שאם שהו הקהל כגון בשבת ויוה"כ בבה"כ בתפילת המוסף עד שהגיע זמן המנחה, מתפללים מוסף תחילה, שא"ז בכלל היו לפניו שתי תפילות, ועי"ש נ"ב ח"ט, וצ"ב הטעם, ואולי כוונתו כמכתם, וצ"ע מד' מהר"ם שבציון 428 ואילך. 440. עי' ציונים 332 ואילך, 360 ואילך. 441. רא"ה ברכות כח א; המחכים ה' תפילת המנחה עמ' 14, ועי' בציונים שם שבכת"י א' אינו. 442. המחכים שם. ועי' להלן שהסוברים שמוסף לא עלתה לו, מדמים לתפילת תשלומים שהקדימה, ועי' המחכים שם וטוש"ע או"ח קח וע"ע תפלה, שהמקדים תפילת תשלומים לתפילה שעתה זמנה, תפילה שעתה זמנה עלתה לו. ועי' המחכים שם, שמשמע שאם מוסף היתה עולה לו, לא היה יוצא ידי חובת מנחה, וצ"ב הטעם, ועוד וכי לא יוכל להתפלל מנחה ביום זה. 443. ע"ע תפילת תשלומים. 444. ע"ע הנ"ל. רא"ה שם; המחכים שם. 445. גור אריה יהודא סי' לח (עי' ציון 262), ושם שלכן הוסיפו הראשונים שבציון 339 ואילך, שיש להקדים מנחה משום שעתה זמנה, שלפי הטעם שבציון 337 שתדיר קודם, בדיעבד כשהקדים מוסף יצא. 446. שלמי תודה (דאנה) סי' רפו. 447. רשב"א ברכות שם, והובא בב"י סי' רפו; ריקאנטי סי' טז; צרור החיים ה' תפילה של שחר אות יג (ד' יג); ספר השלחן ה' תפילה שער השני עמ' רסח. 448. ט"ז או"ח סי' תרפד ס"ק ד, ועי"ש סי' קח סוס"ק י. 449. עי' ציונים 194, 223. 450. רשב"א שם; ריקאנטי שם. 451. רמ"א בשו"ע או"ח רפו ד, ועי' רמ"א שם תרפד ג ובנו"כ שם.

רבני צרפת שבתר"י ברכות כח א (יט א); או"ז סי' פח; רשב"ץ ברכות שם בשם י"א. 434. עי' ציון 390, ושם שי"ח. 435. ראשונים שבציון הנ"ל. 436. עי' ציון 388, ושם שי"ח. רשב"א ברכות כח א; ריטב"א ברכות שם ומגילה כ ב; תר"י שם; א"ח ה' תפילה סי' צז; עי' צרור החיים ה' תפילה של שחר אות יג (ד' יג); ספר השלחן ה' תפילה שער השני (ד' רסא); נ"י ברכות שם. 437. תר"י שם; ריטב"א ברכות שם. ואולי היו נוהגים להפסיק בין מוסף למנחה, ועי' דרך תמים דף ב ע"ב, הובא בחידושי אנשי שם על הר"ף שם, שכיון שמוסיפים פיוטים בין מוסף למנחה, הרי שאין סומכים מנחה למוסף לגמרי (ועי' צביון העמודים שבסמוך, שנ' שבמקומם נהגו לומר הפיוטים אחר חזרת הש"ץ, אבל במקומות שאומרים בתוך חזרת הש"ץ, כמו המנהג אצלנו, אינו חשוב שמפסיקים בין התפילות), ועי' צביון העמודים לסמ"ק מ' יא אות קיז, שביאר ד' הראשונים הנ"ל בע"א. ועי' מאירי שבציון 388, שמשמע שאף לסוברים שכשאינו רוצה להתפלל עתה מנחה אינו מקדים מנחה למוסף, קשה מהמנהג ביה"כ להתפלל מוסף בזמן מנחה, ואולי סובר שדוקא הרוצה להתפלל מנחה בשעת דמדומי חמה, שמצותה בכך, ע"ע מנחה, אינו צריך להקדימה, עי' ציון 387, ועי' נ"י שם שכתב כמאירי שבציון הנ"ל, וישב בזה מנהג יוה"כ. ועי' ציון 392. 438. עי' ציון 414 ואילך. רבנו מנוח תפילה פ"ג הי"א; ס' הבתים ה' תפילה (מהד' בלוי ח"ג עמ' סז), ועי"ש שהוסיף שכך נהגו אף בר"ה; מאירי שם כז א; אהל מועד ח"א שער התפילה דרך השני נתיב ד; השגות רמ"ך שם. ועי' רבנו מנוח שם שסיים: ומ"מ יש להזהר, ונראה שכ"ה אף לדעת שא"ר הנ"ל, ולא כתבו אלא טעם בדיעבד כשהאריכו בשחרית, להקדים מוסף, שהרי לא

שאף למנחה אין תשלומים – לסוברים שאין כלל תשלומים לתפילה⁴⁶⁰, או שבמזיד הגיע לסוף היום, שאין לו שהות אלא לתפילה אחת⁴⁶¹ – מתפלל מנחה, שהיא תדירה יותר⁴⁶². וכן בראש חודש וחול המועד, לסוברים שבהם יש למוסף תשלומים⁴⁶³, כתבו אחרונים שמתפלל מנחה, לפי שהיא תדירה⁴⁶⁴.

שכח ולא התפלל תפילת שחרית, שמשלים את תפילת שחרית בתפילת מנחה, ומקדים מוסף לתפילת התשלומים של שחרית, לסוברים כן⁴⁶⁵, יש מן האחרונים שכתבו שמקדים מוסף אף למנחה⁴⁶⁶, כדי שיתפלל מנחה ותפילת התשלומים בלא הפסק של מוסף ביניהם⁴⁶⁷ – או שיאחר את מוסף אחרי מנחה ותשלומי שחרית⁴⁶⁸ – ויש שכתבו שאף זה מקדים מנחה למוסף⁴⁶⁹.

ה. עיקרה. הפרק שלפנינו עוסק בעיקר

תפילת מוסף ולא מנחה, ואין לו שהות להתפלל אלא תפילה אחת, נחלקו ראשונים ואחרונים איזו תפילה יתפלל: יש סוברים, וכן נראה בירושלמי, שיתפלל מנחה, לפי שהיא תדירה יותר מתפילת מוסף⁴⁵². ויש סוברים שיתפלל מוסף⁴⁵³, לפי שיש תשלומים למנחה⁴⁵⁴ ואין תשלומים למוסף⁴⁵⁵, ויש מוסיפים ביאור, שמצוה עוברת קודמת למצוה שאינה עוברת אפילו היא תדירה ממנה⁴⁵⁶, ולפיכך תפילת מוסף שהיא מצוה עוברת, קודמת לתפילת מנחה, שכיון שיש לה תשלומים חשובה מצוה שאינה עוברת⁴⁵⁷, ואף על פי שהמתפלל תשלומים אין לו שכר תפילה בזמנה⁴⁵⁸, מוטב לדחות תפילת מנחה שאין זמנה עובר לגמרי מלדחות תפילת מוסף לגמרי⁴⁵⁹. אף לדעה זו שמקדים מוסף לפי שאין לה תשלומים, היו לפניו מנחה ומוסף בענין

וצל"ח ברכות כו א ד"ה איבעיא ודבר משה שם ומים חיים (רפפורט) סי' ב ד"ה ועתה ודברי מלכאל ח"א סי' יד, ע"פ ברכות כח א (לר"י, ואף חכמים אינם חולקים אלא משום שמוסף זמנה כל היום, עי' ראשונים שבציון 331), וע"ע מצוות ועי' תדיר. ועי' צל"ח שם כח א ד"ה ואעפ"כ ושערי הוראה (דרושקביץ) עמ' סג מר' חיים מוואלאזין, שלר"נ בר טובי בגמ' שם, שאמר: אין הלכה כר"י שמוסף קודם, ולא אמר: הלכה כחכמים שמנחה קודמת, מ' שאין הלכה כר"י אף בעיקר דבריו שמצוה עוברת קודמת למצוה תדירה, וע"ע הנ"ל, ועי' צל"ח שם שלפ"ז אפי' אין שהות, מנחה קודמת. 457. דבר משה שם; מים חיים שם. 458. עי' ברכות כו א, וע"ע תפילת תשלומים. 459. שאג"א שם. ועי' תהל"ד סי' קח ס"א (סוף אות ז) ואו"ש תפילה פ"ג ה"ט. 460. בני ציון (לכטמן) וצביון העמודים דלהלן בד' הירושלמי, ועי' או"ש שם, וע"ע תפילת תשלומים. 461. רעק"א ושמלת בנימין ובית אפרים דלהלן. ועי' רעק"א שם ומלה"ר ערך תדיר אות ז, אופנים נוספים שאין השלמה למנחה. 462. בית אפרים או"ח סוס"י סב; רעק"א על שו"ע שם; שמלת בנימין (נתיבות החכמה שמלה שניה) סי' כג; תורת רפאל או"ח סי' יח, בד' ר"ז בירו' שם; בני ציון (לכטמן) רפ"ו ס"ק ח; צביון העמודים מ' יא עמ' קמא. 463. עי' ציון 1229. 464. קונ' הצב"א (בסו"ס דרכי מרדכי) בהגהה ותולדות זאב ברכות כח א ודברי הרב (כהנמן) ח"א סי' ו, ומפרשים כן ירושלמי שבציון 452. 465. עי' ציון 307 ואילך, ושם שי"ח. 466. עי' א"א (בוטשאש) סי' קח ס"ק א, ולא כ' טעם; עי' תו"ח (סופר) שם ס"ק יא; כה"ח שם ס"ק יד. 467. ע"ע תפילת תשלומים. כה"ח שם. ועי' תו"ח שם. 468. תו"ח (סופר) שם, שכך יותר מסתבר; כה"ח שם. 469. שערי ישועה

452. עי' ירו' ברכות פ"ד ה"א, ודגמ"ר או"ח סי' רפו וצל"ח ברכות כו א ד"ה ודע ולשון לימודים (ברזילי) סי' קמט (ד' עא א) ובתי כנסיות ובית מאיר או"ח שם ותורת שבת שם ס"ק ה ושו"ע הרב שם קו"א ושו"ע"י שם ס"ק א וערך השלחן ס"ק ג בדעתו, ועי' אחרונים שבציון 462, שחולקים ומעמידים הירו' דוקא בענין שאין למנחה תשלומים (ועי' יד המלך פאלומבו תפלה פ"ג ה"א ותולדות זאב פראנק ברכות כח א, שאם לירו' יש תשלומים למנחה, א"א להעמיד דבריו דוקא בענין שאין לה תשלומים, שהרי הק' שם מברייתא שלכתחילה מוסף קודמת למנחה, ולא העמידה באופן שיש תשלומים למנחה), ועי' ציון 464, ועי' קובץ תפילה פ"ג ה"א ותו"ח (סופר) סי' ו ושבילי דוד סי' רפו ס"ג, שפי' ד' הירו' בע"א, ועי' ציון 392; ס' הבתים ה' תפילה (מהד' בלוי ח"ג עמ' סז); אלפסי זוטא ברכות פ"ד אות ו; עי' צל"ח ור"ח מוולוז'ין שבציון 456. ועי' שטמ"ק זבחים יב א: לפי שהגיע זמן מנחה והוי שעה עוברת, אבל אולי הכוונה לזמן מנחה קטנה, עי' ציון 361 (שם ר"ל שאין שהות ביום לשתי תפילות, צ"ב שמוסף ג"כ שעתו עוברת). 453. מג"א שם ס"ק ג, והובא בא"ר שם אות ב ובתו"ש שם ס"ק ו וביד אהרן הגה"ט ס"ד ובבאה"ט ס"ק ה ובדה"ח הל' תפילת מוסף אות ד; שאג"א סי' יט, ושכן יש לפרש ד' ר' יוחנן ברכות כח א, שהלכה שמתפלל מנחה ואח"כ מוסף, שדוקא בשיש זמן לשתי התפילות, מקדים מנחה למוסף, אבל באין שהות מתפלל מוסף; עי' דבר משה (אמארייליו) סי' כא. ועי' מ"ב שם ס"ק יג, שהביא את המחלוקת ולא הכריע. ועי' שו"ת שפת היים (וולפסון) סי' ה וסו"ס ז, בהתחיל מנחה אם פוסק. 454. ע"ע מנחה ועי' תפילת תשלומים. 455. עי' ציון 1214 ואילך. מג"א ושאג"א שם. 456. עי' שאג"א סי' יט

וכן יש מן הראשונים שלגירסתם בתלמוד ופירושים בו, שליח ציבור שטעה במוסף והתפלל בו תפילה של חול, אינו חוזר, לפי שהוא סומך על תפילת מנחה שיזכיר בה מעין המאורע⁴⁷⁵, וכתבו אחרונים שלדעתם אין הזכרת קרבנות במוסף מעכבת – אף על פי שלכתחילה יש להזכירם – שהרי במנחה אין הזכרת קרבנות⁴⁷⁶, אבל יש מפרשים שלא אמרו שסומך על תפילת מנחה שיזכיר בה מעין המאורע, אלא במי שהזכיר את עניני העבודה, כגון שאמר ונעשה לפניך את קרבנות חובותינו, אלא שטעה שלא הזכיר את היום⁴⁷⁷, ויש מפרשים שאף על פי שהטעות היתה שלא הזכיר את עניני העבודה, כדי לסמוך על מנחה צריך הוא להזכיר בה גם דבר מעניני העבודה⁴⁷⁸. וכן כתבו אחרונים בדעת עוד ראשונים שהזכרת עניני הקרבנות במוסף אינה מעכבת⁴⁷⁹. ויש מן האחרונים שכתב שאף על פי שיש להזכיר במוסף מענין

תפילת מוסף, ובמטבע של תפילה שבלעדיו אין יוצאים ידי חובת התפילה. על המנהגים השונים בנוסח התפילה שנהגו בהם למעשה, עי' להלן: מנהגי נוסחתה.

עיקר תפילת מוסף, נחלקו בו אמוראים בירושלמי וראשונים, אם צריך להזכיר מענין הקרבנות, ושלוש שיטות הן: א) לדעת שמואל בירושלמי אין צריך לחדש בה דבר⁴⁷⁰, ונראה מדברי ראשונים שחידוש דבר היינו לומר בה מענין הקרבנות, וסובר שמואל שאין צריך להזכירם, ולדעתו נוסח תפילת מוסף שווה לנוסח שאר תפילות של אותו היום⁴⁷¹, אבל יש מפרשים דברי שמואל בירושלמי בענין אחר, שאינו ענין להזכרת הקרבנות⁴⁷², ויש מפרשים דבריו לענין הזכרת הקרבנות, אלא שסוברים שמואל שצריך להזכיר קרבן מוסף, וחידוש דבר שאמר שאינו נצרך, היינו שאין צריך לפרט מוסף של אותו יום⁴⁷³, או שאינו מזכיר שהוא מוסף של יום טוב זה⁴⁷⁴.

דוקא בדעת רב שבציון 482, או שמפרשים היר' כחדדים (ורידב"ז). ועי' רדב"ז שבציון 586. 475. ברייתא ברכות ל ב לגי' ולפי' הראשונים שבציון 586. ועי' ציון 483. ועי' ציון 596 שי"מ בע"א, וציון הבא, שי"מ שמדובר בטעות אחרת שטעה ש"ע, ועי' ציון 587 שי"ג בגמ' שם בע"א. ועי' גמ' וראשונים שבציון 596, ביחיד הטועה ומתפלל תפילה של חול, שיכול לסמוך על מנחה שלפניו. ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צד טור ב) ד"ה ואחרי, שתמה על הראשונים שבציון 483, שהעתיקו היר' ששם, ולא הזכירו ברייתא שכאן, ומהם שגרסו בה או שהזכירו שי"ג כלעיל, ועי' אגורה באהלך ד' יז טור ג ד"ה ונראה, שלדעתם ברייתא זו היא כשמואל שביר' בציון 470 והלכה כרב שבציון 482 (ולכאור' לשמואל אף לכתחילה א"צ להזכיר מעניני העבודה, עי' ציון 471). 476. צל"ח שם ד"ה במוספין ובהגר"א או"ח סי' רסח ס"ו, ועי' רעק"א בגליון השו"ע שם על מג"א שם ס"ק ט. ועי' ראשונים שבציון 588, שאף החולקים וסוברים שחוזר, הוא משום שא"א לסמוך על מנחה שאינה תכופה למוסף, ועי' בהגר"א שם ורעק"א שם, שמ' שמודים לעיקר הדבר שא"צ להזכיר מענין הקרבנות בתפילת מוסף. 477. אגורה באהלך דף יז ג ד"ה ולענ"ד וישוע"י סי' רסח (ועי' ציונים 562, 563, שי"ס שמוסף שהזכיר בו עניני השבת העבודה אע"פ שלא הזכיר בו טיבו של יום יצא). 478. חק"ל או"ח סי' נד (צד ד) סוד"ה ועי' וגנזי חיים (רייזנר) סי' רסח ס"ק א וס"ק ד, ועי' ברכת ראש ברכות שם. 479. עי' תו"ש סי' רסח ס"ק ט, והובא במחז"ב שם ס"ק ה, בד' הרמב"ם תפלה פ"י ה"ז, לפי גירסת הדפוסים שם, שמשמע שהמתפלל של חול

(זיון) שער ב' סי' א והובא בברכ"י שם ס"ק ד ושע"ת שם ס"ק ז ומ"ב שם ס"ק טז, ועי' כה"ח שם מאחרונים נוספים. ועי' תו"ח (סופר) שם סוס"ק ד, שכ"מ בא"ר שם ס"ק ו. 470. ירו' ברכות פ"ד ה"ו. (ועי' ציון 18). 471. עי' ראב"ד שבציון 483, בד' הסוברים שצריך לחדש בה דבר, שהיינו תוספת כל שהיא מעניני העבודה, על התפילה שבכל יום; עי' פנ"מ (חביב) שם. ועי' ציון 475. ולא נתבאר ביר' באיזה יום מדובר, ועי' שדה יהושע ור"א פולדא ופנ"מ (חביב) ושלוש ירושלים ליר' שם, שמפרשים בר"ח וחוה"מ, וכראשונים שבציון 524 (בדעת היר' במק"א), שבמוסף של ר"ח וחוה"מ אמרו י"ח ברכות של ימות החול, ועי' ציון 529, שהרבה סוברים (אף בד' היר') שגם במוסף של ר"ח וחוה"מ אין אלא שבע ברכות, אבל אפשר שאף לדעתם סובר היר' שבדיעבד המתפלל י"ח ברכות של חול יצא ידי מוסף, ועוד אפשר שמדובר בשבת ויר"ט, שבכל תפילות היום אין בהן אלא שבע ברכות (ועי' ד' השואלים בתשו' ר' נטרונאי גאון שבס' העתים עמ' 174, וכ"מ בסדור רס"ג עמ' קיא, שבזמן הקדום היה נוסח כל תפילות העמידה של שבת שווה, כשם ששוה נוסח כל תפילות העמידה של יו"ט). 472. עי' ראב"ן עירובין מ א (ח"ב עמ תח) וראב"ה ר"ה סי' תקלז (ח"ב עמ' קנב), שלגירסתם ד' היר' הם על מוסף של ר"ה ולענין הזכרת ר"ח שבו (עי' להלן ציון 1030 ואילך), וצ"ב פירוש היר' לדעתם, ועי' ס' ניר ליר' שם, ועי' להלן ציון 482 מרש"ס ופנ"מ. 473. חרדים ליר' שם. 474. רידב"ז ליר' שם. (ועי' אחרונים שבציון 569 בד' ראשונים שבציון 539, שהמתפלל י"ח ברכות במוסף לא יצא, וצ"ב אם אמרו כן

וכן כתבו ראשונים שעיקר המוסף הוא הזכרת עניני העבודה וקרבת מוסף⁴⁸⁴. התפלל ולא הוסיף בתפילתו דבר מעניני העבודה, לא יצא⁴⁸⁵. וכתבו ראשונים שכל שאמר בה: השיבו לירושלים עירך ולציון בית מקדשך ונעשה לפניך מוסף היום הזה, יצא⁴⁸⁶, וכן האומר: מוסף יום פלוני נעשה לפניך, יצא⁴⁸⁷, ואפילו לא חידש ברכה בתפילת מוסף אלא שהזכיר עשיית המוסף בתוך ברכה אחרת⁴⁸⁸

הקרבת, ביום שמזכירים את קרבן המוסף בקריאת התורה, יוצא ידי חובת הזכרת הקרבן בקריאת התורה, ואפילו לא הזכירו בתפילה יצא⁴⁸⁰, ודחו דבריו, שקריאת התורה אינה מועילה לפטור מחיוב ההזכרה בתפילה⁴⁸¹.
(ב) לדעת רב בירושלמי צריך בתפילת מוסף לחדש דבר⁴⁸², ואמר ר' יוסי שהיינו שיש להוסיף בה דבר מענין הקרבנות, כגון: ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבת מוסף⁴⁸³,

ושם (צה טור ב) ד"ה ותמיה; עי' רמב"ם תפילה פ"י ה"ז, שהמתפלל תפילת חול במוסף לא יצא, ולכאוף הוא משום שלא הזכיר קרבנות, שהרי בשאר תפילות יוצא לדעתו בתפילת חול, עי' רמב"ם שם לגי' הגהות רמ"ך ורבנו מנוח ושאר'ר בשנו"ס שבמהדו' פרנקל שם, ועי' חק"ל שם (צה טור ב) ד"ה ולענין וקרבת פסח (ר"ש קלוגר) סי' תצ ס"ק ט (ועי' כס"מ שם בד' הרמב"ם לגי' ז, שאף בשאר תפילות אינו יוצא אלא אם הזכיר שבת, וגם לפ"ז לכאוף במוסף אינו יוצא אע"פ שהזכיר קדושת היום, ועי"כ הטעם לפי שלא הזכיר הקרבנות), ועי' חק"ל שם שיש לפרש ד' הרמב"ם בע"א, ועי' רמב"ם סדר התפילה (מהד' פרנקל עמ' שלה): ואם לא הזכיר (הפסוקים), כיון שאמר כמו שכתבת עלינו בתורתך שוב אינו צריך, ועי' נשמ"א כלל כח, שמ' שהזכרת עניני העבודה היא מעיקר הדין, ועי' ציון 479; עי' ראשונים ואחרונים שבציון 591 (בטעם הראשונים שבציון 587, שש"ץ שהתפלל חול חזור, ועי' ציון 589 ש"מ בע"א); שבה"ל סי' קח בשם אחיו ר"ב, והובא בב"י או"ח סי' רסח ובשו"ע שם ס"ו: "א, ורדב"ז סי' אלף שלב (רסא), שהמתפלל שחרית למוסף לא יצא (ועי' שם כמה ראיות, ועי' חק"ל שם ד' צה ב ד"ה ותמיה); עי' ראשונים שבציון 1216 שאין תשלומים למוסף שאינו יכול לקרוא הקרבנות אחרי שעבר זמנם, ועי' נשמ"א שם וחק"ל שם ואגורה באהלך ד' יז א ד"ה וראיתי, שמ' שעיקר התפילה היא הזכרת עניני העבודה, ומעכב אף בדיעבד. 486. ריטב"א ר"ה שם וכע"ז ברמב"ן בדרשה שם. ועי' רידב"ז ליר' שם, לשיטתו בציון 474, שלדעת רב צריך לפרט את היום טוב שמחמתו בא המוסף (ועי' ציון 505). 487. רמב"ן בחידושים שם; רשב"א שם: נעשה ונקריב לפניך. 488. עי' ראב"ד שם (ומוכיח מיר' שם שהתחיל ברכה של חול גומרה, ועי' ציון 553, וסובר שהיר' אינו דן על ברכה המיוחדת למוסף), ומאירי שם וחק"ל שם (פח ד) ד"ה הן בדעתו, ושם ושם שדחו הראיה מיר', שהזכרת המוסף טעונה ברכה בפנ"ע, ולא בא לומר אלא מה נוסחתה, ועי' השלמה שם, שראיית הראב"ד מהיר' אינה ברורה; ב"י סי' רסח ד"ה ומכאן; עי' שו"ע שם ס"ד, לענין כל תפילות שבת, שאף בהזכרה בלא ברכה בפנ"ע, יצא, ועי' ב"י שם, שמקורו מדין הזכרת המוסף שבירו'; רמ"א בשו"ע שם. ועי' ראשונים שבציון 529, שנקטו בפשיטות שהזכרת המוסף היא בברכה בפנ"ע, אבל

במקום מוסף, שלא יצא, אינו אלא משום שלא הזכיר מעין המאורע, ועי' פרי האדמה שם, ועי' חק"ל או"ח סו"ס"י נד (צה טור ב) ד"ה ולעיקר הדיוק, שדחה, ועי' ציון 485; עי' א"ר שם ס"ק יא, בד' תניא סו"ס"י כ, שא"צ להזכיר כלום, ועי' ברכ"י שם ס"ק ג ומחז"ב שם, שדחה; עי' בהגר"א שם, בד' הרא"ש ר"ה פ"ד סי' יד, ועי' נשמ"א כלל כח א ודמש"א שם, שתמהו, שאין ממנו ראיה אלא שא"צ לומר את הפסוקים, עי' ציון 918 ואילך (ועי' ברכת אליהו על בהגר"א ושיעורי רי"ש אלישיב (קוק) לברכות ל ב, שפי' ד' הגר"א בע"א). 480. אהל יוסף (מולכו) סי' יג (ועי' ציון 894). ועי' שם כמה ראיות, ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צו ג) ד"ה והנה ואילך, שדחה הראיות, ועי' מחז"ב סי' רסח ס"ק ה ד"ה ויהי. 481. שו"ת מים רבים ח"א סי' מא; חק"ל שם; קרבן פסח סי' תצ ס"ט. 482. יר' ברכות פ"ד ה"ו. ועי' פנ"מ שם, שפי' ד' היר', שלא אמרו שצריך לחדש בה דבר אלא במתפלל מוסף תיכף אחר שחרית, שלא יראה כטורח (ומשמע שחידוש דבר האמור אינו מענין הקרבנות דוקא, אלא הוספת תפילה), וכ"מ קצת בפ"י רש"י שם. ועי' ראשונים ואחרונים שבציונים 471, 494, שפי' ד' היר' בע"א. 483. יר' שם, והובא בראב"ד המובא ברשב"א ותוס' רא"ש ומאירי וריטב"א ונ"י ורשב"ץ ברכות כא א ורא"ש שם פ"ג סי' יז ואבודרהם דיני מנחה של שבת, וברמב"ן ר"ה לה א ובדרשה לר"ה (מהדו' זכרון יעקב עמ' קפו ובמהדורות אחרות אינו) וברשב"א ר"ה שם וריטב"א ר"ה לב א וחי' הר"ן שם לה א ועוד, ועי' ראשונים הנ"ל שגרסו בירו': מהו צריך לחדש בה דבר כו' (ולפנינו לא נזכר "צריך"), ומ' שד' ר' יוסי הם פירוש לד' רב שצריך לחדש בה דבר, וכ"פ בשדה יהושע ובפנ"מ (חביב) שם, ועי' חרדים ורידב"ז שם שפי' בע"א, לשיטתם בציון 473 ואילך (ועי' ציון 486). ועי' ראשונים הנ"ל שגרסו: בתמידי וכו' ובקרבת וכו'. ועי' ראשונים שבציון 486 ואילך, שהביאו דברי היר' והוסיפו נוסחאות נוספות, ולא נזכר בהן תמיד, ועי' ציון 511, שהזכרת התמידים אינה מעכבת, ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צד ג) ד"ה וראיתי, שמ' שאין נוסח היר' בדוקא, ועי' רמב"ן שבציון 494 שפי' היר' לד' רש"י בע"א. על טעם הזכרת התמידים בתפילת מוסף, עי' פחד יצחק (הוטנר) פסח מאמר סז. 484. ראשונים דלהלן. ועי' מאירי שם כו א. 485. עי' לשון ר' יוסי בירו' שבציון 483, ועי' חק"ל שם (צד טור ב) ד"ה ואחרי

שמלבד הזכרת עניני העבודה וקרבת מוסף, צריך להזכיר את פסוקי המוספים, וכל שלא הזכירם לא יצא ידי חובת תפילת מוסף⁴⁹⁴, לפי שפסוקים של מוסף הם במקום הקרבנות⁴⁹⁵, ככתוב: ונשלמה פרים שפתינו⁴⁹⁶, וכמו שאמרו חכמים: שהראה הקב"ה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, שכשיתבטלו הקרבנות יהיו ישראל יוצאים ידי חובתם

או בין הברכות⁴⁸⁹. אבל פסוקי המוספים אין חובה לאמרם⁴⁹⁰ – ואף אין צריך לומר "ככתוב בתורתך", או לשון אחר שיש בו רמז לפסוקים⁴⁹¹ – אפילו לכתחילה⁴⁹². על המנהג שנהגו ברוב המקומות לומר בתפילת מוסף את פסוקי המוספים, וכתבו גאונים וראשונים שיש בו מצוה, עי' להלן⁴⁹³.

ג) ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם,

ואילך. 494. עי' דברי ר"ת בתוס' ר"ה לה א ד"ה אילימא ועירובין מ א ד"ה זכרון ובדרשת הרמב"ן שם וברא"ש ר"ה שם ועוד, ועי' ציון 925 בדעתו, ועי' בהגר"א או"ח סי' רסח ס"ק ו נשמ"א כלל כח א (ואפשר שמקורו מגמ' סוכה נה א, לפי' הראשונים שבציון 1153); עי' רמב"ן ר"ה שם, בד' ראשונים שבציון 919, המפרשים דברי רב חננאל ב"ה שם "כיון שאמר בתורתך וכו' שוב אינו צריך", על פסוקי המוספים, ומפרש דברי הירוש' שבציון 483, שאם אמר "ונעשה לפניך חובתינו בתמידי יום וקרבת מוסף" יצא: בקרבן מוסף הכתוב בתורה קאמר, ונר' שר"ל ש"קרבת מוסף" אינו נוסח ההזכרה, אלא כינוי להזכרת המוספים בפרטות, בכל מועד כפי ענינו. ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צח א) ד"ה הנה בשם תר"י למס' ר"ה (כת"י): לא אמר הקרבנות, כיון שאמר ככתוב בתורתך תו לא צריך בדיעבד וכו', ומ' שאם לא אמר "ככתוב בתורתך" לא יצא, ועי' חק"ל שם וד"ה באופן (צה ד), שת"י סובר כראשונים שבציון 485 שהזכרת עניני העבודה וקרבת מוסף מעכבת, ונר' שכוונתו לראשונים שבציון זה (ומש"כ בתר"י שם בתחילת דבריו: שמצוה מן המובחר לומר פסוקי מוסף, היינו שלא לפטרם באמירת "בתורתך", עי' ציון 921). ועי' ר"ן על הר"ף ר"ה שם ד"ה מהו: לא הזכיר פסוקי מוסף ולא אמר אלא ככתוב בתורתך יצא, אבל בדפוסים ראשונים ובב"י או"ח סי' תקצא משמו: ולא אמר ככתוב, עי' ציון 491, וכ"מ בחי' הר"ן ר"ה שם, שאין אמירת הפסוקים מן הדין כלל. ועי' פי' מבעל חרדים לירוש' ברכות שם, שלד' רב שצריך לחדש בה דבר, היינו שצריך שיזכיר הקרבנות עצמם, וסיים: אע"פ שלא יזכיר כל פרטי הקרבנות של מוסף אלא מקצת, דיו, וצ"ב, ועי' ציונים 482, 483, שהרבה ראשונים ואחרונים מפרשים הירוש' בע"א. ועי' דרשות מהר"ש שבציון 925. ועי' בכ"י סי' תרנט, שציידד בד' רש"י שפסוקי מוסף חוה"מ סוכות, חובה לאמרם (ע"ש טעמו לחלק בין סוכות לשאר ימים). ועי' ציון 887, שיש ראשונים שלפירושם מנהג אמירת הפסוקים נזכר בחז"ל. ועי' שפ"א ר"ה שם, שאף לר"ת אמירת פסוקי המוספים אינה אלא לכתחילה ואינה מעכבת, וכראשונים שבציון 888 ואילך, ומ"מ אינו מקיים מצות אמירתם באמירת "ככתוב בתורתך" וכע"ז בחק"ל שם (צה ג) ד"ה הרי ועי"ש (צח א) סוד"ה הנה. 495. עי' ציון 26 ואילך. ר"ת שם, ובתוס' רא"ש עירובין שם: תשלום הקרבנות, ועי' ציון 497 (ולכאורה לדעה זו דוקא לאחר שחבר הבית יש להזכירם). 496. הושע יד ג.

אפשר שאינו אלא לכתחילה, ועי' אשכול ורא"ש שבציון הנ"ל, שמשמע קצת שמסברא אפשר שיצא בהזכרה בלא ברכה (כגון שמזכיר בעבודה) אלא שלא נזכר בגמ'. ועי' חק"ל שם ד"ה ומיהו, שאף למנהגינו שתקנו ברכה, עי' ציון 522, אם הזכיר בלא ברכה יצא, שהדין שבמקום שאמרו לחתום אינו רשאי שלא לחתום, ע"ע ברכות: שינוי המטבע, אינו אלא לכתחילה (וע"ע ברכת המזון ציון 79). ועי' פי' ר"א פולדא לירוש' שם, שהיחיד אומר "ושם נעשה וכו'" ברצה, והש"ץ אומרה כברכה רביעית קודם אתה חונן, וצ"ע מקורו, ועי' ס' ניר שם בדעתו, ועי' ציון 514. 489. עי' ציון 510. 490. תשו' ר' פלטי גאון בחמדה גנוזה סי' ק ובשבה"ל סי' פב; רמב"ן דרשה לר"ה שם וחי' ר"ה שם; רשב"א ר"ה שם; ריטב"א ר"ה לב א ד"ה הלכה; רא"ש ר"ה פ"ד סי' יד. ועי' ציון 919, שלדעת רב פלטי שם, ועוד ראשונים, דברי רב חננאל ב"ה לה א, שהאומר ככתוב בתורתך שוב א"צ, אמורים אף על פסוקי המוספים, ולכאורה צ"ל שלדעתו הדברים אמורים על המנהג שנהגו לאמרם, אע"פ שאינו חובה, עי' ציונים 882, 888, שאפשר לקיימו ע"י אמירת "ככתוב בתורתך". ועי' ירו' שבציון 1030 שהובא בכמה ראשונים, שדן באופן הזכרת פסוקי ר"ח ב"ה, ואפשר שאין דנים אלא כיצד לקיים המצוה, ושאינו יוצאים בהזכרת הכתובים באופן אחר (כשיטות ראשונים אחרים שם), עי' ציון 1050. 491. עי' ציון 918 ואילך. ועי' רמב"ן רשב"א וריטב"א שם, שהביאו הנוסח המחוייב מהירוש' הנ"ל, ואין בו "ככתוב בתורתך" או כיו"ב; ר"ן על הר"ף ר"ה יב ב, לגי' ב"י או"ח סי' תקצא ודפ"ד של הר"ן שם (קושטא רסט, ונציה רפא ועוד): לא הזכיר פסוקי המוסף ולא אמר ככתוב בתורתך יצא, ובדפוסים אחרונים הגיהו, ועי' ציון 494. ועי' אגורה באהלך ד' טז ד ד"ה וא"כ, שאף לירוש' והראשונים שהעתיקוהו צ"ל "ככתוב בתורתך", שיש בו משמעות ורמז לפסוקי המוספים, עי' ציון 919, והירוש' לא הזכיר אלא את נוסח ההזכרה, מלבד "ככתוב בתורתך" (ועי' רמב"ן שבציון 494), ועי' חק"ל שם (צה ד) ד"ה ואנכי, שדחה, שאילו היה מעכב לא היו משמיטים הראשונים פסקה זו, ושם ד"ה והנה, שאולי נחלקו בזה בבלי וירושלמי. 492. רמב"ן בחי' שם; רשב"א שם. ועי' חק"ל שם (צה ג) ד"ה אבל ואגורה באהלך דף טז ד ד"ה וראיתי, שמ' שלמדו כן מהירוש', ועי"ש שתמהו של הירוש' משמע דיעבד, ואולי לכתחילה צריך, ועי"ש מה שביאר, ואולי כוונת הראשונים הנ"ל שמ' שמצד הדין אפי' לכתחילה א"צ לומר פסוקי המוספים. 493. ציון 882

אלא אמרה באחת מן הברכות⁵⁰⁸ – שלא קבעו לעניני העבודה מקום כדרך שקבעו להזכרת מעין המאורע⁵⁰⁹ – ואפילו לא כללה בתוך ברכה, אלא אמרה בין הברכות⁵¹⁰. אפילו לא הזכיר התמידים, אלא המוספים בלבד, יצא⁵¹¹. המזכיר עניני העבודה בברכות ראשונות או אחרונות, נחלקו אחרונים אם הוא יוצא בהזכרה זו: יש שציידו לומר שאינו יוצא ידי חובה, שאין יוצא ידי חובה אלא המזכיר בברכות אמצעיות⁵¹² – ונראה מדברי אחרונים שאם לא הזכיר בברכות אמצעיות, ונזכר קודם שהתחיל רצה, יכול להזכיר עניני העבודה שם, כדן שאר הזכרות המעכבות, שכיון שלא הזכירן, עד שיתחיל רצה חשוב הוא כמי שלא סיים את הברכה עדיין⁵¹³ – ויש שנראה מדבריהם שאף המזכיר בברכת העבודה, כגון שאחר "והשב את העבודה", אמר "ונעשה לפניך בתמידי היום ובקרבת מוסף", יוצא, אבל לא בשאר ברכות⁵¹⁴, ויש

בהזכרתם⁴⁹⁷, ומכל מקום אף המזכיר בפרטות שכך וכך קרבו, שלא בלשון הכתוב, נראה מדבריהם שיצא⁴⁹⁸. על מחלוקת הראשונים במי שלא הזכיר את הפסוקים בפירוש, אלא רמז להם באמירת "ובתורתך כתוב לאמר" או דומה לה, אם בדיעבד יצא, עי' להלן⁴⁹⁹. להלכה, הזכיר בתפילת מוסף דבר מעניני העבודה, כגון שאמר "ונעשה לפניך חובותינו בתמידי יום ובקרבת מוסף", יצא⁵⁰⁰ – כלומר יצא ידי תפילה, לסוברים שהזכרת עניני העבודה מעכבת⁵⁰¹, ולסוברים שאינה מעכבת⁵⁰², יצא ידי החיוב להזכיר את ענינם – וכן כשאמר "ושם נעשה לפניך תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם"⁵⁰³, ואף על פי שלא הזכיר פסוקי המוספים⁵⁰⁴, ולא הזכיר טיבו של יום שעל קרבן מוסף שלו מתפללים⁵⁰⁵, ולא רמז לכתובים באמירת "בתורתך כתוב לאמר" או "כמו שכתבת עלינו בתורתך"⁵⁰⁶, ואף על פי שלא קבע להזכרה זו ברכה בפני עצמה⁵⁰⁷,

הלכה

רסח; ח"א שם. 511. א"א (בוטשאטש) סי' תקצא ד"ה ועולת. ועי' ראשונים שבציון 486 ואילך, נוסח ההזכרה המחייבת לדעתם, ולא הזכירו שם תמידים (אע"פ שהביאו ירו' שבציון 483, שנזכר בו הזכרת התמידים), ועי' ירו' שבציון 1030, שהובא בראשונים שבציון הנ"ל: ושני תמידים כהלכתם מאחר שאנו קורין מלבד עולת החודש אשר לעולת התמיד וכו' וצ"ל שמ"מ אינו מעכב. 512. עי' א"א (בוטשאטש) מהדו"ת סי' רסח ס"ד: כ"ה מסברא, וע"ש בסו"ד. ועי' דה"ח סי' פח (דיני תפילת מוסף של שבת זמנה) אות ה, שאם לא הזכיר עניני העבודה ונזכר באמצע ברכות אחרונות, חוזר לתחילת ברכה רביעית, ושם סי' קיא, בשבח של יו"ט בי"ט, שאינו חוזר לברכה רביעית אלא אומר יעלה ויבא במודים, ומשמע שבשבת אין עצה להזכיר במודים, ועי' ציון הבא. 513. ע"ע תפילה. עי' ח"א שם (אלא שלדעתו אפשר להזכיר אף בעבודה, עי' ציון הבא), וכע"ז בזרע אמת שם, בש"ץ שאמר ישמח משה במקום תכנת שבת וסיים הברכה. 514. עי' ח"א כלל כח ד, במי שלא הזכיר עניני מוסף בברכה אמצעית, שיזכיר בעבודה, אבל אם נזכר קודם שעקר רגליו אינו יכול להזכיר שם, אלא יחזור לקדושת היום (וכ' שכ"מ בירו', וצ"ב כונתו, ועי' ירו' ברכות פ"ד ה"ג ועוד: כל דבר שהוא להבא אומרו בעבודה); עי' דה"ח סוסי" עד (דיני תפילת שחרית של שבת) וסי' קיא (דיני תפילת יו"ט) אות א, לענין הזכרת שבת ויו"ט, ועי' תה"ד סי' רסח ס"ק ו, שמ' מדבריו שם ושם, שא"א להזכיר אלא ברצה (ועי' ב"י סי' רסח ודה"ח סי' עד שם, שלמדו דין הזכרת שבת ויו"ט מדין מוסף, וע"ע תפילה שיש להזכרה מקום קבוע), ועי'

497. עי' תענית כז ב (ועי' פסקי רי"ד שם, שמפרש שקריאת מעשה בראשית היא החשובה כהקרבת קרבנות). רא"ש ר"ה שם ותוס' רא"ש עירובין שם, בשם ר"ת (בטעם שאינו יוצא באמירת "ובתורתך כתוב לאמר"). ועי' ציונים 25, 884, 920, 1194. 498. עי' ציון 964, שהמנהג שאין מזכירים הפסוק של השעיר אלא במטבע של "ומנחתם וכו' ושעיר לכפר", ועי' ציון 1104 שכ"ה אף לר"ת; עי' רמב"ן ר"ה שם. ועי' א"א (בוטשאטש) סי' תקצא על באה"ט ס"ק א, שני שר"ל שר"ת לכתחילה צריך להזכיר את הפסוקים ככתבם ואין יוצאים באמירת מנין הקרבנות אלא בדיעבד, וצ"ב. 499. ציון 919 ואילך. 500. ב"י סי' רסח ד"ה ומ"ש וד"ה ומכאן וסי' רפו שם ורמ"א רסח ד. 501. עי' ציון 517 ואילך. 502. עי' ציון 521. 503. עי' דה"ח דלהלן ושעה"צ דלהלן. 504. עי' ב"י ורמ"א שם; דה"ח סי' פח ס"ג; שו"ע הרב סי' רסח ס"ז וסי' תקצא ס"ה; מ"ב סי' רסח ס"ק יא וסי' תכג ס"ק ו וסי' תפח ס"ק יג ושעה"צ סי' תקצא ס"ק ו. 505. עי' שעה"צ שם. ועי' ציון 486 מרידב"ז. על הזכרת טיבו של יום בכלל, עי' ציון 562 ואילך. 506. עי' ציון 919 ואילך. עי' ב"י ורמ"א שם; שו"ע הרב סי' רסח שם; ח"א כלל כח ד; דה"ח שם; מ"ב סי' תכג שם. ועי' שעה"צ שם, שמ' קצת שצ"ל ככתוב וכו', וצ"ב. ועי' אגורה באהלך ד' יז א וחק"ל סי' נד (צה ד) ד"ה אך. 507. ב"י שם; נהר שלום סי' רסח ד, בד' שו"ע שם. 508. שו"ע הרב סי' רסח שם ומ"ב סי' רסח שם. 509. ע"ע תפילה. עמק התשובה ח"א סי' ד אות יב, ועי' ציון 512 ואילך. ועי' ציון 528. 510. שו"ת ר"מ איגרא אור"ח סי' ג; זרע אמת ח"ג ליקוטים לאור"ח סי'

תפילות מוסף של ראש השנה ושל יום הכיפורים ביובל, שמוסיפים בהן שתי ברכות, ברכת זכרונות וברכת שופרות, ע"ע מלכויות זכרונות ושופרות.

מנין הברכות
בימות החול

תפילת מוסף בימות החול, דהיינו מוסף של ראש-חודש* ושל חול-המועד*, יש מן הראשונים מדקדקים בירושלמי – שנזכרה בו ברכת שומע תפילה בחזרת הש"ץ של מוסף⁵²³ – שנוהגים להתפלל בה שמונה עשרה ברכות כשאר תפילות⁵²⁴, שדוקא בשבתות וימים טובים אין להתפלל אלא שבע ברכות – שלא הטריחו חכמים בימים אלו, או שאין שואלים בהם צרכים⁵²⁵ – אבל בימות החול שלא חשו בהם לטירחה, ושואלים בהם

שכתבו שאף המזכיר בשאר ברכות, כגון בג' ברכות אחרונות, יצא⁵¹⁵, וכן המזכיר בג' ראשונות יצא⁵¹⁶. לא הזכיר בתפילה כלל דבר מענייני העבודה והקרבת, יש סוברים שלהלכה לא יצא⁵¹⁷, ומהם שכתבו שיכול לכוין ולצאת ידי חובתו בתפילת הש"ץ⁵¹⁸ – כדן מחסיר הזכרה המעכבת⁵¹⁹ – ומהם סוברים שחשוב כמי שלא התפלל כלל, שאינו יוצא בתפילת הש"ץ⁵²⁰, ויש חולקים וסוברים שאף זה שלא הזכיר דבר מענייני העבודה, בדיעבד יצא⁵²¹.

ברכות תפילת מוסף של שבתות וימים טובים הרי הן שבע, שלש ראשונות ושלש אחרונות, וקדושת היום באמצע⁵²². על

מנין הברכות
בשבת ויו"ט

(וחזר בו ממש"כ בברכ"י שם ס"ק ג וסי' תצ ס"ק ט), ועי' תורת נתנאל שם שכן יש להורות אף משום ספק ברכה לבטלה, וכ"ה במחז"ב שם (אע"פ שבתחילה כתב שכן עיקר, ומ' שאינו משום ספק); אלפסי זוטא ברכות ס"פ ראשון; עי' חבל יוסף גנוז חיים שכ"נ דעת בהגר"א שם ורעק"א בגליון שו"ע שם ושכ"נ להלכה. ועי' פרי האדמה תפילה פ"י ה"ז. ועי' במגיה לשלמי חגיגה ד' רכט ע"ד מכמה אחרונים, שפשוט שכוונת האחרונים דלעיל, שדוקא כשהזכיר בתפילה מעין המאורע, כגון באמירת יעו"י, יצא, שצריך להזכיר במוסף מעין המאורע כשאר תפילות, ותמה על שלמי חגיגה שם שמ' בע"א, ועי' ציון הנ"ל אם הזכרת "ושם נעשה" עולה במקום הזכרת מעין המאורע. 522. תוספתא ברכות פ"ג. ועי' ב"ח או"ח סי' רפד, שזה שאמרו בברכות כט א, ששבע ברכות של שבת הן כנגד ז' קולות שאמר דוד על המים, עי' תהלים כט, אמור אף על מוסף, ולכן יש נוהגים לומר מזמור זה בהכנסת ס"ת סמוך למוסף, ע"ע הוצאה והכנסה ציון 86 ואילך, ועי' בעה"מ ר"ה לד א ד"ה ואני אומר. 523. ירו' ברכות פ"ד ה"ו לגי' שלפנינו וגי' הראשונים דלהלן. ועי' ציון 530, שיל"ג וי"מ בע"א. 524. תוס' ותוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש ברכות כא ב ד"ה עד ורא"ש שם פ"ג סי' יח וראב"ה ברכות סי' סז (ח"א עמ' לא) בשם ר"ח כהן; רשב"א ברכות כא א סוד"ה אמר; ריטב"א שם סוד"ה הכי; רי"ו תא"ו נ"א ח"א: כתבו המפרשים; מרדכי שם רמז סה; נ"י שם סוד"ה אמר. ועי' רשב"א וריטב"א ונ"י ורשב"ץ שם ורא"ש שם סי' יז, שהביאו ד' הראב"ד שבציון 552, שאף במוסף בשבת המתחיל ברכה של חול מסיימה, שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות, ושכ"מ מהירו' הנ"ל (ועי' ב"י או"ח סי' רסח, שהדיוק מהירושלמי היא הוספת הראשונים הנ"ל, אבל בחק"ל או"ח סי' נד (פח א), כ' שאף הדיוק מהירושלמי הוא מהראב"ד, עי"ש ראיותיו). ועי' האשכול (רצב"א) הל' תפילה סי' יא. 525. עי' גמ' ברכות כא א ויר' שבת פט"ו ה"ג, וע"ע תפלת שבת.

ציון הקודם. ועי' ר"א פולדא שבסוף ציון 488. 515. תהל"ד שם (בהזכרת שבת, ועי' ציון הקודם שהמקור בענייני העבודה), ועי' ש"כ"מ בשו"ע שם ס"ד, ועי' ש"מ"מ אם נזכר קודם שעקר רגליו, חוזר ואומר כתקון חכמים ברכה רביעית ואח"כ רצה וכו'. ועי' א"א שם. 516. עי' שו"ת ר"מ איגרא שם. וכ"ה לכאול לתהל"ד שם, שדייק מסתימת השו"ע, וג' אחרונות שהזכיר, ל"ד. 517. רדב"ז סי' אלף שלב; עי' שו"ע או"ח רסח ו: י"א, ועי' מג"א שם ס"ק ט ורי"ל וואלי (כת"י הובא בברכ"י שם שיו"י ברכה ס"ק ג) ונשמ"א כלל כח א ומ"ב שם ס"ק טו וחק"ל או"ח סי' נד ד' צח א ד"ה ומאחר (וה"ד בבית מנוחה דיני מוסף של שבת אות ב עמ' קצט). שאין חולק, ועי' מג"א שם שתמה על לשון י"א, ועי' נשמ"א שדרך המחבר להביא דין שמקורו במוסף אחד בשם י"א אע"פ שהוא מוסכם, ועי' חק"ל שם, וכ"נ במג"א שם, שצי"ד של השו"ע: י"א, הוא משום דין אחר הנזכר שם; א"ר שם ס"ק יא; פרי האדמה תפילה פ"י ה"ז (ד' יז א); מ"ב סי' תכג ס"ק ו. ועי' רמ"א שם רסח ד, שאם אמר ונעשה לפניך וכו' יצא, ומ' שאם לא אמר לא יצא, אבל אפשר שדבריו דוקא כשלא הזכיר שבת, וסובר שבאמירת ונעשה לפניך יוצא ידי חובת הזכרת היום, עי' ציון 562, ועי' שו"ת שומע ומוסיף (דבליצקי) סי' ק. 518. רדב"ז שם; פרי האדמה שם. ועי' שלמי חגיגה ד' רכט ע"ד. 519. עי' טוש"ע או"ח ככד י, וע"ע תפילה, ושם ש"ס שאף המחסיר ברכה שלימה יוצא ע"י ש"ץ (ועי' ציון 595 ש"יח שלעולם אין בקי יוצא מש"ץ). 520. עי' טוש"ע שם א ומ"ב שם ס"ק א וע"ע הנ"ל. מילי דברכות ברכות ל ב. 521. עי' שו"ע שם: הטועה והחליף תפילות שבת זו בזו יצא, ועי' פ"ח או"ח סי' תכג ס"ג ותורת נתנאל סי' י (ובשמו בשו"ת יוסף אומץ סי' סט ובעיקרי הד"ט סי' יב סכ"א) ותו"ש שם ס"ק ט ובהגר"א סי' רסח ס"ו ומחז"ב שם ס"ק ה, שלדעה זו אף במוסף אם התפלל במקומה תפילה אחרת יצא, ועי' פ"ח שם ומחז"ב שם ד"ה השתא וד"ה אמנם, שכן עיקר

לסוברים שמוסף ראויה היא לשמונה עשרה ברכות, והמתחיל ברכה של חול מסיימה⁵³² – שלא רצו לחלק בין מוסף שבת ויום טוב שהם של שבע ברכות למוסף של חול⁵³³, שכל שיכולים שלא לשנות בסדר התפילות עדיף⁵³⁴, או שגם בחול המועד וראש חודש חשו לטורח ציבור, ואף על פי שבשאר תפילות לא חששו, בתפילה הנוספת שמתפללים אותה סמוך לתפילת השחר – לסוברים כן⁵³⁵ – חששו⁵³⁶. הלכה שתפילת מוסף אף של ימות החול היא של שבע ברכות⁵³⁷.

התחיל לומר, לאחר ברכת "האל הקדוש" של תפילת מוסף, ברכות אמצעיות של שמונה עשרה – שבתפילות שבת ויום טוב שמתפללים בהן שבע ברכות, המתחיל ברכה של שמונה עשרה, גומרה⁵³⁸ – נחלקו ראשונים: יש סוברים שמפסיק⁵³⁹, ואפילו התחיל ברכת אתה חונן – שאף לסוברים

צרכים, כשם שמתפללים בשחרית מנחה וערבית שמונה עשרה ברכות, כך ראוי בתפילת מוסף להתפלל תפילה של שמונה עשרה ברכות⁵²⁶, וכתבו ראשונים שמלבד שמונה עשרה הברכות שיש במוסף כבכל תפילה, יש בה ברכה נוספת של קדושת היום⁵²⁷, שאומרים אותה בין ברכה לברכה במקום שירצה המתפלל⁵²⁸. והרבה ראשונים סוברים שהתוספתא והבבלי, ואף סוגיא אחרת בירושלמי, חולקים וסוברים שגם תפילת מוסף שבימות החול היא של שבע ברכות, וכן הלכה לדעתם⁵²⁹, ואף ברכת שומע תפילה הנזכרת בירושלמי, יש גורסים או מפרשים שאין הדברים אמורים בתפילת מוסף⁵³⁰. בטעם שלדעתם, לא קבעו בתפילת מוסף אלא שבע ברכות, ביארו ראשונים, שלפי שלא נתקנה התפילה אלא משום המועד או משום קרבן מוסף, די להתפלל בה שבע ברכות⁵³¹, ועוד – אף

המתחיל
לומר ברכת
חול

אדבריה ורא"ש ברכות פ"ה סי' י ותוס' הרא"ש שם לא ב וטור או"ח סי' רכ ועוד, שלגירסתם ופירושם, שאלו בירו' היכן אומר הש"ץ ברכת עננו בתענית ציבור במוסף של ר"ח, ועי' ראבי"ה שם וחק"ל שם וס' ניר לירו' שם, שמו' שתפילת מוסף של ר"ח אין בה י"ח ברכות, ועי' ירו' שלפנינו שם, ותוס' ר"י שירליאון שם ש"ג בירו' בע"א, ועי' פי' נוסף בירושלמי בחק"ל שם. 530. עי' תוס' ותוס' ר"י שירליאון ותוס' רא"ש ברכות שם וראבי"ה שם, ש"ל שט"ס בירו' שם ואין גורסים שם "של מוסף", ועי' ראבי"ה שם, שאף לגי' שלפנינו, יש לפרש דברי הירו' בשאר תפילות ולא במוסף. 531. תוס' ר"י שירליאון ותוס' רא"ש שם ורא"ש שם פ"ג סי' יח. 532. עי' ציון 552 (ועי' ציון 548 בטעם החולקים). עי' חק"ל שם (פח טור ב) ד"ה ואולם. 533. תוס' ר"י שירליאון שם; חק"ל שם. ועי' ציון 1191. 534. חק"ל שם. ועי' בטעם שבשאר תפילות לא יכלו להשוותן. 535. עי' ציון 320. 536. חק"ל שם. 537. רמב"ם תפילה פ"ב ה"י, בר"ח ובחיה"מ; טוש"ע או"ח סי' תצ ס"ב וטור סי' תרסג, בחיה"מ. ועי' הגמ"י שם וסדר משנה שם, שמקורם מתוספתא שבציון 529. 538. עי' ברכות כא א וטוש"ע או"ח רסח ב, ועי' תפלת שבת. 539. רמב"ם תפילה פ"י ה"ז; סמ"ג עשין יט; השלמה ברכות שם (ומכתם ומאורות שם בשמו): ומסתברא לי; תרי' ברכות כא א (יג א בדפי הרי"ף) ד"ה אמר, ושכ"פ רבנו מאיר (וכן הובא בס' המחלוקות דלהלן, בשם מהר"ם, ועי' הגה"ה בתרי' שם בשם הג"י, שצ"ל רמב"ם); שבה"ל סי' קכח ותניא רבתי סי' כ' בשם ר"ש ב"ר אברהם (ועי' אגור סי' תיב שהעתיק משבה"ל והביא כן בשם הרשב"א ועי' מחז"ב שם קו"א אות א שאינו ר"ש בן אדרת); הגהות ר"פ על

526. תוס' ר"י שירליאון שם ורא"ש שם סי' יח ותוס' הרא"ש שם וראבי"ה שם, בשם ר"ח כהן; רשב"א שם; ריטב"א שם; רא"ש שם סי' יז; נ"י שם; רשב"ץ שם. 527. תוס' ותוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש ורא"ש שם וראבי"ה ומרדכי ואשכול שם. ועי' תוס' ר"י שירליאון ורא"ש שם ושם והאשכול שם, שכן מוכח בשבת כד א, שמנו את התפילות שמזכירים בהן מעין המאורע בעבודה, ולא נזכר מוסף (אבל לא נתבאר הטעם שתקנו דוקא במוסף ברכה בפני עצמה, ועי' ציון 500 ואילך שאפילו הזכיר עניני הקרבן בין הברכות, יצא), ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צב ג), שמירו' ברכות פ"ט ה"ב מוכח שתקנו ברכה מיוחדת למוסף של ר"ח. ולכא' הוא דוקא לסוברים שצריך לחדש במוסף מענין הקרבנות, שלא כדעת שמואל שבציון 470 ואילך. 528. ראבי"ה שם בשם ר"ח כהן. 529. תוס' (ותוס' הרא"ש ותוס' ר"י שירליאון) בשם ר"ח כהן וראבי"ה ומרדכי שם והגמ"י תפילה פ"ב ה"י, בד' תוספתא ברכות פ"ג: וכל יום שיש בו מוסף כגון ר"ח וחולו של מועד וכו', ובמוספין מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע, ועי' האשכול שם; עי' ברכות כט א שאין להתפלל תשע עשרה ברכות, שלא תקנו אלא שמונה עשרה (ולכן אין להוסיף ברכת הבדלה), ועי' ראשונים שבציון 527, לשיטתם שם, שמוכח מזה שאין מתפללים בתפילת מוסף שמונה עשרה ברכות, ועי' ראבי"ה שם, שר"ח כהן דחה, שדוקא בחול אמרו שאין להתפלל תשע עשרה ברכות, ולא בר"ח; עי' רי"ו שם: יש כמה ראיות מן התלמוד; עי' ירו' ברכות פ"ד ה"א ותענית פ"ד ה"א, בר"ח שחל להיות בתענית, ועי' ראבי"ה שם ותוס' ר"י שירליאון שם לא ב בפ"א ורשב"א שם ד"ה ולענין וריטב"א תענית יג ב ד"ה

כנגד מוסף⁵⁴⁸, ואף בראש חודש וחול המועד, ששואלים בהם צרכים ואין לחוש בהם לטורח, בתפילת מוסף שבהם אין מתפללים אלא שבע ברכות, לסוברים כן⁵⁴⁹. ויש סוברים שמכל מקום אם התחיל ברכת אתה חונן, מסיימה⁵⁵⁰, שברכה זו יש לה מקום בכל תפילה, שאם אין דעה אין תפילה⁵⁵¹. ויש חולקים על כל זה וסוברים שאף בתפילת מוסף, המתחיל ברכה של שמונה עשרה, גומרה, שגם מוסף ראויה היתה ל"ח ברכות, שכך אמרו בירושלמי שכל שהתפלל כשאר תפילה והוסיף בה מענין החזרת העבודה והקרבות, יצא⁵⁵², ומשמע שאף תפילת מוסף ראויה היא ל"ח ברכות⁵⁵³, וכל שכן לסוברים

שהמתחיל שאר ברכות של חול בשבת ויום טוב, פוסק⁵⁴⁰, בברכת אתה חונן יש סוברים שגומרה, שהיא שייכת תמיד, שאם אין דעה, תפילה מניין⁵⁴¹ – מפסיק⁵⁴², בין בשבת ובין ביום טוב⁵⁴³ ובין ביום טוב שני⁵⁴⁴, ואפילו במוסף של ראש חודש⁵⁴⁵, שלא אמרו במתחיל ברכה של חול בתפילות שבת ויום טוב שמתפללים בהם שבע ברכות, שגומרה, אלא בשאר תפילות, שמן הדין היה ראוי להתפלל שמונה עשרה, אלא שפטרורו חכמים משום טורח או משום שאין שואלים צרכים בשבת ויום טוב⁵⁴⁶, מה שאין כן בתפילת מוסף שאינה ראויה אלא לשבע ברכות בלבד⁵⁴⁷, והרי בחול אין תפילה אחרת של י"ח ברכות

531. 548. תר"י שם; רשב"א שם; ס' השולחן שם; ריבב"ן שם; מאירי שם; ט"ז שם ס"ק ג. וצ"ב אם הוא טעם אחד עם הציון הקודם, או טעם אחר. ועי' חק"ל שם ד"ה ואולם וד"ה ומתוך (פח טור ב), שצייד בד' הסוברים שאם התחיל פוסק שלא נתנו טעם לדבריהם, שאפשר שאף לדעתם ראויה היתה תפילת מוסף ל"ח ברכות, אלא שמ"מ כיון שתקנוה של שבע ברכות משום טורח, מפסיק (וע"ש שלפ"ז יש לחלק בין מוסף של שבת ויו"ט למוסף של חול). 549. עי' ציון 529, ועי' ציון 524, שי"ס בד' הירו' שמתפללים במוסף של חול י"ח ברכות. השלמה שם; שר"ע הרב שם. 550. ריבב"ן שם: ואני שמעת; המחכים שם (וש"ג על המרדכי ברכות פ"ד אות א משמו, ובדפוס ווילנא ואילך השתבש); רא"ה שם (ואהל מועד שער התפילה דרך ב נתיב יג משמו); מאירי שם: ראוי לגמור, וצ"ב; ספר הבתים (מהד' בלוי ח"ג עמ' ס): יש מי שכתב. 551. עי' ציון 541. ריבב"ן שם: שכולה דעה; רא"ה שם; מאירי שם. 552. ירו' שם פ"ד ה"ו (ולא נזכר באיזה יום מדובר, ועי' ציון 471), ועי' ציון 483. 553. ראב"ד, הובא בהשלמה שם וברשב"א ומאירי וריטב"א ונ"י ורשב"ץ ברכות שם ורא"ש שם וא"ח שם ורי"ו תו"א נ"א ועוד; א"ח שם ואהל מועד שם, שכ"ד הרשב"א, ועי' מחז"ב שם ס"ק ב וחק"ל שם ד"ה ואנכי, שכ"מ מחידושו שם; עי' קיצור פסקי הרא"ש שם וש"ג ברכות שם ובס' המחלוקות שם ומחז"ב שם, שד' הרא"ש כראב"ד, ועי' רי"ו שם, שנר' שהרא"ש חולק על הראב"ד, ועי' חק"ל שם; טור ס' רסח. ועי' רי"ו שם: וי"א שגם במוסף גומר וכ"כ הראב"ד, ועי' חק"ל שם, שמ' שיש עוד הסובר כראב"ד. ועי' חק"ל שם ד"ה ואנכי ושם (צד א) ד"ה אך, שכ"ד הסמ"ק מ' יא, ועי' יריעות האהל על אהל מועד שם הערה 18, שתמה. ועי' מאירי שם, שיש לפרש הירו' בע"א, שלא אמרו ושם נעשה וכו' כתוספת ל"ח ברכות אלא כנוסח של ברכה רביעית שעל ידו תהיה ברכה הראויה למוסף.

סמ"ק סי' יא; המחכים עמ' 5; רא"ה ברכות כא א ד"ה אמר ר"נ; רשב"א שם ד"ה אמר: יש מי שאומר; דרשות מהר"ח או"ז (פסקי הלכה של ר"ח או"ז) פר' תולדות; מאירי ברכות שם ד"ה מי: רוב מפרשים; ס' השולחן הל' תפילה שער רביעי: י"א; א"ח תפילה סי' קא; כל בו סי' יא, בשם הירו', עי' ציון 551; ס' הבתים ח"ג מהדו' בלוי עמ' סט; אבודרהם תפלת מנחה של שבת. ועי' שלט"ג ברכות פ"ג אות ב (יג א בדפי הרי"ף) בשם ר"ח, אבל נראה שט"ס"ה, שהרי בס' המחלוקות שלו הל' תפילה אות כב, לא הזכיר ד' ר"ח במנין השיטות, וכ"מ מסדר הבאת הדעות שם. ועי' רא"ש שם פ"ג סי' יז, שהביא תחילה הסוברים שמפסיק ואח"כ הביא הסוברים להלן שגומרה, ועי' רי"ו תאו"ו ני"ב חיי"ט וחק"ל ר"ס נד ד"ה ונראה בדעתו, שמפסיק, ועי' ציון 552. ועי' אשכול (רצב"א) הל' תפילה סי' יא. ועי' א"א שבציון 545. 540. עי' ירו' ברכות פ"ד ה"ד, מחלוקת אמוראים, וע"ע הנ"ל. 541. עי' ירושלמי שם, ועי' ב"ח או"ח סי' רסח ס"ק ב, שלד' זו אינה בקשת צרכים אלא לחונן אותו בינה להקדיש אלהי יעקב, וע"ע הנ"ל. 542. האשכול שם; ס' המחלוקות שם בד' רמב"ם וסמ"ג שם; שבה"ל שם ותניא רבתי שם בשם ר"ש ב"ר אברהם; דרשות מהר"ח או"ז שם; עי' רא"ש שם. ועי' ציון 550. 543. עי' רמב"ם וסמ"ג שם, ודרשות מהר"ח או"ז שם וא"ח וכל בו שם, ופירוש ר"ד ערמאה על הרמב"ם תפילה פ"י וס' המחלוקות שם, וכ"כ א"ר שם ס"ק ג ומאמר שם ס"ק א ע"פ ראשונים שבציון 545, והובאו במ"ב שם ס"ק ג. 544. א"ר שם. 545. עי' האשכול שם, ושם שה"ה מוסף של חוה"מ; ס' המחלוקות שם, בד' רמב"ם וסמ"ג שם; השלמה שם; דרשות מהר"ח או"ז שם; א"ח שם; כל בו שם. ועי' חק"ל ד"ה ומתוך, לשיטתו בציון 548. ועי' א"א (בוטשאטש) סי' תכג ס"ק ב שהשאיר בצ"ע, ע"ש טעמו. 546. עי' ציון 525. 547. שבה"ל ותניא רבתי שם, בשם ר"ש ב"ר אברהם; אבודרהם שם. ועי' רא"ש שם. ועי' ציון

שבמוסף שבימות החול מתפללים תשע עשרה ברכות⁵⁵⁴, ובשבת הקלו כמו שהקלו בשאר תפילות היום⁵⁵⁵.

להלכה, כתבו אחרונים שהמתחיל בתפילת מוסף ברכה של חול – אפילו אתה חונן⁵⁵⁶ – אינו גומרה⁵⁵⁷, שכן דעת רוב הפוסקים, ואפילו הוא ספק, ספק ברכות להקל⁵⁵⁸. ויש שציידו לומר שברכת אתה חונן יסיים⁵⁵⁹.

ברכה אמצעית של תפילת מוסף שמזכירים בה קדושת היום⁵⁶⁰ – על נוסחתה, עי' להלן⁵⁶¹ – יש מן האחרונים שציידו לומר בדעת הירושלמי, שאם הזכיר עניני השבת העבודה, כגון: ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרנן מוסף, אף על פי שלא הזכיר טיבו של יום, יצא⁵⁶², ושכן הלכה⁵⁶³, לפי שאין מוסף כי אם בקדושת היום, וכל שמזכיר קדושת היום אף על פי שלא ביאר איזו

לא הזכיר היום

קדושה היא, יצא⁵⁶⁴. ויש סוברים שכל שלא הזכיר טיבו של יום, אף על פי שהזכיר עניני הקרבנות, לא יצא⁵⁶⁵.

התפלל תפילת י"ח במקום מוסף, והזכיר בה מעניני העבודה – על נוסח ההזכרה ומקומה עי' לעיל⁵⁶⁶ – יצא⁵⁶⁷. לסוברים שתפילת מוסף אינה ראויה לי"ח ברכות – ומשום כך אם התחיל ברכה של חול אינו מסיימה⁵⁶⁸ – המתפלל י"ח ברכות והזכיר באחת מהן עניני העבודה, יש סוברים שלא יצא⁵⁶⁹, לפי שהתפלל תפילה שלא כתיקונה⁵⁷⁰, ויש סוברים שיצא⁵⁷¹.

תפילת מוסף שצריך להזכיר בה שני מוספים – כגון שבת חול המועד, או יום טוב שחל בשבת, שמזכירים בתפילה "את מוספי יום השבת הזה ויום טוב פלוני הזה"⁵⁷² – והזכיר מוסף אחד בלבד, לא יצא⁵⁷³, וחוזר

התפלל י"ח והזכיר טופס של עבודה

במזכיר אחד משני מוספים

564. חק"ל שם. ועי' ציון 486 מרידב"ז, שסובר בדעת רב בירושלמי שמצד דין הזכרת המוספים יש לפרט את טיבו של יום. 565. חק"ל שם, בד' הראשונים שבציון 487, שכ"מ מנוסח האזכרה: מוסף יום פלוני נעשה לפניך; עי' אגורה באהלך ד' יז ע"ג ד"ה ולענ"ד; עי' ישוע"י או"ח סי' תכה. ועי' נהר שלום סי' רסח ס"ק ד, שנסתפק. ועי' תשובה מאהבה ח"א סי' קס. 566. ציון 500 ואילך. 567. רמ"א רסח ד, לענין מוסף של שבת; מ"ב תכג ס"ק ו, לענין מוסף של ר"ח. 568. עי' ציון 539, ושם ש"ח. 569. ס' המחלוקות הל' תפילה סי' כב; לבוש שם ס"ד (והובא בד"ח ברכות פ"ג אות מט); עי' אלפסי זוטא ברכות סופ"א ומחז"ב סי' רסח ס"ק ה ד"ה והשתא בדעתו (ועי' אלפסי זוטא שם: בר"ח או בחוה"מ, ונר' שר"ל אף בימים אלו); תשובה מאהבה ח"א סי' קס; מגן גבורים אלף המגן סי' קו ס"ק ד; בני ציון (לכטמן) סי' רסח שם בסופו. ועי' חק"ל או"ח סי' נד (פח א) ד"ה והיה, בד' ירו' שבציון 483. ועי' מחז"ב שם בד' הרמב"ם. 570. ס' המחלוקות שם. 571. נחלת צבי שם ס"ק ד; עי' שם ס"ק ג; נהר שלום שם ס"ק ד; מעיני ישועה שם ושכ"מ בב"י. ועי' א"ר שם ס"ק ח, שאינו חוזר משום ספק ברכות. ועי' פמ"ג שם א"א ס"ק ד שהביא את שתי השיטות, ולא הכריע. 572. עי' ציון 726. 573. עי' ראשונים ואחרונים בציון 859 ואילך, בר"ה שאומרים בו "ואת מוספי" לכלול מוסף ר"ח, ואמר "ואת מוסף"; שו"ת מים רבים ח"א סי' מא; חק"ל סי' נד (צז ד) ד"ה הכלל; תשובה מאהבה ח"א סי' קס; ברכ"י סי' תצ ס"ק ט, והובא בבה"ל שם ס"ט (אבל במחז"ב חזר בו, שהזכרת עניני העבודה אינה מעכבת כלל, עי' ציון 521, ועי' חק"ל שם שלפ"ז ודאי שאינו חוזר); הרב המגיה לשלמי חגיגה ד' רל ע"ד; עי' א"א דלהלן; הגהות חכמ"ש לשו"ע סי'

554. עי' ציון 524 ואילך, ושם שכ"כ ראשונים בד' הירושלמי, ועי' ציון 530 ש"ח בדעתו. 555. רשב"א שם וריטב"א שם ורא"ש שם ונ"י שם ורשב"ץ שם, ועי' ב"י שם וחק"ל שם ד"ה והנה וד"ה אלא, אם הוא מדברי הראב"ד הנ"ל. 556. עי' אלפסי זוטא ברכות כא ב (עמ' ט); ב"ח או"ח רסח; כנה"ג שם הגב"י, והובא במג"א שם ס"ק ב. וכ"מ מסתימת הפוסקים שבציון הבא. 557. ב"י או"ח שם, ועי' אלפסי זוטא ברכות שם (עמ' ט) וב"ח שם, והובא בשכנה"ג שם הגב"י ג וא"ר שם ס"ק ג, ושלמי חגיגה ד' קצח ע"ב ומחז"ב שם ס"ק ב ושו"ע הרב ס"ג וח"א כלל כח ס"ב ומ"ב שם ס"ק ה, שכן הלכה ועי' ב"ח ושכנה"ג שם שכ"ד השו"ע שם ב, אע"פ שהביא דעה זו בשם י"א, ובסתם הביא שגומר, ועי' שכנה"ג שם הטעם שהביא בשם י"א. ועי' נהר שלום ומחז"ב שם והרב המגיה בשלמי חגיגה שם, שבשו"ע דעתו כסוברים שגומרה, ועי' נהר שלום שם שהוא משום שבגמ' ברכות כא א לא חילקו בין התפילות. ועי' ישוע"י שם בשם א' מן האחרונים, שבשאר ברכות חוץ מאתה חונן אם התחיל ודאי פוסק, משום ס"ס, ספק כסוברים שבכל התפילות אין מסיימים אלא ברכת אתה חונן וספק כסוברים שמוסף כל הברכות אם התחיל גמר, ועי' ישוע"י שם ופמ"ג שם א"א ס"ק ב. 558. ע"ע ברכות: בספק. ב"ח ומחז"ב ושו"ע הרב שם. 559. פתחי עולם שם ס"ק ו. 560. עי' ציון 522. 561. ציון 706 ואילך. 562. חק"ל או"ח סי' נד (צד ג) ד"ה וראיתי להרשב"א, ע"פ ירו' שבציון 483, שכל שאמר: ונעשה לפניך חובותינו וכו' יצא, וע"ש סוד"ה וסבור, שדוחק לומר שהוא מלבד הזכרת היום. 563. חק"ל שם בד' הב"י או"ח סי' רסח וסי' רפו ורמ"א בשו"ע שם רסח ד, שהעתיקו ירו' הנ"ל ולא הזכירו שצריך להוסיף הזכרת טיבו של יום.

בראש חודש, שלא הזכיר בה ראש חודש⁵⁸³, אלא התפלל תפילה של חול⁵⁸⁴ – נחלקו ראשונים, על פי גירסתם בתלמוד, אם חוזר: יש סוברים שמשום טרחא דצבורא* אינו חוזר – כשם שבשחרית שיש בה חובת הזכרה של מעין המאורע, המתפלל ולא הזכיר מעין המאורע, משום טורח הציבור אינו חוזר⁵⁸⁵ – וסומך על מנחה שלפניו שמזכיר בה מעין המאורע⁵⁸⁶. ויש חולקים וסוברים שחוזר⁵⁸⁷, שאינו יכול לסמוך על תפילת מנחה, מפני שמרוחקת ממוסף⁵⁸⁸ – ודוקא הטועה בשחרית אינו חוזר, שלפי שרגילים להתפלל שחרית ומוסף כאחד, יכול לסמוך על מוסף שלפניו⁵⁸⁹ – ואפילו אירע שמתפללים מוסף ומנחה זו אחר זו, אינו יכול לסמוך על מנחה, לפי שאין רגילות בכך⁵⁹⁰, או שחוזר משום

ומתפלל תפילת מוסף ומזכיר בה שתי קדושות⁵⁷⁴, שכך הוא מטבע של תפילת מוסף ביום זה, לכולם יחד⁵⁷⁵, ואם לא הזכיר בה אלא אותה קדושה שלא הזכיר בתחילה, לא יצא⁵⁷⁶, ויש שציידו לומר שאינו מזכיר אלא מוסף של קדושה שניה, שאין המוספים מעכבים זה את זה, וכבר יצא ידי חובת הקדושה הראשונה⁵⁷⁷. ואף על פי שהאומר "ונעשה לפניך חובותינו בתמידי יום ובקרבת מוסף", יצא⁵⁷⁸, וכן הטועה בפסוקי המוספים יצא⁵⁷⁹, המזכיר מוסף אחד משני מוספים, קלקל⁵⁸⁰, שנראה מדבריו שלא קרב אלא זה שהזכיר⁵⁸¹. נתכוין באמירת "מוספים כהלכתם" לכל מוספי היום, אף על פי ששוב לא הזכיר אלא מקצתם, יש שציידו לומר שיצא⁵⁸².

שליח ציבור שטעה בתפילת מוסף – כגון

התפלל תפילה של חול בציבור

שם לגי' שלפנינו: טעה במוספים כו' מפני שיכול לאמרה במנחה, וכ"ה ברש"י שם ד"ה בצבור ומחז"ו סי' רכו (ח"ב עמ' שכג) וראב"ה ברכות סי' פא ומגילה סוס"י תקסג (ח"א עמ' מה וח"ב עמ' קפז) וסמ"ג עשין יט שם ומאירי שם, וריטב"א שם: איכא נוסחי דגרסי, ועי' צ"ח וישוע"י סי' תכה שכ"מ בתוס' ד"ה והתניא (ועי' חק"ל או"ח סי' נד (צד ד) ד"ה ועי' ופתח הדביר סי' רסח ס"ק ה) ועי' רשב"ץ שם, שאף לפניו היה כן אלא שתמה על הדין, וכ"ד בה"ג שהובא בסמ"ג עשין יט ורקאנטי סי' כא וס' הפרנס סי' קצו וטור או"ח קכו (ועי' ציון הבא, שבבה"ג שלפנינו מ' שחוזר). ועי' ב"ח סי' קכו ס"ק ג בד' הטור בשם הבה"ג, שדוקא מוסף של שבת ויום טוב שלא הזכיר בה מעין המאורע שלהם אינו חוזר, אבל מוסף של ר"ח חוזר, ועי' מג"א שם ס"ק ד שטס"ה בב"ח, ועי' א"ר שם ס"ק ד שיישב, ומאמ"ר שם ס"ק ח שדחה יישובו. 587. עי' בה"ג הל' תפילה מהדו' מק"נ ח"א עמ' 31 (ועי' מאמ"ר שם סוס"ק ו בדעתו, ועי' ציון הקודם ש"ג בע"א) ורי"ף ברכות שם (כא ב) ורמב"ם תפילה פ"י ה"ב וראב"ן ברכות סי' קעג (ח"ב עמ' מ) שלא הזכירו אלא שחרית, ועי' ס' הבתים הל' תפילה שער תשיעי סי' כח וכס"מ שם וב"י סי' קכו, שמ' שבמוסף חוזר; מאורות ברכות שם בד' רא"ש מלוניל; ריטב"א ברכות שם; רא"ש שם ס"פ ד; רי"ו תא"ו נ"א ח"א: כתבו הפוסקים; טור או"ח קכו; אהל מועד שער התפילה דרך שני נתיבי. ועי' נחל אשכול הל' שני וחמישי סי' ד אות כג (ח"ב עמ' 10) בד' האשכול שם. ועי' סמ"ג שם: יש ספרים שאינו שם בגמ', ועי' ב"י וב"ח שם בביאורו, ועי' רא"ש מלוניל במאורות שם וריטב"א שם וטור שם וכס"מ וב"י שם. 588. רא"ש שם; עי' אהל מועד שם. וכ"מ ברי"ו שם. 589. עי' ציון 320. רא"ש ואהל מועד שם. 590. פמ"ג שם א"א ס"ק

תכה ס"ד, ובספרו קרבן פסח (ר"ש קלוגר) סי' תצ ס"ט. ועי' פמ"ג שם א"א ס"ק ו, במוסף שבת ור"ח שלא הזכיר בו ר"ח, שהשאיר בצ"ע, ועי' א"א (בוטשאטש) מהדו"ת שם ס"ק ג בדעתו. 574. המגיה לשלמי חגיגה שם. 575. רש"י אויערבך בס' הזכרון מבקשי תורה לזכרו עמ' לה. 576. המגיה לשלמי חגיגה שם. 577. עי' אג"מ או"ח ח"ד סי' ע אות יד. 578. עי' ציון 500. 579. עי' ציון 906. 580. תשובה מאהבה שם; א"א שם: ואולי; עי' אג"מ ח"ד או"ח סי' כא אות ג. ועי' ציון 871. 581. אג"מ שם. 582. א"א שם. ועי' אג"מ שם, במוסף של שבת חוה"מ, שאמר "ואת מוסף יום טוב פלוני הזה", ש"ל שכולל בזה שבת, ע"ש טעמו. 583. ברייתא ברכות ל ב דלהלן. ועי' חזרת ש"ץ ציון 121 ואילך ועי' טרחא דצבורא ציון 90 ואילך, מחלוקת בד' הסוברים שמשום טרחא דציבורא אינו חוזר, עי' להלן, אם הקלו אף בשבת וי"ט שאין בהם ביטול מלאכה. 584. רש"י שם: שהתפלל אתה חונן (ועי' ציון 479). ועי' רדב"ז ח"ד סי' רסא וחק"ל סי' נד (צה טור ב) ד"ה ותמיה בדעתו, שמ' שמפרש שטעה במוספים היינו שלא הזכיר בהן יעלה ויבוא, ועי' חק"ל שם שתמה שאין יעלה ויבוא במוסף, עי' ציון 664 (ועי' ציון 710), ושאפי' אם היה ולא הזכיר, מ"מ כיון שהזכיר ר"ח כמה פעמים בברכה אמצעית, יצא. ועי' אחרונים שבציון 477, שפי' הטעות בע"א. 585. עי' ברייתא שם, שאינו חוזר, ור' יוחנן שם בביאורה: בציבור שנו, ועי' חזרת הש"ץ ציון 115 ואילך ועי' טרחא דצבורא ציון 86 ואילך ועי' יעלה ויבוא ציון 172 ואילך, ועי' גאונים וראשונים שבעי' יעלה ויבוא ציון 174, שהיינו בש"ץ (כלומר בחזרת הש"ץ, עי' רמב"ם תפילה פ"י ה"ב וטוש"ע או"ח קכו ג), ומשום טרחא דציבורא, ועי' ציון 595, ש"מ ד' ר' יוחנן בע"א. 586. עי' ברכות

ו. מנהגי נוסחתה. הפרק שלפנינו עוסק בנוסח ברכה אמצעית של תפילת מוסף שנהגו בו ישראל – להבדיל מהפרק הקודם, העוסק בעיקרה של התפילה, המחויב על פי דין – ובמנהגים הנהוגים באמירתה, בתפילת לחש ובחזרת הש"ץ⁵⁹⁹. לא הובאו כל דקדוקי התפילה הנידונים בראשונים ובאחרונים, אלא עיקר מבנה הברכה של תפילות המוספים השונות.

ברכה אמצעית של מוסף שבת

ברכה אמצעית של מוסף של שבת, כתבו ראשונים שהיה ראוי לפתוח בה מיד ב"נעשה לפניך קרבנות חובותינו"⁶⁰⁰, אלא שנהגו להקדים בה תפילה מענייני היום – כשם שבשאר תפילות שבת היה ראוי להתחיל מ"רצה במנוחתנו", ונהגו להקדים בהן תפילה מענייני היום⁶⁰¹ – שמצאו עילה ונתנו טעם בדבר, ואין לשנות מהמנהג⁶⁰². ושני מנהגים ידועים בפתיחתה, יש פותחים: תכנת – או תקנת⁶⁰³ – שבת רצית קרבנותיה וכו' עד קרבן

שלא הזכיר כלל ענייני העבודה, שהזכרתם מעכבת לדעתם⁵⁹¹. הלכה ששליח ציבור שטעה ובמקום מוסף התפלל תפילה של חול, חוזר ומתפלל⁵⁹².

יחיד המתפלל בציבור, ובמקום מוסף התפלל תפילה של חול, יש סוברים שאינו חוזר – כשם שבשחרית השוכח להזכיר מעין המאורע אינו חוזר, לסוברים כן, לפי שיכול לסמוך על תפילת הש"ץ שיש בה הזכרת המאורע, אף על פי שאינו יוצא בתפילתו, לסוברים כן⁵⁹³, ויש מוסיפים שאף אינו שומע ממנו את כל התפילה, אלא את ההזכרה בלבד⁵⁹⁴, ועל תפילת מוסף הסמוכה שהוא עצמו מזכיר בה מעין המאורע⁵⁹⁵ – שסומך על תפילת הש"ץ ועל מנחה שבה יזכיר מעין המאורע⁵⁹⁶. על הסוברים שאין תקנה לתפילת מוסף בתפילת מנחה שאחריה – כגון לענין שליח ציבור שטעה במוסף⁵⁹⁷ – משום ריחוקה או משום נוסחה, עי' לעיל⁵⁹⁸.

יחיד המתפלל תפילה של חול בציבור

אור"ח סי' נד (ד' צג ג ד"ה ומיהו), שאינו מתכוין לצאת ואינו מדקדק בכל הברכות, וע"ע תפילה. ועי' רשב"א ברכות שם ורא"ה שם וטור סי' קכד ורשב"ץ שם ובי"ח סי' קכו ופ"ח שם ס"ק ג, שנ' שהבינו בד' רש"י, שהיחיד שומע ומכוין לכל תפילת הש"ץ. 595. עי' ברייתא ברכות ל ב שבציון 586, ורש"י שם בפי"א, שהוא ביחיד השומע מהש"ץ. ועי' ציון 585 ש"מ "בציבור שנו" בע"א. 596. עי' ברכות שם לגי' שלפנינו: במוספים אין מחזירים אותו מפני שיכול לאמרה במנחה, וכ"ה גי' רש"י שם ועוד ראשונים שבציון 586, ועי' רש"י שם ד"ה טעה, שהיינו שהתפלל תפילה של חול. ועי' ציון 586 ש"מ טעה לענין מוסף בע"א, ושי"מ שהוא מזכיר במנחה מענייני העבודה. ועי' מילי דברכות שם בסו"ד, שלד' רש"י, לפי זה שהטעות היא שהתפלל תפילה של חול, אין גורסים בגמ' "במוספים אין מחזירים אותו" (ועי' בדבריו שם בתחילה שמבאר שמדובר בהזכיר הקרבנות בברכת העבודה, ולכאורה ביאורו שייך אף ביחיד). 597. עי' ציון 587 ואילך. 598. שם. וצ"ב אם ה"ה לענין יחיד שטעה, לסוברים שאינו יוצא יד"ח בחזרת הש"ץ אלא עם מנחה הסמוכה. 599. על המקורות לפרק זה, עי' בנספח בסוף הכרך. 600. ס' הפרדס פירוש התפילות לרש"י (מהדו' ארנרייך עמ' שי), ועי' ציון 500. 601. עי' ספר הפרדס דלהלן, וע"ע תפילה. 602. ס' הפרדס שם. 603. סדור רס"ג ור"י בר יקר וס' הפרדס שבציון הבא ועוד (ועי' ר"י בר יקר שם שבספרד אומרים בכ"ף, ועי' ציון 605, וצ"ב). ועי' אר"ח שבציון הבא: תקנת, ולהלן שם תכנת ומפרשו מל' תוכן וכו'. ועי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג שבציון הבא, שיש שנו"ס בין הדפוסים ע"פ כ"י שונים. ועי' מג"א

ד וראש יוסף ברכות שם. 591. עי' ציון 485, ועי' ציון 479 ש"ח. אהל מועד שער התפילה ד"ב נ"י; בהגר"א סי' רסח ס"ו בד' הסוברים שאע"פ שיחיד שהחליף תפילות שבת זו בזו יצא, לענין מוסף לא יצא, עי' ציון 517; עי' נחל אשכול הל' שני וחמישי סי' ד אות כג בד' האשכול שם. וכל"מ במאורות שם: מה ענין מנחה אצל מוסף, בודאי ל"ש בתשלומין אהדדי, וכ"מ בריטב"א שם: דהכי אפשר שיתפלל מוסף ויטעה ברה"ח, ומ' שר"ל, שאם התפלל חול, ודאי חוזר, ולכאור' ר"ל משום שלא הזכיר מענייני הקרבן. ועי' רשב"ץ שם: אם לא התפלל ברכה אמצעית היאך תעלה לו הזכרת המנחה, ועי' חק"ל שם (צג ד) ד"ה והוצרכתי ואילך, שאפשר שכוונתו כנ"ל, שכוין שדילג ברכה אמצעית חיסר כל ענייני העבודה, ושם שאפשר לבאר דבריו בע"א. ועי' רשב"א שבציון 31, שכל תפילת המוסף אינה אלא להזכרת המאורע, וצ"ב בדעתו אם כשלא הזכיר כלום מעין המאורע אפשר שייסמוך על מנחה שלפניו. 592. ב"י אור"ח קכו ועי' שו"ע שם ס"ג. 593. עי' ביאור מרדכי (בנט) ברכות פ"ד אות ד ובני ציון (לכטמן) סי' קכו ג ומילי דברכות ברכות שם, בד' רש"י דהלן, שלכן הוצרכו לטעם דלהלן שסומך על מנחה שלפניו, ושם ושם ושם שלהלכה, שהטועה בתפילה אפילו הוא בקי יכול לצאת מן הש"ץ, עי' טוש"ע אור"ח קכד י וע"ע יעלה ויבוא ציון 155 ואילך, בלא"ה יוצא. 594. עי' רש"י שבציון הבא: ואיכא מקצת הזכרה, ועי' קוני' תפילת כל פה שבסו"ס שיח יצחק (נוניס ואיס) לחגיגה סי' קכו (בנדמ"ח ד' קסה א) ושלמה משנתו שם ומגיד תעלומה שם והגהות מלה"ר על מרדכי שם סי' פח ושפ"א על בה"ג הל' ברכות סופ"ד בדעתו, ועי' חק"ל

— או: יום המנוח⁶¹⁰ או יום השביעי⁶¹¹ — וכו' נעשה לפניך וכו'⁶¹², ויש אומרים "את מוסף", בלא וכו'⁶¹³, שאינו מתחבר לנאמר קודם אלא לאמור להלן ממנו⁶¹⁴, ויש שאומרים בכל תפילות המוספים בלשון רבים: מוספין⁶¹⁵,

מוסף שבת כראוי⁶⁰⁴, ויש פותחים: למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור וכו' עד קרבן מוסף כראוי⁶⁰⁵. ואחר כך אומרים: יהי רצון מלפניך וכו' שתעלנו וכו' ושם נעשה לפניך וכו'⁶⁰⁶; ואת⁶⁰⁷ מוסף⁶⁰⁸ יום השבת⁶⁰⁹

מהדו' פרנקל שיש שנו"ס בכתה"י) ובפי' סידור התפילה לרוקח שם. ועי' שו"ת מהרש"ל סו"ס"י סד, שכצ"ל, שמוסב על האמור למעלה, ושכ"כ מהרא"י, והובא במג"א סי' רפו בהקדמה וא"ר שם ס"ק ב וסי' תכג ס"ק ה ומקור חיים סי' תכג ס"ג ופמ"ג סי' רפו א"א בהקדמה. ועי' ציון 613 מכה"ג ומ"ב. 608. כ"ה בסדור רע"ג ואבודרהם ועוד, בכל המוספים שיש בהם קדושה אחת, ועי' המנהגי מהדו' רפאל הל' שבת סי' מא (עמ' קע), שכך מנהג צרפת פרובינצא ונרבונוה ורוב המקומות. ועי' ציונים 673, 726, 797, שביום שיש בו שתי קדושות, נוסחתם: ואת מוספי, ועי' חק"ל או"ח ח"א סי' נד (ד' צז א ד"ה והדבר) ור"א חיון בשלמי חגיגה ד' רכה א, שמ' שביום שיש קדושה אחת אומרים דוקא מוסף בל' יחיד, ועי' כנה"ג או"ח הגה"ט סי' תכד ופר"ח או"ח סי' תכג ס"ב ועוד, שכן המנהג. 609. ע"ע שבת וע' תפילה שכ"ה לכמה ראשונים בכל תפילות שבת, וכן המנהג היום בכל העדות למעט נוסח תימן (בלדי), וכו' בסדור רס"ג למוסף של שבת ר"ח עמ' קל, ועי' ציון 610. 610. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם ובסדר התפילות לרמב"ם שם, וע"ע שבת וע' תפילה, שלנוסח הרבה גאונים וראשונים, כ"ה בכל הזכרות השבת בתפילה. 611. סידור רס"ג שם (עמ' קיב, בקטעים שבשינוי נוסחאות ציון 16 שם): יום השביעי הגדול הקדוש הזה; סידור ר"ש ב"ר נתן. ועי' הנ"ל. 612. סדר רע"ג שם; סידור רס"ג שם; סדר התפילות לרמב"ם שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם; אבודרהם שם. 613. כ"ה בנוסח התפילה שבסדר רע"ג שם וסידור רס"ג שם ומחז"ו שם ואבודרהם שם, ועוד (ובשנו"ס בסדר רע"ג שם: ומוסף), וכ"ה ברוב סידורים ישנים, ועי' שלמי חגיגה ד' ריב אות ו וד' רכד ב אות ה ובד' המגיה (ר"א חיון) שם. ועי' סדר רס"ג במוסף ר"ח ומוסף שבת ר"ח עמ' קכט-קל: את, בלא ו"ו. ועי' כנה"ג סי' תכד הגה"ט ומה"ב סי' תכג ס"ק ו, שהביאו שתי הנוסחאות. 614. פר"ח או"ח סי' תכג ס"ג והובא בקשר גדול סי' כד אות א, ולוח אר"ש מהדורת אוצרנו עמ' קטו. 615. עי' המנהגי שם בשם רב האי: יתכן לומר, ושכן נוהגים בספרד. וכ"ה הנוסח בסדור רס"ג עמ' קיב (בציון 16 שם) במוסף שבת ועמ' קכט במוסף ר"ח ועמ' קנא (בציון 20 שם) במוסף פסח וסדר התפילה לרמב"ם מהדו' פרנקל עמ' שלא ושלג ושלח (ועי' ילקוט שנו"ס שם) וא"ח כת"י נ"י 666 סדר תפילות מוסף של שבת וסדר תפילות ר"ה משמו וסידור ר"ש בר נתן עמ' לה ולז וסח וצ בכל תפילות המוספים, שלעולם אומרים בל' רבים: מוספי, וכן מנהג בני תימן. ועי' תשו' רב צמח שברוקח סי' שו לענין מוסף שבת ר"ח שאומרים: ומוספי שבת ומוספי ר"ח נעשה וכו' ומ' שבשבת לבד ור"ח לבד

ר"ס רפו. 604. סדר רע"ג (מהדו' גולדשמידט עמ' עח); סדר רס"ג (עמ' קיב); סידור רש"י סי' תקה עמ' 252; סידור המיוחס לר"ש מגרמיזא אות סט עמ' קעד; סי' הפרדס שם; מחז"ו סי' קצא (ח"א עמ' קצט); המנהגי הל' שבת סי' מא (מהדו' רפאל עמ' קסט): בצרפת ובפרובינצא; עי' ס' חסידים (מק"נ) סי' תרלח וסי' תשיא; פי' התפילה לרוקח (ח"ב עמ' תקסג אות צט); פירוש התפילות והברכות לר"י בן יקר עמ' קי; שבלי הלקט סי' פב; המחכים עמ' 22; אור זרוע לר"ד החסיד עמ' 193; עץ חיים (חזון) ח"א סדר התפילות והברכות לכל השנה עמ' צב; תניא רבתי סי' יז; אר"ח סדר תפילות מוסף בשבת אות א, וכל בו סי' לז; טור או"ח סי' רפו: באשכנז נוהגים; צדה לדרך מאמר ד כלל א פ"ז: בצרפת ובאשכנז ועי' הקדמת המאירי לבית הבחירה: הוא מאמר אנשי כנסת הגדולה על זאת המצוה, מענגיה כבוד ינחלו טועמה וכו' (והיא פסקה מתוך "תכנת שבת") וא"ז לר"ד החסיד שם: זה תקון שתקנו אנשי כנה"ג. ועי' סידור ר' הירץ ש"ץ, על פסקת וביום השבת: טועמיה חיים זכו, בירושלמי מפיך מינה שמצוה לטעום וכו', ולפנינו אינו. 605. סדר התפילות לרמב"ם, נוסח ברכות אמצעיות (מהדו' פרנקל עמ' שלא); המנהגי שם: מנהג ספרד; שערי אורה שער ה (מהדו' בקר עמ' 280); מצות זמניות הל' שבת (עמ' תכב); טור שם: נוהגים בספרד; אבודרהם שחרית של שבת (מהדו' ירושלים עמ' קעד), ושכך מנהגם; מנורת המאור (אלנקאוה) ח"ב עמ' 188; סידור תמונות תחנות תפלות ספרד, ונציה רפ"ד דף קה ב. וכ"ה מנהג תימן, עי' תכלאל עץ חיים ובד' מהרי"ץ שם, ומקצת עדות המזרח, עי' חזון עובדיה שבת ח"ב עמ' רב ובמקורות שם. ובזה"ז רוב עדות המזרח אין נוהגים במנהג ספרד, אלא אומרים תכנת וכו' כבציון קודם, ע"פ ד' האר"י בשעה"כ ענין שחרית של שבת (מהדו' ירושלים תרל"ג דע"ג ד), עי' הגהת הרמ"ז בסידור תפילות ישירים ונציה ת"ק והגהת חיד"א בסי' תפילות ישירים ונציה תק"ס ובא"ח ש"ב פר' תולדות אות כב וכה"ח סי' רפו ס"ק א. ועי' ציון 668, שנו"ס שיש שהיו פותחים בנ"א. ועי' תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה עמ' 34, שבקטעים רבים שהשתמרו בידנו מנוסח תפילות של בני א"י, פתיחת המוסף היא: יום ענוגה תתה לעם שקניתה, למען תהיה אות ברית בינך ובינינו עד עולם וכו', ועי' תפילות הקבע בהתהוותן ובהתגבשותן עמ' 270 ועמ' 629 נוסחאות ומנהגים אחרים לבני א"י. 606. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; סדר רס"ג שם (בהשמטת "ושם"); נוסח התפילה שבמחז"ו (ח"א עמ' רפט); סדר התפילות לרמב"ם שם; אבודרהם שם. 607. כ"ה בסדר התפילות לרמב"ם שם (ועי' ילקוט שנו"ס

ולא נתנו וכו' כנוסח שנוהגים לומר בתפילת שחרית של שבת⁶²⁶; ואחר כך אומרים או"א רצה במנוחתנו וכו', קדשנו במצותיך וכו' כנוסח שאומרים בכל ברכות אמצעיות של תפילות השבת⁶²⁷. סמוך לחתימה, יש שנהגו להוסיף: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וקרבת מוסף⁶²⁸, ויש שנהגו כן בכל תפילות המוספים⁶²⁹, ויש שכתבו שאין לומר ותרצה וכו' קודם החתימה, שאינו מעין החתימה, ובברכות ארוכות, שיש בהן חתימה, צריך שיאמר מעין חתימתן סמוך לחתימתן⁶³⁰, אלא יש לאמרו אחר הזכרת קרבנות היום⁶³¹. וחותרים – בנוסח שחותמים בו כל ברכות אמצעיות של תפילות השבת⁶³² – ברוך אתה ה' מקדש השבת⁶³³.

שיש במוסף בהמות רבות⁶¹⁶, או שהכוונה למוספים של כל שנה ושנה⁶¹⁷, או שהכוונה למוספים שיקריבו ישראל לעתיד לבא, שאמרו במדרש שעתידים ישראל להקריב תשלומים לכל הקרבנות שביטלו מאז שחרב הבית⁶¹⁸ – ואף לסוברים שאומרים לשון יחיד, מוסף, כתבו אחרונים שהאומר מוסף, בדיעבד יצא⁶¹⁹ – ואחר כך אומרים את הפסוקים של מוספי השבת⁶²⁰ – על הפסוקים שאומרים עי' להלן: הזכרת פסוקי המוספים⁶²¹ – ויש שלא נהגו לאמרו⁶²²; ואחר כך אומרים ישמחו במלכותך⁶²³, ונהגו באמירתה אף אותם שאין אומרים אותה בשאר תפילות שבת⁶²⁴, ויש שאין אומרים ישמחו אף במוסף⁶²⁵; ואחר כך יש אומרים:

שהמון עם שבמקומו נהגו שלא לומר ישמחו בתפילת מוסף, ונהגו לאמרו במוסף שבת ר"ח, ושמהגם אינו נכון. 626. ע"ע שחרית. סדר התפילות לרמב"ם שם וכ"ה מנהג תימן (בלדי) עי' תכלאל ע"פ עץ חיים שם. 627. ע"ע שבת ועי' תפילה. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; סדור רס"ג שם; סדר התפילות לרמב"ם שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם; אבודרהם שם. 628. עי' ספר הפרדס לרש"י מהדו' ארנרייך עמ' שיא (ועי' ציון 631, שלרש"י אין לאמרו במקום זה). ועי' ירו' שבציון 483, שעיקר המוסף היא אמירת: ונעשה לפניך חובותינו תמידי יום וקרבת מוסף, וצ"ב אם יוצאים בנוסח זה של ותרצה וכו', שעניינו שתהיה התפילה רצויה כקרבן. 629. נוסח צרפת שבמחז"ו סי' רלב ורלג (ח"ב עמ' שלא ושלג) ועץ חיים (חזן) עמ' קו ועמ' קז, במוסף ר"ח ושבת ר"ח (ובמוסף שבת ר"ח הוא קודם: כי בעמך ישראל וכו'); מנהג איטליה, עי' מחזור מנהג איטליאני ירושלים תשס"ה, חלק ר"ה ושלוש רגלים עמודים 476, 518 וחלק יום כיפור עמ' 784 למוסף שלוש רגלים ר"ה ויוה"כ (ועי' מחזור מנהג איטליאני ד' ליורנו ח"ב ד' מו ב, במוסף של ר"ה ושם הוא קודם ודברך אמת וכו'). ועי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג מהדו' גולדשמידט עמ' קכו, שבמוסף של פסח בכ"י אחד נוסף קודם החתימה ותרצה וגו', אבל בשאר כת"י אינו. ועי' קטע כת"י מסדור רס"ג לג' רגלים שהובא בהתגבשות נוסח התפילה עמ' 600, שנוספה פסקה זו, אבל בשאר כ"י של הסידור אינו. ועי' מנהג רומניא דלהלן. 630. ע"ע ברכות ציון 72 ואילך. 631. ס' הפרדס לרש"י שם. ועי' מחקרי תפילה ופיוט עמודים 137, 142 שכך מנהג מקצת בני רומניא בסידוריהם שבכ"י. 632. ע"ע שבת ועי' תפילה, ושם ושם שבני אר"י היו חותרים: מקדש ישראל והשבת. 633. סדור רס"ג שם; סדר תפילות לרמב"ם שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם.

אומרים מוספי. 616. המנהגי שם מרב האי וחק"ל שם ור"א חיון בשלמי חגיגה ד' רכה ב ועץ חיים למהרי"ץ תפילת שבת, ובפר"ח שם: הרבה קרבנות. ועי' גן המלך סי' לב, שבשאר תפילות אומרים "מוספי" משום ריבוי מיני הבהמות, פרים אילים וכבשים, ושם שלפ"ז בשבת לד"ה צ"ל מוסף, והגיה ברמב"ם הנ"ל. 617. כנה"ג שם. ועי' פר"ח שם, שדחה, שכיון שאומרים: מוסף וכו' הזה, א"א לפרש על כל שנה ושנה. 618. א"ח שם מרש"ט פלכו (ובמדרשים שלפנינו אינו, ועי' המנהגי ה' הלל, וקובץ מקבציאל טו תש"נ עמ' פז ואילך). 619. ר"א חיון בשלמי חגיגה ד' רכט א וקשר גודל שם אות ג ורוח חיים (פאלאגי) או"ח סי' תרכא ס"ק א. 620. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; סדור רס"ג שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם; רוקח שם ועוד. על מנהג אמירת פסוקי המוספים, ועל הסוברים שהוא מעיקר הדין לעיל ציון 490 ואילך, ועי' להלן: הזכרת פסוקי המוספים. 621. ציון 998. 622. עי' סדר התפילות לרמב"ם שם, שאין בו הזכרת הפסוקים ועי' אחרונים שבציון 901, שלדעתו א"א פסוקים, ועי' ציון הנ"ל. 623. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; סדור רס"ג שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם; אבודרהם שם; ראשונים שבציון הבא. 624. עי' סידור ר"ש בר נתן שם (מנהג המזרח) ומחז"ו (ח"א עמ' רפט) ועץ חיים (חזן) ח"א עמ' צג (מנהג צרפת) ופי' התפילות והברכות לר"י בר יקר עמ' קיד (מנהג פרובנס) ופי' הרוקח ח"ב אות צט עמ' תקסה (מנהג אשכנז) ושבלי הלקט סי' פב (מנהג איטליה), שהביאו נוסח של ישמחו במוסף ולא בשאר תפילות השבת (ולא נתבאר טעם החילוק בין התפילות). 625. סדר התפילות לרמב"ם שם, ועי"ש שלנוסחתו א"א ישמחו אלא בשחרית; מנהג תימן עי' תכלאל ע"פ עץ חיים שם; מנהג רומניא, עי' סדור תפילה למנהגם ונציה רפג. ועי' אבודרהם סדר תפילת שחרית של שבת ד' קעה,

בחזרת הש"ץ

בחזרת מוסף של שבת, נהגו בני אשכנז בכמה שבתות להוסיף פיוטים: בשבת שקלים ובשבת החודש נהגו להוסיף פיוטים הבאים כהרחבה לכל שבע הברכות ("שבעתא")⁶³⁴. והיו שנהגו להוסיף אף בשבתות זכור ופרה⁶³⁵. בשבת הגדול* שנהגו לומר בה פיוט המסדר עניני הלכות הפסח⁶³⁶, יש שנהגו לאמרו בחזרת מוסף⁶³⁷. ויש שנהגו שלא לאמרם⁶³⁸, וכן הוא מנהג אשכנזים פרושים שבארץ ישראל, שאין אומרים פיוטים למוסף⁶³⁹. על נוסח קדושה* שאומרים בחזרת הש"ץ, ועל פיוטים שאומרים בה, ע"ע פיוטים וע' קדושה. מוסף ראש חודש, בברכה אמצעית, שהיא

ברכה אמצעית של מוסף ר"ח

של קדושת היום ובה מזכירים את עניני העבודה⁶⁴⁰, נהגו לפתחה: ראשי חדשים לעמך נתת וכו'⁶⁴¹; יהי רצון מלפניך וכו' שתעלנו וכו'⁶⁴² – או: והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם⁶⁴³ – ושם נעשה וכו'⁶⁴⁴; ואת מוסף יום וכו'⁶⁴⁵; פסוקי המוספים⁶⁴⁶, על הפסוקים שאומרים, עי' להלן⁶⁴⁷, ויש שלא נהגו לאמרם⁶⁴⁸; או"א חדש וכו'⁶⁴⁹; לדעת כמה אמוראים בירושלמי ובפסיקתא אומרים בה והשיאנו וכו', כדרך שאומרים בברכה אמצעית של תפילות יום טוב⁶⁵⁰, שכתוב: והיו לאותות ולמועדים לימים ושנים⁶⁵¹, ו"ימים" אלו ראשי חדשים,

ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה עמ' 69, שבני אר"י פותחים: אתה מנהיג סדרי לבנה בהם ראשי חדשים חידשת וכו'. 642. רס"ג שם, ושם: ונעשה לפניך; סדר התפילות לרמב"ם שם, ונוסף לפניו: או"א מפני חטאינו גלינו מארצינו ונתרחק מעל אדמתנו יה"ר וכו'; אבודרהם שם; מחזור רומא שונצינו רמ"ו; סידור תמונות תחנונות תפלות ספרד ונציה רפ"ד דף קיז ב. 643. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם. וכו"ה בסידורי האשכנזים, ובסידור רומניא קושטא ק"ע, והוא כנוסח שאומרים במוסף של יו"ט, עי' ציון 712. 644. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 641 (חוץ מאבודרהם שלא העתיק כל הנוסח). ועי' ציון 712. 645. גאונים ראשונים וסידורים הנ"ל. ועי' ציון 613 שי"א "את" בלי ו, וציון 615, שי"א "מוספי" בל' רבים בכל תפילות המוספים. 646. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; סדור רס"ג שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם. על מנהג אמירת הפסוקים ועל הסובר שהוא מעיקר הדין עי' להלן: הזכרת פסוקי המוספים. 647. עי' ציון 999. 648. עי' סדר התפילות לרמב"ם שם שאין בו הזכרת הפסוקים, ועי' אחרונים שבציון 901, שסוברים שא"א אותם. 649. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 641 ובסדר התפילות לרמב"ם שם הפתיחה: יה"ר מלפניך ה' או"א שתחדש וכו'. 650. ע"ע יום טוב ציון 961. שמואל בירו' ברכות פ"ט ה"ב, ורב הושעיא שם לפי' שדה יהושע ור"א פולדא שם (ועי' רש"ס שם שגורס בדברי רב הושעיא: דכתיב כו'), וכ"מ בס' הפרדס סי' קמו (וע"ש לענין ר"ה ויר"כ, ועי' ר"א פולדא שם שהביא שכן פירשו ראשונים), ועי' פנ"מ שפי' ד' רב הושעיא בע"א; מחז"ו סי' שכב (והוא מהוספות המעתיק שבכ"ל, עי' מהדו' גולדשמידט ח"ג עמ' תשי) מפסיקתא רבתי פ"א בשם ר' שמעון בר אבא משמו של ר' יוחנן (ולפנינו משובש, עי' זרע אפרים ופי' הרד"ל שם, ואפשר שאף לגי' מחז"ו, ד' הפסיקתא הם על אמירת והשיאנו בברכת המזון לפי מנהגם, ולמדו משם לתפילה). ועי' פי' רד"ל שם, שמד' כמה ראשונים נר' שהיה להם גי' אחרת בירו', שלא דברו מענין ר"ח. 651. בראשית א יד. רב הושעיא שם לפי'

634. מנהג אשכנז ופולין, עי' ס' המנהגים (טירנא) ארבע פרשיות מהדו' מכוון י-ם עמ' קמד ועמ' קמה ולבוש סי' תרפה ס"א ועוד (ועי' סידור עבודת ישראל עמ' 657 ואילך, 701 ואילך, שמביא פיוטים לפרשת שקלים ולפרשת החדש). ועי' א"ר שם ס"ק יד, שתמה על המנהג שא"א שבעתא בשבתות זכור ופרה. 635. מנהג קולניא לומר שבעתות של ר' מאיר בן יצחק, עי' גנזי ירושלים (רש"א וורטהיימר) ח"ג ד' ט א ויח ב, שבעתא לפרשיות זכור ופרה ממחזור אשכנזי כ"י ועי' גנזי ירושלים מהדו' ירושלים תש"ס ח"ב עמ' שמ, שציין לכמה מחזורים קדמונים שמופיעים בהם פיוטים אלו, ומנהג מגנצא לומר שבעתות אחרות של הקליר, עי' בתודה ושיר ירושלים תשנ"א. 636. ע"ע שבת הגדול. 637. מהר"ל הל' ערב פסח אות י: יש מדינות; מנהגות ורמייזא לר"י קירכום עמ' רכט ומנהגים דק"ק ורמייזא לר"י שמש אות עב עמ' פא; סידור עבודת ישראל (אשכנז) עמ' 709: בקצת קהילות. ועי' מנהגים דק"ק ורמייזא שם ציון 13, על קהילות נוספות באשכנז. ובשאר מקומות אמרו בשחרית, ע"ע הנ"ל. על שנים ששבת הגדול חל בערב פסח, שאומרים את הפיוט בשבת הקודמת, ע"ע שבת הגדול. 638. מעשה רב סי' קכז. 639. ס' א"י (טיקוצ'ינסקי) סי' טו. 640. עי' ציון 522. ועי' ירו' ברכות פ"ט ה"ב, רב אמר צריך להזכיר בה זמן, ועי' פנ"מ שם, שאומרים בברכה אמצעית "ואת יום ר"ח הזה", וצ"ב ממה באו להוציא, ועי' ראשונים ואחרונים שבציון 662 שפי' דברי רב בע"א. 641. נוסח התפילה שבסדר רע"ג (מהדו' גולדשמידט עמ' פח); סדור רס"ג עמ' קכט; סדר התפילות לרמב"ם, ברכה אמצעית של מוסף ר"ח (מהדו' פרנקל עמ' שלא); נוסח התפילה שבמחז"ו סי' רלב (ח"ב עמ' של); אבודרהם סדר ר"ח (עמ' קצה). ועי' ס' התדיר (מהדו' בלוי סי' טז עמ' רד), בשם ליקוטים ישנים: תפילת מוסף של ר"ח רחל אמנו תקנה וכו', שרמזה שמה בשלש תיבות ראשונות, ראשי חדשים לעמך (וכ"ה ברמזים וליקוטים ישנים, גנוזות ב דע"ב, ועי' ספר האסופות ענין השלמות התפילה אות יד, נדפס בשיח תפילה טשזנר עמ' צ, ועי' ציון 3. ועי' תפילה

בדעת רב בירושלמי שחותמים – כדרך שחותמים בברכה אמצעית של ימים טובים⁶⁶¹ – מקדש ישראל והזמנים⁶⁶². הלכה שחותמים מקדש ישראל וראשי חדשים⁶⁶³. מוסף של ראש חודש אין אומרים בו יעלה-ויבוא*, לא בברכה אמצעית ולא בברכת העבודה⁶⁶⁴.

בשבת ר"ח מוסף שבת ראש חודש – לסוברים, וכן הלכה, שבתפילות ימים שיש בהם שתי קדושות, כוללים בברכה אמצעית את שתי הקדושות, ולא קבעו ברכה לכל קדושה בפני עצמה⁶⁶⁵ – נהגו לפתוח ברכה האמצעית בנוסח מיוחד שיש בו מענין השבת וראש חודש – ואין פותחים בנוסח הרגיל לפתיחת הברכה של מוסף שבת⁶⁶⁶, לפי שבאותו הנוסח אין נופל יפה העירוב של ראש חודש⁶⁶⁷ – ואומרים: אתה יצרת עולמך מקדם וכו' עד על ידי משה עבדך⁶⁶⁸, ומזכירים בו תחילה קדושת

הרי שהשווה ראש חודש למועדים⁶⁵², והמנהג שאין אומרים והשיאנו בראש חודש⁶⁵³, והוא מהדברים שיש בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל מנהגים חלוקים⁶⁵⁴. על הנהגים להוסיף בתפילת המוסף: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וקרבן מוסף, ועל מקום ההוספה, עי' לעיל⁶⁵⁵. בחתימת הברכה נחלקו אמוראים: לדעת ר' יוסי בר נהוראי בירושלמי חותמים: מקדש ישראל מחדש – או ומחדש⁶⁵⁶ – חדשים⁶⁵⁷, לדעת רב דימי בשם רב בבבלי ור' חייא בר אשי בירושלמי: מקדש ישראל וראשי חדשים⁶⁵⁸, ויש מן האחרונים שכתבו בטעמם, שלדעתם נוסח "מקדש ישראל מחדש חדשים" הוא בכלל מה שאמרו שאין חותמים בשתיים⁶⁵⁹, או שלפי שלרוב אין הלבנה נראת בראש חודש לכן אין מזכירים בראש חודש חידוש הלבנה⁶⁶⁰. ויש מן הראשונים סוברים

ושמואל בעירובין מ ב, שאין מברכין שהחיינו ב"ה אע"פ שהוא ר"ח, מ' שר"ח אינו בכלל המועדים, ולפיכך אין חותמים בו "והזמנים".⁶⁶⁴ עי' גאונים ראשונים וסידורים שבציון 641, סדר תפילת מוסף של ר"ח, ולא הזכירו יעלה ויבוא. והטעם פשוט, שא"א יעלה ויבוא אלא כדי להזכיר המאורע, ובמוסף מזכירים בלא זה, ועי' ברכות ל ב, טעה ולא הזכיר יעלה ויבוא בשחרית אינו חוזר שמוסף לפניו, ועי' ציון 585, ועי' רשב"ץ ברכות שם, ורבנו מנוח תפילה פ"י ה"ב בפ"י רמב"ם שם, שא"צ לומר יעלה ויבוא במוסף, שתפילת המוספים עצמה פוטרת. ועי' ציון 710 שיש מהגאונים שנו' מדבריהם שאמרו יע"ו בתפילת מוסף של יו"ט.⁶⁶⁵ ע"ע יום טוב ציון 966 ואילך ועי' ראש חודש ועי' תפילה, מחלוקת תנאים בכל תפילות יום טוב ור"ח שחלו בשבת.⁶⁶⁶ עי' ציון 604.⁶⁶⁷ אר"ח ח"א סדר תפילות הפסח אות ב, הובא בשלטי"ג על מרדכי שבת סי' רעג אות ג, וחי' המאירי לביצה יז א (ושם לענין שבת ויו"ט). ועי' ציון הבא וציון 669.⁶⁶⁸ נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ"צ); סדור רס"ג עמ' קל; סדר התפילות לרמב"ם ברכה אמצעית של מוסף ר"ח שחל להיות בשבת (מהדו' פרנקל עמ' שלא); נוסח התפילה שבמחז"ו סי' רלג (ח"ב עמ' שלא); אבודרהם סדר ר"ח שחל בשבת (עמ' קצח). ועי' תשו' רב צמח גאון שברוקח סי' שו, נוסח ברכה אמצעית לשבת ר"ח הפותחת: שבת קדשך לעמך נתת יום מנוחה לבחיריך וכו' (וצ"ב אם לנוסחתו נהגה פתיחה זו אף בכל שבת), ועי' ציון 604 ואילך. ועי' תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה עמ' 68 נוסח בני אר"י לפתיחת ברכה אמצעית לשבת ר"ח: אתה היכנת מנוחת שבת וציות לקדש ראשי חדשים וכו'.

שדה יהושע ור"א פולדא שם. 652. שדה יהושע ור"א פולדא שם. ועי' פסיקתא רבתי שם: הרי למדנו שר"ח שקולים כמועדות, שנאמר (במדבר י'): וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם. 653. עי' גאונים ראשונים וסידורים שבציון 641 שלא הזכירו נוסח והשיאנו; מחז"ו (כ"ל) שם. ועי' יום הכפורים ציון 1805 ואילך, מהרבה ראשונים, שא"א אלא במועדות (ועי"ש שכמה טעמים שנתנו שלא לומר שייכים אף בר"ח). ועי' בהגר"א סי' תקפב ס"ח, שא"א והשיאנו בר"ח לפי שאין הלכה כרב שבציון 662, הסובר שאומרים זמן בר"ח. 654. מחז"ו (כ"ל) שם. 655. ציון 628 ואילך. 656. ירו' דלהלן, לגי' או"ז ח"ב הל' ר"ח סי' תנז וכו' נביר' כ"י וטיקן. 657. ירו' ברכות שם. ועי' הגהות הגר"א לירו' שם, ועי' בהגר"א סי' תכה ס"ג, ונר' שיש שם ט"ס. ועי' כללים ועניינים היוצאים מן הירו' שבסוף גליוני הש"ס (ענגיל) זרעים אות מג, שלדעתו אין קדושה בר"ח (עי' ראש חודש, ושם שר"ח) ולכן אין לומר מקדש ראשי חדשים. 658. ברכות מד א: כי אתא רב דימי וכו' (ועי' הגהות הגר"א שם), ושם מט א בסתם; ירו' שם. 659. ע"ע אין עושין מצות חבילות חבילות: חתימת ברכה בשתיים. טוב ירושלים ברכות שם. 660. פנ"מ שם. ועי' טוב ירושלים שם שדחה. 661. ע"ע יום טוב ציון 962. 662. עי' ירו' שם: רב אמר צריך להזכיר בה זמן, ועי' מחז"ו (כ"ל) שם, שהיינו שחותמים והזמנים, ועי' מחז"ו (כ"ל) שם ובהגר"א סי' תקפב שם, שמ' שהסובר שחותמים "והזמנים" סובר שאומרים והשיאנו כבציון 652. ועי' פנ"מ שבציון 640 ורש"ס בירו' שם, שפי' ד' רב בע"א. 663. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 641; רמב"ם תפילה פ"ב ה"י. ועי' מחז"ו (כ"ל) שם, שמד' רב

שבת ואחר כך ענין ראש חודש⁶⁶⁹, כגון: ותנו לנו וכו' שבתות למנוחה וראשי חודשים לכפרה וכו'⁶⁷⁰; יהי רצון מלפניך וכו' שתעלנו וכו' ושם נעשה לפניך וכו'⁶⁷¹; ולפי שמזכירים בו שני קרבנות מוספים⁶⁷², אומרים בלשון רבים: ואת מוספי יום השבת ויום ראש החודש נעשה וכו'⁶⁷³, ויש שהיו אומרים בלשון יחיד: ומוסף יום השבת הזה ומוסף יום ראש החודש הזה⁶⁷⁴; הפסוקים של מוספי השבת וראש חודש, לנוהגים לאמרם⁶⁷⁵. מכאן ואילך נחלקו המנהגים: א. יש אומרים שתי נוסחאות של קדושת היום, של שבת ושל ראש חודש ואין כוללים זה בזה כלל, שאומרים או"א חדש עלינו וכו', כנוסח

שבת ואחר כך ענין ראש חודש⁶⁶⁹, כגון: ותנו לנו וכו' שבתות למנוחה וראשי חודשים לכפרה וכו'⁶⁷⁰; יהי רצון מלפניך וכו' שתעלנו וכו' ושם נעשה לפניך וכו'⁶⁷¹; ולפי שמזכירים בו שני קרבנות מוספים⁶⁷², אומרים בלשון רבים: ואת מוספי יום השבת ויום ראש החודש נעשה וכו'⁶⁷³, ויש שהיו אומרים בלשון יחיד: ומוסף יום השבת הזה ומוסף יום ראש החודש הזה⁶⁷⁴; הפסוקים של מוספי השבת וראש חודש, לנוהגים לאמרם⁶⁷⁵. מכאן ואילך נחלקו המנהגים: א. יש אומרים שתי נוסחאות של קדושת היום, של שבת ושל ראש חודש ואין כוללים זה בזה כלל, שאומרים או"א חדש עלינו וכו', כנוסח

סידורים אשכנזים או"א "מוספי" וא"א פעמיים "מוסף", אלא ואת מוסף יום השבת ואת יום וכו', ועי' מאירי שבציון 806, שלשון "מוסף" כולל את כל הקרבנות הנוספים באותו יום. 675. עי' להלן: הזכרת פסוקי המוספים. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 668, ועי' אבודרהם שם שקיצר ולא הזכיר, ובנוסח הרמב"ם שם אין פסוקים. 676. עי' ציון 649, ושם שינו"ס בפתיחתו. 677. עי' ציון 624. עי' אבודרהם סדר מוסף של שבת (עמ' קעה). ועי' ציון 625. 678. עי' ציון 627. 679. עי' שבת ועי' תפילה. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם, ועי' שינו"ס לענין אמירת "ישמחו"; סדר התפילות לרמב"ם שם ובהשמטת "ישמחו" (שאינה בנוסחתו אף במוסף של שבת עי' ציון 625) ובהשמטת "או"א" קודם רצה במנוחתנו; אבודרהם סדר ר"ח (ובהשמטת תיבות או"א). וכ"ה בסידורי הספרדים, עי' סידור תמונות תחנות תפלות ספרד ונציה רפ"ד דף קט, סידור תפילת ישרים (ונציה ת"ק) וסידור חוקת עולם (ירושלים תרנ"ד) ועוד. וכע"ז בסדר רס"ג שם, אלא ששם ישמחו לפני או"א חדש, והשמיט "או"א רצה במנוחתנו", אלא פותח קדשנו וכו'. וכע"ז נוסח צרפת, עי' נוסח התפילה שבמחז"ו שם ועץ חיים (חזן) שם, אלא ששם הוסיפו בתוך טופס או"א של ר"ח: ויהי השבת וראש החודש הזה סוף וקץ וכו'. 680. וכ"ה במחזורי רומניא, שאומרים תחילה: או"א רצה במנוחתנו וכו' (וא"א ישמחו כשם שאין אומרים בכל מוסף של שבת למנהגם, עי' ציון הנ"ל), וטרה את לבנו וכו', ואח"כ של ר"ח: וחדש עלינו וכו'. 681. לבוש שם, וכ"ה נוסח סידורי אשכנזים. ועי' ס' המנהגים (טירנא) סוף הל' ר"ח (מהדו' מכוון י-ם עמ' לא). ועי' מבוא לסידור ר' שבתי סופר, נספח למילואים סי' יא עמ' תע ואילך, מהרבה כת"י ודפוסים קדמונים של מנהג אשכנז, ושם שיש שינויים באופן הזכרת השבת בטופס או"א של ר"ח, שיש מוסיפים מיד אחר או"א: "רצה במנוחתנו", ויש מוסיפים, אחר חדש עלינו: "ביום השבת הזה" או "את

669. עי' ברייתא עירובין מ ב וביצה יז א לענין חוה"מ ור"ח שחלו בשבת: פותח בשל שבת ואומר קדושת היום באמצע, ורש"י ביצה שם ד"ה מתחיל וחי' המאירי שם בפרושה; רמב"ם תפילה פ"ב ה"א. וכ"ה בנוסח שבגאונים וראשונים שבציון 668, שמקדימים שבת לר"ח. ועי' מאירי שם שאע"פ שאמרו פותח בשל שבת, א"צ לפתוח בנוסח המיוחד לשבת, אלא להזכיר את שבת תחילה, ועי' שמ"ק ביצה שם, שלפי הפשט היה מקום לפרש, פותחים בשל שבת שאומרים תפילת שבת, אלא שלא נהגו כן, ועי' זיו משנה על רמב"ם שם. ועי' אחרונים שבציון 562, שאם לא הזכיר טיבו של יום כלל, אלא שהזכיר ושם נעשה וכו', יצא (ונוסח "ושם נעשה" או כיוצא בו, ודאי מזכיר, עי' ציון 500, שנוסח זה או כיו"ב הוא עיקר תפילת מוסף וא"א לבטלו), ולדעתם צ"ל שהנידון כאן על אמירת קדושת היום לכתחילה, ועי' אחרונים שבציון 573, שביום שיש בו שני קרבנות והזכיר אחד מהם, אינו יוצא באמירת "ושם נעשה". 670. אבודרהם שם; נוסח התפילה שבמחז"ו שם. וכ"ה בסידורי אשכנזים וספרדים. ועי' סדור רס"ג שם: שבתות למנוחה ויום ראש החודש הזה יום רצון לכפר בעדנו וכו', וכע"ז בנוסח התפילה שבסדר רע"ג שם: ור"ח הזה וכו' (ועי' שנו"ס שם) וסדר התפילות לרמב"ם שם בהשמטת "יום רצון". 671. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 668. ועי' סדר"ג שם ושם: ונעשה לפניך וכו'. 672. עי' ציון 726. אבודרהם דלהלן. 673. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 668; אהל מועד עער התפילה דרך א נ"ב (ח"א ד' נז א); עץ חיים (חזן) ח"א עמ' קו; ספר המנהגים (טירנא) הל' ר"ח (מהדו' מכוון י-ם עמ' כט); לבוש או"ח סי' תכה ס"ד; סידור ר' שבתי סופר במקומו. ועי' ציונים 726, 797 ב"י"ט שחל בשבת ובר"ה. ועי' ציון 613 ואילך, ש"א "את" בלי ו', ו"א "מוספי" בכל תפילות המוספים. 674. שבה"ל סי' קפ, ועי' ציון 728. ועי' מילואים לסידור ר' שבתי סופר עמ' רל, שבהרבה

להם קבעת⁶⁹⁰ או: ושבתי קדשך להם הודעת וחוקי ראשי חדשים להם קבעת⁶⁹¹. ויש שאינם אומרים טופס זה וכיוצא בו, ואחר שאומרים לנוסחתם או"א של שבת⁶⁹² מיד חותמים⁶⁹³, אם משום שלדעתם יש לומר קודם החתימה מעין הפתיחה⁶⁹⁴, או שאף על פי שיש לומר מעין החתימה, כיון שאומרים מתחילה או"א חדש עלינו וכו' של מוסף ראש חודש⁶⁹⁵, הרי זו מעין חתימה ארוכה⁶⁹⁶, או שאין צריך סמוך לחתימה אלא מעין אחת מהזכרות שבחתימה⁶⁹⁷. בחתימת הברכה – לסוברים, וכן הלכה, שביום שיש בו שתי קדושות חותמים בשתיהן⁶⁹⁸ – חותמים מקדש השבת וישראל וראשי חדשים⁶⁹⁹.

ברכה אמצעית של מוסף ראש חודש או

במוסף שבת או שבת ויום טוב⁶⁸², ויש שאינם מוסיפים⁶⁸³. ג. ויש שאינם אומרים אלא את נוסח קדושת היום של ראש חודש, והם אומרים: ישמחו וכו'; או"א חדש עלינו כנוסח שאומרים בברכה אמצעית של מוסף ראש חודש שבימות החול⁶⁸⁴. על הנוהגים להוסיף בתפילת המוספים: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וקרבן מוסף, ועל מקום ההוספה, עי' לעיל⁶⁸⁵.

קודם החתימה – לסוברים, וכן הלכה, שחותמים בשתי קדושות⁶⁸⁶ – יש מוסיפים טופס שיש בו הזכרת שבת וראש חודש⁶⁸⁷ – לפי שצריך לומר סמוך לחתימה מעין החתימה⁶⁸⁸ – כגון: ושבתי וראש חודש להם קבעת⁶⁸⁹ או: וחוקי שבתות וראשי חדשים

קודם החתימה והחתימה

חתם באחת הקדושות

רמב"ם תפילה פ"ב ה"א, וכס"מ שם וב"י סי' תצ בדעתו ובד' והטור שם; אבודרהם סדר ר"ח; עי' רבנו מנוח שם: והנוסח הראשון עיקר, ובהערה שברמב"ם מהדו' פרנקל שם. וכ"ה מנהג הספרדים בימינו, עי' תפילת ישרים ונציה ת"ק וחוקת עולם ירושלים תרנ"ד ועוד. ועי' ב"י וכס"מ שם, שלד' הרמב"ם והטור, מ"ש בגמ' ביצה ז' א לענין יו"ט ור"ח שחלו להיות בשבת: ובמוספים מסיים בשל שבת, היינו שמזכיר מענין שבת קודם החתימה, וכ"מ בר"ח ביצה שם ועירובין מ' ב ועי' הערות במהדו' לב שמח שם, ובראב"ן ביצה שם (ח"ב עמ' תקיח, ועי' בהערה פה שם, ועי' ציון 698 ש"מ בע"א), ואפשר שמטעם זה אין מזכירים קודם החתימה מענין ר"ח, אבל צ"ב שלא מצינו נוסח שאין בו מעין החתימה בשבת ויו"ט, ועי' רמב"ם שם שבדין יו"ט שחל בשבת לא הביא דין פותח ומסיים בשל שבת. ועי' מחזור בני רומי שונצינו רמ"ו, שאע"פ שלמנהגם קודם החתימה א"א או"א של שבת אלא או"א של ר"ח, עי' ציון 684, מ"מ אין מזכירים דבר מענין שבת קודם החתימה, אבל יש סידורים נוסח איטליה שיש בהם הזכרת שבת, עי' ציון 690. 694. ע"ע ברכות ציון 72. חק"ל או"ח סי' עג ד' קלו ד ד"ה כי ומילי דמרדכי (זקש) ח"א עמ' רי, בד' הרמב"ם דלעיל. 695. עי' ציון 679. 696. חק"ל שם ד' קלח ג ד"ה כי ואילך, וכע"ז בסידור בית מנוחה מוסף של שבת ר"ח אות ו. 697. חק"ל שם. וע"ש שנשאר בצ"ע, וסיים שלעצמו נהג כמנהג אשכנזים שבציון 691, ועי' משא חיים מערכת מנהגים מערכת ד אות כח, שנר' שלא נהג כן אלא בתפילת לחש ולא בחזרת הש"ץ. 698. ע"ע יום טוב ציון 971 ואילך, ושם ציון 969, שיש בדעת תנאים שבשבת ויו"ט חותמים בשל שבת בלבד (ע"פ ביצה שם, ועי' ציון הקודם שיש מפרשים גמ' שם בע"א). ועי' ירו' ר"ה פ"ד ה"ו, לענין יו"ט של ר"ה שחל להיות בשבת, שיש שפותח בשל שבת וחותר בשל יו"ט. 699. עי' ר' נתן (כ"ה לפנינו וכן בכתי"ע ודפ"ר, ובכתי"י ינה: רבי) בתוספתא ברכות פ"ג ורבי בברייתא בביצה

יום השבת הזה". 682. סדור הרב בעל התניא, ועי' ר"ש דבליצקי במוריה לט-מ (סיוון תמוז תשל"ב) עמ' נא, שכ"ה בכמה סידורים נוספים בקהילות החסידים וכן מנהג כמה מדקדקים; ערוה"ש סי' תכה ס"ב ומשמרת שלום (קודינבו) סי' ל ס"ה, שיש להוסיף פסקה זו. 683. עי' במבוא לסידור ר"ש סופר, שברוב כתי"י והדפוסים אינו, ועי' הליכות שלמה מועדי השנה פ"א ס"ח בשם רש"י אויערבך, וקובץ מבקשי תורה טז יז בשם ר"ש אלישיב, שאין לשנות מהמנהג (ועי' נוסח סידור רומניא קושטא ר"ע ונציה רפ"ג). 684. נוסח איטליה, עי' מחזור בני רומי שונצינו רמ"ו (דף 339) ומחזור ע"פ קמחא דאבישונא בולניא ש ועוד. ועי' תשב"ץ ח"ג סי' כט שם כע"ז. ועי' מקו"ח (בכרך) קיצור ההלכות סי' תכה ס"ג, שנראה שמסכים לנוסח זה, וצ"ב. 685. ציון 628 ואילך. 686. עי' להלן. 687. ראשונים דלהלן. ועי' תשו' רב צמח גאון שברוקח סי' שו. 688. ע"ע ברכות ציון 72 ואילך. עי' ריטב"א ותשב"ץ ומשאת בנימין דלהלן. 689. רבנו מנוח תפילה פ"ב ה"י: ונהגו; אהל מועד שער התפילה ד"א נ"ב. 690. תשב"ץ ח"ג סי' כט. וכ"ה נוסח רומניא, עי' מחזור לנוסחתם ד' ונציה רפ"ג ד' מז א, ומחזור כנוסח איטליה ע"פ קמחא דאבישונא בולניא שנת ש ועוד. 691. משאת בנימין סוסי' צו, וכ"ה בסידורים נוסח אשכנז בימינו. וכע"ז בנוסח התפילה שבמחז"ו סי' רלג ועץ חיים (חזן) ח"א עמ' קו: ושביתו להם נתת (בעץ חיים: ושבתי קדשך להם הודעת) וראשי חדשים להם קבעת. ועי' ריטב"א בשמ"ק ביצה יז א: וצריך שיאמר סמוך לחתימה מעין החתימה וחוקי ראשי חדשים להם קבעת, ולא הזכיר שבת, ואפשר שסובר שא"צ להזכירה לפי שלנוסחתו כנוסח ספרד שבציון 679, אומרים סמוך לחתימה או"א של שבת, עי' להלן. 692. נוסח בני ספרד וגאונים וראשונים שבציון 679. 693. כ"ה בנוסח התפילה שבסדר רע"ג וסדרו רס"ג וסדר התפילות לרמב"ם ברכה אמצעית של מוסף ר"ח שחל להיות בשבת (מהדו' פרנקל עמ' שלא), ועי'

בלבד חוזר – שחוזר⁷⁰³. על דין החותם בשל יום טוב או ראש חודש בלבד, ע"ע תפלה⁷⁰⁴.

מוסף יו"ט

ברכה אמצעית של מוסף של ימים טובים – וכן של חול המועד, שמתפללים בו מוסף של יום טוב⁷⁰⁵ – פותחים בקדושת היום⁷⁰⁶ – כדרך שפותחים ברכה אמצעית של כל תפילות ימים טובים⁷⁰⁷ – אתה בחרתנו וכו', ותתן לנו וכו' את יום פלוני וכו', עד זכר ליציאת מצרים⁷⁰⁸. ואין אומרים יעלה ויבוא וכו' שאומרים כאן בכל ברכות אמצעיות של יום טוב⁷⁰⁹, ויש שנראה מדבריהם שנהגו לומר⁷¹⁰. ואחר כך פותחים בנוסח המיוחד

חול המועד שחלו בשבת, שחותמים בהן בשתיים⁷⁰⁰, וחתם בשל שבת בלבד, יש מן האחרונים שכתבו שאף לסוברים בחותם ברכה אמצעית של תפילות יום טוב שחל בשבת בשל שבת בלבד, שחוזר⁷⁰¹, בראש חודש וחול המועד אינו חוזר, שהרי בשאר תפילות שבראש חודש וחול המועד לא תקנו ברכה להזכרת היום בפני עצמה, אלא שמזכיר מעין המאורע בעבודה, ואף במוסף לא תיקנו כן אלא לכתחילה⁷⁰². ויש מן האחרונים שכתבו בדעת ראשונים – הסוברים לענין ברכה אמצעית של יום טוב ושבת שאם חתם בשבת

מעין החתימה), חוזר לראש, ועי' מאמר רובית מנוחה שם שכן הלכה, ועי' מחז"ב או"ח סי' רסח ס"ק ה ד"ה מיהו (ב), שדחה, שאפשר שכוונת הריטב"א שלא הזכיר ר"ח כלל לא באמצע הברכה ולא בעבודה, ועי' נשמ"א שם אות ג, שדחה בע"א, שהחותם ולא אמר קודם החתימה מעין החתימה, גרוע יותר מאם לא חתם כלל, ועי' ערך השלחן סי' תפ"א ס"ק ב ו, ועי' שעה"צ שם, שראה ד' הריטב"א ואעפ"כ הכריע במ"ב שם שיצא. ועי' ערוה"ש סי' תכה ס"א שחתם בשבת בלבד חוזר, אלא שלדעתו ה"ה בברכה אמצעית של יו"ט, עיי"ש סי' תפ"א ס"ד. 704. ועי' אחרונים שבציון 701. 705. עי' ציון 529, ועי' ציון 524 ואילך שיי"ס שמתפללים י"ח ברכות, ואף לד' מזכירים קדושת היום בברכה בפני"ע. 706. עי' ציון 522. 707. ע"ע יום טוב ציון 960 ועי' תפילה. 708. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קכה וקלא וקעד; סדר רס"ג עמ' קנא; סדר התפילות לרמב"ם ימים טובים, ברכה אמצעית של מוסף הפסח (מהד' פרנקל עמ' שלא ושלב); מחז"ו הל' פסח סי' קג בפסח (ח"ב עמ' תסח) וסי' קו בחוה"מ (שם עמ' תעב) וסי' קח בשביעי של פסח (שם עמ' תפא) וסי' שיא בשבועות (שם עמ' תקעב) וסי' שעו בסוכות (ח"ג עמ' תתנט) וסי' שפד בשמיני עצרת (שם עמ' תתקמב); אבודרהם תפילת מוסף של פסח (עמ' רלז) וסוכות (עמ' רצו). 709. ע"ע יום טוב ציון 961 ועי' יעלה ויבוא ציון 4. נוסח התפילה שבגאונים וראשונים שבציון הקודם; עי' תשוה"ג שהובאה בתשוה"ג חמדה גנוזה סי' קל ובתשוה"ג החדשות (עמנואל) סי' קעג ובסידור רש"י סי' תקלו ובמחז"ו סי' קלא (ח"א עמ' רלד), ושם שכך המנהג בשתי ישיבות (ועי' הנוסח בשבה"ל סי' קעח, ובאוצה"ג שבת כד א: וא"צ עוד להזכיר יעו"י בעבודה, ולפ"ז אין ראייה מדבריהם שלא אמרו בברכה אמצעית). 710. עי' תשו' רב צמח גאון ברוקח סי' שו נוסח מוסף חוה"מ: אתה בחרתנו, או"א יעלה ויבוא, וכו' מפני חטאינו, והשיאנו, בא"י מקדש ישראל והזמנים, ועי"ש נוסח מוסף שבת ר"ח ושם לא נזכר יעו"י, ועי' ציון 826. ועי' ר"י מלוניל ר"ה פ"ד מ"ה (ח א), שהזכיר אמירת יעלה ויבוא בר"ה בברכה אמצעית, וצ"ב אם דוקא בר"ה. ועי' מסכת

שם, לענין יו"ט שחל בשבת, ועי' רש"י שם ד"ה אין ותוס' שם ד"ה אין, ובעה"מ ביצה שם (ט ב) ואו"ז ח"ב הל' ר"ח סי' תנז ושו"ת הרשב"א ח"א סי' פו וב"י סי' תכה בדעתם, ורא"ה שם ורשב"א עירובין מ ב (וכ"מ בביצה שם) ותוס' הרא"ש ביצה שם ורי"ז ביצה שם וריטב"א ביצה שם ועיטור הל' יו"ט מחלוקת טו (מהד' שער החדש עמ' 296) לגי' פתח הדביר שם אות ח וחי' המאירי ביצה שם ור"ן ביצה שם (ט א), שה"ה לענין ר"ח, וכ"מ בפסקי הר"ד ביצה שם; גאונים וראשונים וסידורים שבציון 668; טוש"ע או"ח תכה ג. וכ"ה בברכות מט א לגי' שהביאו רא"ה ובעה"מ ואו"ז ועיטור ור"ן שם, וכ"ה בר"ף ברכות שם (לו א) ורא"ה ברכות שם ורא"ש ברכות פ"ז סי' כב ואבודרהם סדר תפילות של ר"ח ד' כד, ולפנינו (וכ"ה גי' רוב כתי"י והדפוסים) אינו, עי' מעדני יו"ט לרא"ש שם אות כ ופר"ח או"ח שם ס"ד. ועי' ביצה שם, שיש שחתמו ביו"ט שחל להיות בשבת, מקדש ישראל והשבת והזמנים, ונדחו דבריהם, שאין ישראל מקדשים את השבת אלא השבת עומדת וקיימת, ועי' רבא בפסחים קיז ב, שיש לחתום בתפילות השבת: מקדש ישראל ויום השבת (אלא שחזר בו), וכן מנהג בני סורא, ועי' ס' החילוקים שבין אנשי מזרח וכו' אות לב, שכ"ה מנהג בני אר"י, ולשיטות אלו פשוט שחתמו: מקדש ישראל ויום השבת ור"ח. 700. עי' ציונים 699, 741. 701. עי' באה"ט סי' תפ"א ס"ק ה ומ"ב שם ס"ק ז ובבה"ל שם ד"ה מקדש, ועי' תפלה. 702. פר"ח סי' תכה ס"ד, ושם סי' תפ"א ס"א, בדרך אפשר; ח"א ככ"ח סי"ב; ישוע"י סי' תכה ס"ק א (בר"ח), ועי"ש שכ"מ ממ"ש בגמ' שבציון 586, שאם שכח ר"ח במוסף אינו חוזר, שמנחה לפניו, אע"פ שבמנחה אין ברכה מיוחדת להזכרת ר"ח; שעה"צ סי' תכה ס"ק ו. ועי' כנה"ג סי' תכה הגה"ט שטה ז והובא בא"ר שם ס"ק ג ובמ"ב שם ס"ק טו, שאם חתם בשבת בלבד אינו חוזר, אבל אפשר שלדעתו ה"ה ביו"ט, ועי' כנה"ג סי' תפ"א הגה"ט אות ב, שאם לא הזכיר שבת אלא יו"ט אינו חוזר. 703. מאמר סי' תכה ס"ק ד שם וסידור בית מנוחה דף רמח א וחק"ל או"ח סי' נד ד' צג א ד"ה ושוב, בד' ריטב"א ביצה יז א, הובא בשמ"ק שם, שאם לא הזכיר ראשי חדשים סמוך לחתימה (שיהיה

– לסוברים, וכן הלכה, שלא קבעו לכל קדושה ברכה בפני עצמה, אלא כוללים בברכה אמצעית של כל תפילות היום את שתי הקדושות⁷²¹ – בברכה אמצעית של תפילת המוסף מתפללים במטבע של מוסף של יום טוב⁷²², וכוללים בו שבת⁷²³, כשם שכוללים שבת בשאר תפילות היום⁷²⁴, ומקדימים מוסף של שבת למוסף של יום טוב⁷²⁵. ולפי שכוללים בו שני קרבנות של שתי קדושות שביום, אומרים בלשון רבים: ואת מוספי יום השבת הזה ויום פלוני הזה נעשה וכו'⁷²⁶ – על האומר "ואת מוסף" במקום "ואת מוספי", עי' להלן⁷²⁷ – ויש שהיו אומרים: ואת מוסף יום השבת ואת מוסף יום חג וכו' הזה⁷²⁸. ואומרים פסוקי המוספים של שבת ויום טוב, לנוהגים

למוספי ימים טובים: ומפני חטאינו גלינו מארצנו וכו'⁷¹¹; והביאנו לציון עירך ברינה וכו', ושם נעשה וכו'⁷¹²; ואת מוסף יום וכו'⁷¹³; פסוקי המוספים לנוהגים לאמרם⁷¹⁴ – על הפסוקים שאומרים עי' להלן⁷¹⁵ – או"א מלך רחמן רחם עלינו וכו'⁷¹⁶; וחוזרים לנוסח הקבוע של כל ברכות אמצעיות של תפילות ימים טובים: והשיאנו וכו' קדשנו במצותיך וכו'⁷¹⁷ – על הנוהגים להוסיף בתפילת המוספים: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וקרבן מוסף, ועל מקום ההוספה, עי' לעיל⁷¹⁸ – וחותרים במטבע שחותמים בו ברכה אמצעית של כל תפילות ימים טובים⁷¹⁹: מקדש ישראל והזמנים⁷²⁰.

יום טוב וחול המועד שחלו בשבת

יום טוב שחל בשבת

בי"ט שני של גליות של סוכות, וציון 1161 ואילך בחוה"מ של סוכות בחו"ל. 716. גאונים וראשונים שבציון 708. ועי' נוסח התפילה שבסדר רס"ג וסדר התפילות לרמב"ם, בהשמטת: או"א. ועי' מאירי שבציון 789. 717. ע"ע יום טוב ציון 961. גאונים וראשונים וסידורים הנ"ל. ובכולם: ואומר והשיאנו וכו', והיינו אף טופס של קדשנו במצותיך, ועי' ציון 786. 718. ציון 628 ואילך. 719. ע"ע יום טוב ציון 962. גאונים וראשונים וסידורים הנ"ל (ובאבודרהם קיצר ולא הזכיר החתימה). 721. ע"ע יום טוב ציון 966 ואילך ועי' ראש חודש ועי' תפילה, מחלוקת תנאים בכל תפילות יום טוב ור"ח שחלו בשבת. 722. עי' ציון 706 ואילך. 723. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קעה לענין חוה"מ שחל בשבת; סדר רס"ג עמ' קנב ביר"ט שחל בשבת ועמ' רנד בשבת חוה"מ; סדר התפילות לרמב"ם ברכה אמצעית של מוסף הפסח (מהדו' פרנקל עמ' שלב) ביר"ט שחל בשבת; מחז"ו הל' פסח סי' קו (ח"ב עמ' תעד) בשבת חוה"מ; אבודרהם סדר תפילות של פסח; שו"ע או"ח תצ ט בשבת חוה"מ. ועי' ראשונים שבציון 667, בטעם שכוללים שבת בנוסח של יו"ט, ולא להיפך. 724. ע"ע יום טוב, שם. 725. ע"ע יום טוב ציון 968, ועי' לעיל ציון 669. סדר רע"ג שם; סדר רס"ג שם; סדר התפילות לרמב"ם שם; שו"ע שם. 726. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קנז; מחז"ו שם: את מוספי יום המנוח הזה ואת יום חג וכו'; אר"ח סדר תפילות הפסח ושאר המועדות אות ט, וכל בו סי' נב (מהדו' אברהם ח"ג עמ' רכא); שו"ע שם: המנוח; לבוש סי' תפח סי"ג ותצ סי"ט ועוד. ועי' גאונים וראשונים שבציונים 673, 797. ועי' ציון 613 ואילך, ש"א "את בלא ר"ו, וי"א "מוספי" בכל תפילות המוספים. 727. ציון 851 ואילך. 728. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קעה בסוכות. וכ"ה בסידור יעב"ץ ובסידור עבודת ישראל (ר"י בר) ועוד סידורים

סופרים (היגר יט ה): וכשם שמקלסים וכו' כך מקלסים ימים טובים בתפילה במוסף במנחה וכו', והיכן קילוסם וכו' ואחריו אנא אלהינו יעלה ויבוא וכו', ועי' חילופי נוסחאות שם, שיש שאין גורסים שם מוסף. ועי' ציון הבא, שבא"י היו אומרים יע"י אף בתפילת מוסף. 711. גאונים וראשונים שבציון 708. ועי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג וסדר רס"ג ואבודרהם סדר תפילות פסח שם: או"א מפני חטאינו וכו', וכ"ה בסידורי הספרדים. ועי' מבוא למחזור סוכות מהדו' גולדשמידט-פרנקל עמ' י, שבא"י היו מתפללים כנוסח שאר תפילות היום והיו אומרים אחר יעלה ויבוא, קודם והשיאנו: ועיינו תאיר בבית מאוויינו ושם נראה לפניך בשילוש פעמי רגלינו ככתוב בתורתך שלש וגו', ובהערה שם שאפשר שהוא נוסח מיוחד למוסף (ועי' תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה עמ' 97-98, שהביא מקורות מהם נר' שנוסח זה נהג בא"י בכל תפילות היום) וקודם החתימה היו מוסיפים: ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף, וכנוסח שביר"ו, עי' ציון 483. 712. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם ושם; סדר רס"ג שם; סדר התפילות לרמב"ם שם; נוסח התפילה שבמחז"ו פסח סי' קד (ח"ב עמ' תסח) וסוכות סי' שעז (ח"ג עמ' תתס); אבודרהם סדר פסח שם. ועי' אבודרהם שם: אנא אלהינו ושם נעשה וכו' וכ"ה בסידורי הספרדים (וכ"ה בנוסח התפילה שבמחז"ו כ"ל במוסף של ר"ח סי' רלב ושל פסח סי' קד ור"ה עמ' שמת ויוה"כ סי' שנד: אנא ה' אלהינו ושם נעשה וכו'). 713. גאונים וראשונים וסידורים שבציון קודם, חוץ מנוסח התפילה שבסדר רס"ג שאינו, ועי' ציון 612. ועי' ציון 613 ואילך, ש"א "את בלא ר"ו, וי"א "מוספי" בכל תפילות המוספים. 714. עי' ציון 882 ואילך. 715. ציון 1003 ואילך במוסף של פסח, וציון 1015 ואילך במוסף של שבועות, וציון 1143 ואילך במוסף של סוכות ושמיני עצרת, וציון 1153

בחזרת תפילת מוסף של ימים טובים, יש שנהגו להוסיף כמה הוספות⁷⁴³:

תפילת גשם
וטל

בתפילת מוסף של שמיני עצרת – לסוברים, וכן הלכה, שמתפילה זו והלאה מזכירים גבורות גשמים⁷⁴⁴ – נהגו לומר בחזרתה פיוטים הכוללים תפילה על הגשם⁷⁴⁵, וכן בתפילת מוסף של יום טוב ראשון של פסח – לסוברים, וכן הלכה, שמתפילה זו ואילך פוסקים מלהזכיר גשמים⁷⁴⁶, ויש נוהגים מתפילה זו ואילך להזכיר ירידת הטל⁷⁴⁷ – בחזרתה נהגו לומר פיוטים הכוללים תפילה על הטל⁷⁴⁸, ואף אותם שאינם מזכירים טל – שלפי שאינו נעצר לעולם, אין צריך להזכירו⁷⁴⁹ – נהגו לאמרם⁷⁵⁰, ונהגו לאמרם בתוך חזרת הש"ץ, כהרחבות לברכה ראשונה ("מגן") ושניה ("מחיה")⁷⁵¹, ויש שהיו מוסיפים פיוטים אף בברכת השלום⁷⁵², ויש שפייטו בכל

לאמרם⁷²⁹ – על אופן אמירתם, עי' להלן⁷³⁰ – ויש מוסיפים – כשם שהם אומרים בכל מוסף של שבת⁷³¹ – ישמחו במלכותך⁷³², ויש שלא היו אומרים⁷³³. בנוסח של או"א מלך רחמן, הנוסף בתפילת מוסף⁷³⁴, יש סוברים שיש להזכיר בו אף את השבת, שאומרים: או"א רצה במנוחתנו מלך רחמן וכו'⁷³⁵, ויש שכתבו שאין מקום לפי הענין להזכרה זו שם⁷³⁶. הנוהגים לומר בתפילת המוספים: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וכקרבת מוסף⁷³⁷, מהם שמשנים ואומרים לשון רבים: וכקרבת מוספים⁷³⁸. לסוברים, וכן הלכה, שחותמים בשל שתי קדושות⁷³⁹, חותמים – כדרך שחותמים בכל תפילות היום⁷⁴⁰ – מקדש השבת וישראל והזמנים⁷⁴¹. על דינו של החותם במוסף של שבת חול המועד בשבת בלבד, עי' לעיל⁷⁴².

(מהדו' פרנקל עמ' שלב) ביו"ט שחל בשבת; מחז"ו הל' פסח סי' קו (ח"ב עמ' תעד) בשבת חוה"מ. 742. ציון 701 ואילך. 743. עי' להלן. בדרך כלל לא הבאנו אלא מנהגים קיימים, שיש לראותם כהרחבת מנהג נוסח התפילה בלחש ובחזרת הש"ץ, ולא מנהגי פיוט שונים שאינם נהוגים בזמננו, כגון מנהג בצרפת ורומא שפייטו "היום תאמצנו" בברכת השלום בכל שלשת רגלים, עי' מחז"ו סי' קצב (מהדו' גולדשמידט ח"א עמ' רצא) וסדר שביעי של פסח סי' קט (ח"ב עמ' תפא) וסדר טרויש עמ' 36 והמחכים עמ' 35 ומחזור כל השנה נוסח איטליאני ליורנו תרט"ז ח"ב עמ' קצו, ועוד, וע"ע פיוטים. 744. ע"ע גבורות ציון 51 ואילך, ושם ציון 101 ואילך, מחלוקת אם אף הקהל מתחילים להזכיר ממוסף או דוקא הש"ץ. 745. עי' מחזור לסוכות מהדורת גולדשמידט - פרנקל במבוא עמ' לז, ושם הערה 20 רשימת פיוטים. 746. ע"ע גבורות ציון 116 ואילך. 747. ע"ע הנ"ל ציון 193 ואילך. 748. עי' מחזור הנ"ל לפסח עמ' יח. 749. ע"ע הנ"ל: בטל, רוחות ועבים. 750. כן מנהג אשכנז ועוד שאין מזכירים טל, ע"ע גבורות ציון 196, ואעפ"כ מפיטים על בקשת הטל, עי' מחזור הנ"ל, שם, ועי' נימוקי או"ח סי' תפח, שתמה. 751. עי' סדור רס"ג עמ' שצה ואילך ורב האי בידיעות המכון לחקר השירה העברית ח"ג עמ' נב, וכ"ה בסידורי אשכנז ופולין, ומנהג ספרד בזמן הקדום, עי' קבץ על יד יח עמ' 94 ציון 6, מרשב"ג ראב"ע ועוד, ועי' זכר צדיק סדר חג הפסח עמ' קנז ומחזור פאס סדר פסח עמ' לד ושכנה"ג סי' תקסו הגב"י אות ג: מנהג הקדמונים, וכתר שם טוב (גאגין) ח"א עמ' תמג וח"ג עמ' 312 וח"ז עמ' קפו-קפז. ועי' טוב עין סי' יח אות מ מר"ד קורדינאלי, שאין לשנות, ושכ"ה אף לד' הש"ע או"ח קיב שם. 752. מנהג צרפת, הובא במחזור הנ"ל לסוכות עמ' 432

ישנים, עי' מילואים סידור ר' שבתי סופר עמ' רל. ועי' ציון 674. 729. עי' ציון 882 ואילך. 730. ציון 981. 731. עי' ציון 623. 732. ס' המנהגים (טירנא) חג הפסח (מהדו' מכון ים-עמ' נג); לבוש סי' תפח ס"ג. וכ"ה בסידורי אשכנז ופולין. 733. עי' גאונים וראשונים שבציון 723, סדר הזכרת שבת במוסף יו"ט, ולא הזכירו אמירת ישמחו, ועי' רס"ג שם: ולא יוסיף בתפלת המוסף דברים שאינם חובה בשום פנים; סידור ר"ש מגרמייזא עמ' רכג במוסגר (ועי' במבוא לערוגת הבשם ח"ד עמ' 71, שקטע זה מר' אשר ב"ר יעקב הלוי מאוסנבריק) בשם ר"ש ב"ר ברוך מבומברג ור' משה כהן חזן ממגנצא. 734. עי' ציון 716. 735. ספר המנהגים (טירנא) שם; א"ר סי' תפח ס"ק ג: וכ"ה בכל הנוסחאות, והכי נוהגין. ועי"ש ס"ק ד, שלמנהגם לא אמרו "רצה במנוחתנו" אחר תפילת השיאנו לא במוסף ולא בשאר תפילות היום (ועי' ציון הבא). ועי' חמשה מאמרות, מאמר נוסח התפילה אות לג, שאין טעם לכפול אמירתו. 736. לבוש שם ס"ג. ועי"ש שיש לומר "רצה במנוחתינו" קודם "קדשינו במצותיך" שאומרים אחר תפילת השיאנו, ושכן יש לומר בכל תפילות מועד שחל בשבת, וע"ע תפילה, שהמנהג הקדום היה שא"א "רצה במנוחתינו" בתפילות המועד שחל בשבת, ושיש מהאחרונים שלדעתם כך ראוי לנהוג. 737. עי' ציון 629, ושם על המנהג ועל מקום אמירתו. 738. עי' מחזורים כמנהג איטליה: רומא שנת ר"ג כת"י פרמה - פלטינה 2069, במוסף יו"ח של סוכות, ושונצין רמ"ו במוסף של שבועות, ומנטובה תרכ"ו עמ' תפח במוסף ימים טובים, ועוד. 739. עי' ציון 698. 740. ע"ע יום טוב ציון 971 ועי' לעיל ציון 698, שי"ח בחתימת כל תפילות שבת שחל ביו"ט, ומוסף מכללם. 741. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קעה בשבת חוה"מ; סדר התפלות לרמב"ם ברכה אמצעית של מוסף הפסח

אחר "על ידי משה עבדך וכו'" 764 – קודם "או"א מלך רחמן" 765, ויש שאמרו קודם "ככתוב בתורתך שלש פעמים בשנה" 766, ויש שנהגו לאמרם לאחר חזרת הש"ץ 767, ויש מוסיפים שכיון שלא תקנו אותם חכמים בתלמוד, אסור לש"ץ להזכיר אותם בתוך התפילה 768.

בחזרת התפילה של כל המועדות, וראש השנה ויום הכיפורים, יש שנהגו ששליח ציבור אומר בברכת העבודה קודם ותחזינה עינינו וכו': ותערב לפניך – או עליך 769 – וכו', ותחזינה עינינו וכו', ושם נעבדך וכו' – לפי שהעושה תשובה הקדוש ברוך הוא מעלה עליו כאילו עלה לירושלים, ובנה את המקדש ואת המזבח, והקריב עליו כל הקרבנות 770, לפיכך מתפללים על הדבר 771 – וחותרם: שאותך לבדך ביראה

שבע הברכות (שבעתא) 753. ויש שביטלו המנהג לאמרם בחזרת התפילה 754, שחששו להפסק 755, ועוד שיש בתפילות אלו בקשת צרכים האסורה בשלש ברכות ראשונות 756, והנהיגו לומר אותם הפיוטים קודם התפילה 757, או אחר חזרת הש"ץ 758.

בחזרת תפילת מוסף של שבועות, יש שנהגו להוסיף פיוט הכולל כל עשה ולא תעשה שבתורה, ונקרא "אזהרות" 759, וכמה מיני פיוטים כיוצא באלה התקינו קדמונים 760, וכל מקום ומקום אומרים הסדר כפי מנהגם 761. ומנהגים חלוקים יש במקום אמירת האזהרות: יש שנהגו לאמרם אחר "איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך" 762, ויש שנהגו לאמרם לאחר פסוקי המוספים – ולאותם שאין אומרים פסוקי המוספים 763,

אזהרות

ותערב וכו'
שאותך לבדך
ביראה נעבוד

משלוחי ציבור; אבודרהם סדר תפילות השבועות עמ' רמו: רוב תפילה שלוחי ציבור (ושם שכ"כ רע"ג ורס"ג, ועי' רע"ג שבציון 762, וצ"ב); מנוה"מ אלנקה ח"ב עמ' רעז: יש מקומות; מנהגות וורמייזא לר"י קירכום עמ' רנח; מנהגים דק"ק וורמייזא לר"י שמש עמ' קיג. 765. סדור רס"ג עמ' קנו ועמ' קפג (ועי"ש עמ' קצא, ועי' ציון 760); ס' המנהגים (טירנא) חג השבועות (מהדו' מ"י עמ' סח); ס' המנהגים לר"א קלוזנר ס' קלב (מהדו' מ"י עמ' קכב); מנהג איטליה, עי' סדר חיבור ברכות עמ' 142, ועוד. 766. מנהג צרפת, עי' מבוא למחזור הנ"ל עמ' יד. 767. טור שם; ס' מצות זמניות שם: והוא יותר נכון; אבודרהם עמ' רמו: "לא ונכון הוא; צדה לדרך מאמר ד כלל ד פ"ו: נוהגים ברוב מקומות ישראל (ואפשר שכוונתו למנהג האמירה ולא למקומה); מנוה"מ שם: יש מקומות וכו' ומנהג יפה וכו' וכן עמא דבר; ס' המוסר לר"י כלץ פ"ד (מהדורת צילום ירושלים תשל"ג עמ' קז): יש מקומות וכו' ומנהג יפה. וכו' בסידור כמנהג בני הקהילות רומניא, ונציה רפ"ג. וכו"ה מנהג הספרדים בזה"ז, עי' סידור תפילת ישראל ונציה ת"ק וחוקת עולם ירושלים תרנ"ד ועוד. ועי' שו"ת הרמב"ם (בלאו) ח"ב ס' רנט, בדברי השואל, שהתקין במקומו (ספרד) לומר האזהרות אחרי התפילה, ועי"ש שהרמב"ם הסכים. ועי' לבוש ס' תצד ס"א, שאומרים אחר פסוקי המוספים, ושם ס"ב, שבינו"ט שני אומרים אחרי התפילה, וצ"ב. 768. תשו' פירקוי בן באבוי (שלם ח עמ' 7). 769. ס' צחות ריש שער הפעלים. אבל בכל הסידורים הישנים: לפניך. 770. פי' ר"א מורמייזא שבציון הבא בשם פסיקתא, ועי"ש תשובה. 771. עי' פי' ר"א מורמייזא (בעל הרוקח) לפיוט "אנוש עד דכא תשב", הובא בדרשה לפסח לר"א מורמייזא במבוא ציון 153. ועי"ש שר"מ ציר אמונים יסדו (אבל אפשר שלא יסד אלא את ותערב, ולא את החתימה). ולא ביאר הטעם

ואילך ולפסח עמ' 245 ואילך. 753. עי' רשימת הפיוטים במבוא למחזור סוכות שם ובגוף המחזור שם עמ' 431 ובמחזור לפסח שם עמ' 241. 754. אחרונים שבציון 757 ואילך; בתי כנסיות בית מלוא ס' ככד (ד' ככה ב): בימי מוהר"ש קושטא זלה"ה נתבטל המנהג. 755. דבר שמואל ושכנה"ג ושולחן גבוה דלהלן. 756. עי' דברי רב יהודה בברכות לד א וע"ע שמונה עשרה. דבר שמואל וטוב עין דלהלן. 757. שכנה"ג שם: המנהג הנכון; שו"ת דבר שמואל (אבוהב) ס' קמט: בקהילות אר"י וסביבותיה ומקצת ערי איטליה; דברי יוסף (אירגאס) סוס"י ה: רבנן קשישאי של העיר הזאת (ליוורנו) ביטלו המנהג וכו' והנהיגו לאמרם קודם המוסף; סידור תפילת ישראל ונציה תקמ"ד קה א מר"מ זכות: נוהגים בכל איטליה ובכל מערב וכו' וכן ראוי לעשות; טוב עין שם ובשם ר"ד קורדינאלי: חדשים מקרוב באו, ושהוא בכלל דברי שו"ע או"ח ס' קיב; כתר שם טוב שם ח"א, מנהג כמה מקהילות הספרדים. וכן מנהג תימן, עי' תכלאל עץ חיים למהרי"ץ במקומו, וכן מנהג קהילות הפרושים בא"י, עי' ס' ארץ ישראל לר"מ טוקצ'נסקי עמ' יט והר צבי ח"א ס' נה: מנהג זה נתייסד מתחילת ישוב האשכנזי בירושלים, וזה השולחן ח"ג עמ' כא. 758. רמ"ז שם: מנהג א"י; שלחן גבוה שם ס"ק יד: חדשים מקרוב באו וכו', והוא המנהג הנכון. 759. עי' להלן. 760. עי' א"ח סדר תפילת הפסח אות יב; עי' שה"ג מערכת ספרים אות א ס"ק פה, שמנה כמה סדרי אזהרות ומחבריהן, ועי' מבוא למחזור לשבועות מהדו' גולדשמידט-פרנקל עמ' לו ואילך. ועי' סדור רס"ג עמ' קצא, פיוט של אזהרות המיוסד כהרחבה לשבע הברכות של מוסף ("שבעתא"). 761. א"ח שם; טור או"ח ס' תצד. 762. נוסח התפילה שבסדר רע"ג מהדו' גולדשמידט עמ' קלא. 763. עי' ציון 892. 764. א"ח שם; ס' מצות זמניות הל' שבועות עמ' תנה: ויש

ותערב⁷⁷⁸, כיון שמשלשון הנוסח נראה שהוא נתקן דוקא כשאמרו קרבנות מוספים ולאחריהם נשיאת כפים, כדרך שהיו הכהנים עובדים בבית המקדש, שעל זה שייך לומר: וסדר העבודה לירושלים⁷⁷⁹.

בראש השנה

תפילת מוסף של ראש השנה, שיש בה תשע ברכות⁷⁸⁰, ברכה ראשונה משלש ברכות אמצעיות שבה, שהיא ברכה על קדושת היום – ובה כוללים לר' עקיבא, וכן הלכה, אמירת פסוקי מלכויות⁷⁸¹ – הרי היא בעיקרה כנוסח ברכה אמצעית של מוסף ימים טובים⁷⁸², אלא שבטופס של "מפני חטאינו" משמיטים תיבות

נעבוד⁷⁷². אף על פי שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות⁷⁷³, יש מן האחרונים שכתבו שכיון שמטבע זה של אותך לבדך ביראה נעבוד היא נוסחה קדמונית⁷⁷⁴, רשאים⁷⁷⁵, ויש שכתבו שאין לשנות מהחתימה של כל השנה⁷⁷⁶, ולפיכך יש שנהגו שאין הש"ץ אומר אלא: ותערב וכו', ושם נעבדך וכו', וחוזר ואומר: ותחזינה וכו' – כדי שיהיה סמוך לחתימה מעין החתימה – וחותרם במטבע הקבוע: המחזיר שכנתו לציון⁷⁷⁷. במקום שאין כהנים שישאו כפיהם, יש מן האחרונים שכתבו שהמנהג שלא לומר

תשלד) וסי' שנה (שם עמ' תשעח), שכך היה מנהג בצרפת בכל תפילות ימים נוראים, ואף בתפילת לחש. ועי' פאת השלחן בית ישראל שם, שדחה, שאחר שלהלכה חותמים המחזיר שכנתו לציון, א"א לחתום בחתימה אחרת אע"פ שנהגו כך במקו"א. 776. פאה"ש שם סי' ז', ובבית ישראל שם, ושכן הסכימו רבני ירושלים האשכנזים, ושכן אמרו על הגר"א; שערי רחמים הל' יו"ט הערה אות ד בשם ר"ח מוולאז'ין (אבל בליטא אמרו כמנהג פולין, עי' שרשי מנהג אשכנז ח"ה עמ' 444 בהערה). וכ"ה נוסח חב"ד, עי' שער הכולל על ברכת רצה עמ' 30. ועי' פאה"ש שם ושער הכולל שם, שבא"י שנו"כ בכל התפילות אין טעם למנהג זה כלל, ועי' ציון 778. 777. ר"א לנדא בסידור אשי ישראל עמ' 378, שכ"ה ע"פ הגר"א שבציון קודם ושכן נהגו בירושלים ובעוד קהילות; ס' ארץ ישראל לר"מ טוקצ'נסקי עמ' נז. ועי' פאה"ש שם, שנו"כ שר"ל שהפוסקים שכתבו ותערב וכו' ולא סיימו את הנוסח כולו, יתכן שהוא בלא החתימה של אותך לבדך, אבל לא מצאנו נוסח של "ותערב" בלא החתימה של אותך לבדך וכו', לפני סידור הנ"ל. 778. יפה נוף (ר"י מזיא) אור"ח סי' כ: רבתי נוהגים; מהר"ם לובלין סי' ל: נראה לי, והוא במג"א סי' קכח ס"ק עד ובא"ר סי' קכח ס"ק פט ובמקו"ח (בכרך) קיצור הלכות סי' תפח ובמ"ב סי' קכח ס"ק קעג. ועי' מהר"ם שם שסיים: אין קפידא כ"כ אם אמרו. ועי' פאה"ש שם ומגיד תעלומה ברכות יא ב ובנין שלמה תיקונים והוספות לסי' א, שייכות הפיט והחתימה לנשיאת כפיים. 779. יפה נוף שם. ועי' לפלגות ראובן ח"ז דף לט א. 780. עי' משנה ר"ה לב א, וע"ע מלכויות זכרונות ושופרות, ושם אם היחיד מברך שבע או תשע ברכות. 781. ע"ע הנ"ל, ושם שלר"י בן נורי כוללים פסוקי מלכויות בברכת קדושת השם. 782. נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קמ; סדור רס"ג עמ' רכ; סדר התפילות לרמב"ם ברכה ראשונה משלש ברכות אמצעיות של מוסף ר"ה (מהדו' פרנקל עמ' שלג); עי' מחז"ו סוסי' שמח ונוסח התפילה שם סי' שמש (ח"ג עמ' תשמב); אבודרהם מוסף של ר"ה (עמ' רע). ועי' ציון 710.

שאומרים כן דוקא ביו"ט ודוקא במוסף, ומה ענין תשובה לימים טובים, ועי' פי' התפילות לר"י בר יקר בפ' רצה עמ' נח ונוסח צרפת שבמחז"ו סי' פט (ח"א עמ' קיג), שאמרו ותערב בלי החתימה בכל ברכת העבודה בכל ימות השנה. 772. ס' המנהגים (טירנא) לפסח ולסוכות ולשמיני עצרת וליוה"כ (מהדו' מ"י עמ' נד וקטו וקכב) ומנהגי מהר"ל תפילת יו"ט אות ה (מהדו' מ"י עמ' קפח) ומנהגי ר"א חילדיק סוכות (בתוך מנהגי ר"א קלויזנר מהדו' מ"י עמ' רט) ולבוש סי' תפח ס"ג ותקצב ס"ב ותרינט ס"א ותרטח ס"ב: ותערב וכו' (ועי' ציון 777); עי' צוואת השל"ה שבציון 775; סידור יעב"ץ תפילת מוסף לג' רגלים (ד"ר דף נ, ומהדו' אשכול ח"ב עמ' קיז): ק"ק אשכנזים. וכ"ה במחזורי אשכנז ופולין, אף הקדמונים, עי' מחזור נירברג כתי' כמנהג פולין שנת ה' אלפים צ"א ח"א עמ' 9 ומחזור כתי' דרזון 46 לתלמיד מהר"ם מוסף של פסח ועוד. ועי' פי' הרוקח לתפילה עמ' שנו: ביו"ט אומרים שאותך לבדך ביראה נעבוד, ועי"ש עמ' שמש מחיבור סודות התפילה, ולא התפרש היכן ובאיזה תפילות. ועי' ציון 778 ואילך, שא"א "ותערב" אלא בזמן שנושאים כפים, וע"ע נשיאת כפים, שבחו"ל אין נושאים כפים אלא בימים אלו, ועי' לוח לא"י (רימ"ט) יום ראשון של ר"ה, שאף באר"י שנושאים כפים בכל התפילות, א"א ותערב אלא באותם ימים שנושאים בהם כפים בחו"ל, ושלא נתבאר הטעם שאומרים באותם ימים (ומשמע שהיה ראוי לא לומר כלל, וצ"ב, שלכאורה היה ראוי לומר תמיד), ועי' ציון 776. 773. ע"ע ברכות: שינוי המטבע, ועי' של"ה דלהלן. 774. עי' ירו' סוטה פ"ז ה"ו ורש"י יומא סח ב ד"ה ועל העבודה (בברכות של כה"ג אחר שקורא בתורה ביוה"כ), ועי' רש"י ברכות יא ב ד"ה ועבודה, בברכות שהיו הכהנים מברכים בבוקר, ועי' פאת השולחן סי' ב בית ישראל אות כד. וע"ע שמונה עשרה, שכך היה נוסח בני אר"י בכל תפילות השנה (כנראה מכמה פיוטים ומדרשים ארצי ישראלים, עי' נפש חיה מרגליות מהדו' תשס"ז סי' מו ס"ה עמ' קכב). 775. צוואת השל"ה שבראש סידור של"ה (מהדו' אהבת שלום ח"א עמ' 65). ועי' נוסח התפילה שבמחז"ו (כ"ל) סי' שמז (ח"ג עמ'

השנה, לתנאים הסוברים שכוללים בה אמירת פסוקי מלכויות⁷⁹², שיש סוברים שאם חתם בה: בא"י אדיר המלוכה, או בא"י אדיר המלוכה האל הקדוש, יצא, ע"ע קדושת השם וע' ראש השנה. על הזכרת ראש חודש במוסף ראש השנה, באמירת ואת מוסף יום ראש החודש הזה או באופן אחר, עי' להלן⁷⁹³. על התקיעות שתוקעים בחזרת הש"ץ, ושיש התוקעים אף בתפילת לחש, ע"ע תקיעת שופר.

"ואת מוספי"

קודם שמזכירים את קרבנות היום, אף לסוברים שביום שיש בו קדושה אחת אומרים "ואת מוסף" בלשון יחיד⁷⁹⁴, כתבו הרבה ראשונים – גם לסוברים, וכן הלכה, שבמוסף של ראש השנה אין מזכירים ראש חודש, שאין אומרים: ואת מוסף יום ראש החודש הזה⁷⁹⁵, ואף לסוברים שאין מזכירים בו את פסוקי המוספים של ראש חודש⁷⁹⁶ – שאומרים "ואת מוספי", לשון רבים, לכלול קרבנות ראש חודש הקרבים בו⁷⁹⁷, ויש מוסיפים שבראש השנה שחל בשבת טוב לומר: את מוסף יום השבת הזה ואת מוספי יום הזכרון הזה, שאם יכללם יחד ויאמר ואת מוספי יום השבת ויום

"ואין אנו יכולים לעלות ולראות לפניך", לפי שאין חובת ראייה אלא ברגלים⁷⁸³; אחר הזכרת קרבנות היום או פסוקי הקרבנות – לנוהגים לאמרם⁷⁸⁴ – אומרים סדר של מלכויות – על נוסח המלכויות ועל התפילות שיש שמקדימים לו, ע"ע מלכויות זכרונות ושופרות – וכוללים בה קדושת היום כנוסח שאומרים בשאר תפילות היום – כשם שכוללים במוסף של שבת ויום טוב נוסח קדושת היום של שאר תפילות היום⁷⁸⁵ – או"א מלך וכו' קדשנו וכו'⁷⁸⁶, אבל אין אומרים קודם קדושת היום "או"א מלך רחמן וכו' ושם נעלה ונראה וכו'"⁷⁸⁷ – כשם שאומרים בכל מוספי ימים טובים⁷⁸⁸ – שאין חובת ראייה בראש השנה⁷⁸⁹. על תפילת "והשיאנו" שנחלקו גאונים וראשונים אם אומרים אותה בברכה אמצעית של תפילות ראש השנה ומוסף מכללם, ע"ע ראש השנה⁷⁹⁰. וחותרים במוסף בנוסח שחותמים בשאר תפילות היום: מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון⁷⁹¹.

על ברכת קדושת השם* של מוסף של ראש

ועי' הערת המהדיר שם הערה ג, שהוא הראב"ד; א"ח הל' ר"ה סדר תפילת מוסף אות ח (מהד' ירושלים עמ' רכב) בשם "א והרשב"א ומן האחרונים, ובכלבו ס' סד (מהד' אברהם עמ' קסד): יש שכתבו; מאירי ר"ה לה א: וכן אנו נוהגים, ועירובין לט א, ועי' ציון 804; ריטב"א ר"ה לב א; ספר השלחן הל' תפילה שער א: ומן האחרונים ז"ל אמרו; אהל מועד שער ר"ה ויה"כ דרך שני נתיב ו (ח"ב ד' כא ב), ובשם הרא"ה; ר"ו תא"ו נ"ו ח"א; ר"ן ר"ה סוף פרק רביעי (יב ב): שהרי שעיר של ר"ח קרב, ועי' ציונים 8, 615; תשובת ר"י בירב שבש"ת מבי"ט ח"א ס' מו; שו"ע או"ח תקצא ג; רמ"א שם ב. ועי' מחז"ו ס' שכא (ח"ג עמ' תשב) בשם ר"י הלוי, ותשו' רש"י שם (שם עמ' תשה), שצריך לומר פסוקים של מוסף ר"ח, שהרי אומרים ואת מוספי יום הזכרון הזה, ומ' שכך היתה הנוסחה לפניהם. ועי' ציון 956 מר"מ גלאנטי, שא"א "מוספי" אלא בשתי קדושות שכל אחת מחייבת הבאת הקרבן לעצמה, ועי' ברכ"י ס' תצ ס"ק א ומזבח אדמה ס' תפט, שאע"פ שלעולם ר"ה ור"ח חלים יחד (עי' עדות ביעקב שבציון הנ"ל שנתקשה), נחשבים שתי קדושות לפי שר"ח חל בלא ר"ה. ועי' ציון 738, שהנוהגים לומר בתפילת מוסף: ותרצה לפניך תפילת עמוסיך כתמידי יום וכקרבן מוסף, מהם שאומרים ביו"ט שחל בשבת, בלשון רבים: כקרבנות מוספין, ועי' מחזורים כמנהג איטליה, ליורנו תרט"ז ומנטובה תרכ"ו, שבר"ה לעולם אומרים

783. ע"ע ראייה. רא"ש ר"ה פ"ד ס' יד וטור או"ח תקפב ואבודרהם סדר תפילות ר"ה (עמ' רעד) בשם רס"ג; תשב"ץ קטן מהד' שניאורסון ס' תכז (ובשאר מהד' אינו); רבנו בחיי דברים טז ט; שו"ע שם ס"ח. ועי' ציון 789. ועי' ציון 812 ביוה"כ. וכ"ה נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם. ועי' נוסח התפילה שבמחז"ו שם, חילופי נוסחאות. 784. עי' ציון 903. ועי' ציון 895, שיש שנהגו לומר פסוקי ר"ה אע"פ שלא נהגו לומר פסוקי שאר ימים טובים. על הפסוקים שאומרים, עי' ציון 1021 ואילך. 785. עי' ציונים 627, 717. 786. ע"ע ראש השנה. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 782. 787. מאירי דלהלן, וכן גאונים ראשונים וסידורים הנ"ל לא הזכירו לשון זה. ועי' ציון 828 ואילך. 788. עי' ציון 716. 789. חיבור התשובה למאירי מאמר ב פ"ב עמ' 264. 790. וע"ע יום הכפורים ציון 1802 ואילך. 791. ע"ע ראש השנה. גאונים ראשונים וסידורים שם (חוץ מסדר רע"ג, שאין בו חתימה). 792. עי' ציון 781. 793. ציונים 1031, 1057. 794. עי' ציון 608. ועי' ציון 613 ואילך, שי"א "את" בלא ר"ו, וי"א תמיד מוספי בל' רבים. 795. עי' ציון 1031. ועי' ציון 1057, שי"ח. ראשונים דלהלן. 796. עי' ציון 1030. ועי' ציון 1050, שי"ח. ראשונים דלהלן. 797. דרשת הראב"ד לר"ה (מהד' שישא עמ' מט), ועי' חיבור התשובה למאירי מאמר ב' פ"ז עמ' 380: והר"א חידש וכו' לומר את מוספי,

כפיוטים לברכה ראשונה ("מגן") ושניה ("מחיה") ושלישית ("משלש") לקדושה ולברכת השלום⁸⁰⁷, ויש שנהגו שלא לומר פיוטים בחזרת הש"ץ כלל⁸⁰⁸. בברכת ההודאה יש שנהגו להוסיף אחר ועל כולם וכו' לעולם ועד: אבינו מלכינו זכור רחמיך וכו'⁸⁰⁹. על נוסח קדושה* שאומרים בחזרת הש"ץ, ע"ע קדושה. על הפיוטים והאמירות שאומרים קודם סדר מלכויות זכרונות ושופרות* וביניהם ע"ע מלכויות זכרונות ושופרות, ושם על מקומות שש"ץ אומר בחזרת הש"ץ נוסח מיוחד למלכויות זכרונות ושופרות. על ברכת העבודה במוסף ראש השנה, שיש שמוסיפים בה תחינה ומשנים חתימתה כפי שמוסיפים בכל תפילות מוסף של ימים טובים, ע"י לעיל⁸¹⁰.

ברכה אמצעית של מוסף יום הכיפורים, ביה"כ הרי היא בעיקרה כברכה אמצעית של מוסף ימים טובים⁸¹¹, אלא שבטופס של "מפני חטאינו" משמיטים תיבות "ואין אנו יכולים לעלות ולראות לפניך", שאין חובת ראייה אלא ברגלים⁸¹². קודם הזכרת מוספי היום, יש מן האחרונים שכתבו שנוהגים לומר בלשון רבים: ואת מוספי יום הכיפורים⁸¹³ – אף

הזכרון, אין היכר מהדברים שכולל מוסף ראש חודש⁷⁹⁸. על יום שני של ראש השנה, שיש סוברים שאין להזכיר בו ראש חודש, שלא יבואו לומר שיום שני עיקר ככל ראשי חדשים⁷⁹⁹, אם אומרים בו "מוספי" ע"י להלן⁸⁰⁰. לסוברים שמזכירים פסוקי מוסף של ראש השנה, ופסוקים של מוסף ראש חודש אין מזכירים, ואין מזכירים אלא את הכתוב במוסף של ראש השנה: מלבד עולת החודש וגו', שאין בו הזכרת שער ראש חודש⁸⁰¹, יש מן האחרונים שכתב, שאין לומר "מוספי", שאם אמר "מוספי" – שכולל כל הקרבנות – כשחוזר ופורט את הפסוקים של ראש השנה, צריך לפרט אף פסוקים של ראש חודש⁸⁰², וחלקו עליו, שאף לדעה זו צריך לומר "את מוספי"⁸⁰³. ויש שצידדו לחלוק על כל זה, שאין אומרים "מוספי"⁸⁰⁴, שראש חודש נכלל בלשון "יום הזכרון"⁸⁰⁵, ומוסף פירושו כל שנתוסף באותו היום⁸⁰⁶.

בחזרת תפילת מוסף של ראש השנה, יש שנוהגים לומר פיוטים, מהם שנאמרים על ידי שליח ציבור בלבד, כרשות שאומרים בסוף ברכת אבות, ומהם שנאמרים אף על ידי הקהל,

חזרת הש"ץ

בלשון רבים, כקרבנות מוספין, ונר' שהוא בכדי לכלול מוסף ר"ח. 798. זכרון יהודה (מהר"ם א"ש) מהדור ירושלים סי' קפה. 799. ע"י ציון 1121 ואילך. 800. ציון 1126. 801. ע"י ציון 1072. 802. ב"ח א"ח שם אות ה. וע"ש שבכל "הסידורים שלנו" נמצא: את מוסף. 803. מג"א א"ח שם ס"ק ב בד' רמ"א שם, ושכ"מ בר"ן שם (וע"י א"ר שבסמוך שדחה הדיוק); א"ר שם ס"ק ה, ושכ"מ ברי"ו שם. 804. מאירי ר"ה שם: יראה לי, וע"י ציון 797. וע"י העיטור הל' שופר (דף קד ג), והובא בטור א"ח שם: ואומר את יום מוסף הזכרון וכו' (וע"ש, שלעיטור אומרים פסוקים של ר"ח, ואעפ"כ נוסחתו ואת מוסף). וכ"ה בנוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קמא). 805. ע"י גמ' שבציונים 1032, 1034. 806. מאירי שם. ונר' שלפי"ז אף לסוברים בציון 1050 שאומרים פסוקים של ר"ח, א"צ לומר מוספי, וכעיטור שבציון קודם. 807. סידורי פולין ואשכנז, צרפת ואיטליה, וסידורים נוסח קטלוגיה שבספרד, ע"י מחזור כמנהג קטלוגיה כת"י ירושלים 6527 ומחזור מנהג קטלוגיה שלוניקי תרפ"ז, ועוד, וכן היה מנהג כמה ממדינות ספרד, ע"י שירי הקודש לריה"ל ור"מ אבן עזרא, ועוד, שיש בהם "קרובות" (וע"י ציון הבא שיש מדינות בספרד שלא אמרו), ומנהג הישן באלג'יר ותוניס, ע"י משחא דרבותא סי' קיב בד' השואלים (ושם שנשתנה

בזמנם) וע"י מחזור לנוסחתם ליורנו תקכ"ב ומבוא למחזור עלי הדס מודיעין עילית תשס"ז, וע"י שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' רמז: ואנחנו מוסיפים פיוטים, וכ"ה מנהג הישן של המערביים, ע"י חפץ ה' ברכות יא א ועוד. 808. שכנה"ג סי' קיב הגב"י: מנהג הספרדים, וע"י שו"ע שם ב. וכ"ה בהרבה מסידורי ספרד (אף הקדמונים שקודם הגירוש, ע"י כת"י סמינר מס' 4674 ומס' 4800 ועוד, וע"י ציון קודם שיש מדינות בספרד שאמרו) ומנהג רוב עדות המזרח בזה"ז. 809. סידורי מנהג פולין, ואין ידוע המקור. וע"ע עשרת ימי תשובה, שיש מהגאונים והראשונים שהזכירו נוסח זה בברכת ההודאה של כל תפילות עש"ת, ושכ"ה מנהג בני תימן (בנוסח מקוצר). 810. ציון 772. 811. ע"י ציון 706 ואילך. נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קסו); סדור רס"ג עמ' רסב; סדר התפילות לרמב"ם ברכה אמצעית של מוסף (מהדור פרנקל עמ' שלה); ע"י מחז"ו סי' שנג ונוסח התפילה שם סי' שנד (ח"ג עמ' תשפה); אבודרהם מוסף של יוה"כ (עמ' רפז). 812. ע"ע ראייה. רא"ש ר"ה פ"ד סי' יד וטור א"ח תקפב; תשב"ץ קטן מהדור שניאורסון סי' תכז. וע"י ציון 830. וע"י ציון 783 בר"ה. וכ"ה בנוסח התפילה שבסדר רע"ג שם. וע"י נוסח התפילה שבמחז"ו מהדור גולדשמידט, שיש שנו"ס בין כתה"י, אם אומרים ואין אנחנו יכולים וכו'. 813. לב חיים ח"ג סי' קלז, שכן

אומרים⁸²⁷. ואין אומרים: או"א מלך רחמן וכו' ושם נעלה ונראה וכו'⁸²⁸ – כשם שאומרים בכל מוספי ימים טובים⁸²⁹ – שאין חובת ראייה ביום הכיפורים⁸³⁰. על תפילת והשיאנו שנחלקו גאונים וראשונים אם אומרים אותה בברכה אמצעית של תפילות יום הכיפורים ומוסף מכללם, ע"ע יום הכיפורים⁸³¹. חותמים במטבע שחותמים בו ברכה אמצעית של כל תפילות יום הכיפורים⁸³². על ודוי* שאומרים בסיום תפילת מוסף, כדרך שאומרים בסיום שאר תפילות יום הכיפורים, ע"ע ודוי: כל אדם ביום הכיפורים.

בחזרת תפילת מוסף יום הכיפורים יש שנוהגים לומר פיוטים, מהם שנאמרים על ידי שליח ציבור בלבד, כרשות שאומרים בסוף ברכת אבות, ומהם שנאמרים אף על ידי הקהל, כפיוטים לברכה ראשונה ("מגן") ושניה ("מחיה") ושלישית ("משלש") לקדושה ולברכת השלום⁸³³, ויש נוהגים שלא להפסיק

לסוברים שאין אומרים "מוספי" אלא ביום שיש בו שתי קדושות⁸¹⁴ – כדי לכלול שעיר הפנימי של יום הכיפורים⁸¹⁵, ותמהו עליהם ששעיר הפנימי אינו בכלל מוסף, ואי אפשר לכלול באמירת "ואת מוספי"⁸¹⁶. אחר הזכרת הקרבנות יש מוסיפים תפילת עלינו לשבח⁸¹⁷, והרבה נהגו שלא לאמרה⁸¹⁸. יש מוסיפים בקשה הפותחת: אוחילה לאל וכו'⁸¹⁹, אבל מדברי הרבה ראשונים נראה שאין לאמרה, שלא נתקנה תפילה זו אלא כרשות לשליח ציבור⁸²⁰, שלשונה מוכיח עליה⁸²¹: אשר בקהל עם אשירה וכו'⁸²². אחר כך כוללים בה קדושת היום כנוסח שאומרים בברכה אמצעית של שאר תפילות היום – כשם שכוללים במוסף של יום טוב קדושת היום של שאר תפילות היום⁸²³ – או"א מחל וכו'⁸²⁴. הנוהגים לומר בכל ברכות אמצעיות של יום הכיפורים "יעלה ויבוא" אחרי או"א מחל וכו'⁸²⁵, מהם שאומרים כן אף בתפילת מוסף⁸²⁶, ומהם שאין

משה גאון) ואבודרהם עמ' רעא (ועי' אבודרהם שבציון קודם, וצ"ב) וצדה לדרך מאמר ד כלל ה פרק ב ושכנה"ג או"ח שם הגב"י אות ז ומאמר או"ח שם ה. וע"ע מלכויות זכרונות ושופרות, שהסוברים שיש לאמרה, ה"ר משום שלדעתם היא חלק מטופס אמירת המלכויות. וכ"ה בסידורים, שאין אוחילה בתפילת לחש. 821. אר"ח טור ורשב"ץ ואבודרהם וצדה לדרך שם. 822. אר"ח ואבודרהם וצדה לדרך שם. 823. עי' ציון 707. 824. ע"ע יום הכיפורים ציון 1798 ואילך מנהגים שונים, ושיש מוסיפים בכל ברכות אמצעיות אף או"א מלך וכו', כנוסח שאומרים בברכות אמצעיות של ר"ה. גאונים ראשונים וסידורים שבציון 811. 825. ע"ע יוה"כ ציון 1798. ושם ציון 1799 ואילך, שיש שנהגו לאמרו בהמשך התפילה. 826. אבודרהם מוסף של יוה"כ (עמ' רפז). ועי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קסז, שכ"ה בכת"י א' של הסידור (אבל עי' רי"ץ גיאת שערי שמחה מכון חת"ס ירושלים תשנ"ח עמ' פד בשם רע"ג, שא"א יעו"י ביוה"כ כלל). וכן מנהג קהילות הספרדים בזה"ז לומר יעו"י, עי' סידור תפילת ישירים הנ"ל ומחזור חוקת עולם הנ"ל ועוד. ועי' ציון 709. 827. רי"ץ גיאת שם עמ' פה. 828. עי' גאונים ראשונים וסידורים שבציון 811 שאינו בנוסחתם. 829. עי' ציון 716. 830. ע"ע ראייה. עי' חיבור התשובה למאירי שבציון 789. 831. ציון 1802 ואילך. 832. ע"ע הנ"ל ציון 1835 ואילך, ועי"ש מנהגים שונים. נוסח התפילה שבסדר רע"ג ומחז"ו ורמב"ם שבציון שבציון 811. 833. עי' ציון 807.

מנהג שאלוניקי; בא"ח ש"א וילך אות כ, בשם זקנו רמ"ח. 814. עי' ציון 608. ועי' ציון 615 ש"א "מוספי" בכל תפילות המוספים. 815. ע"ע שעירי יום הכיפורים. עי' בא"ח שם שבציון לחק"ל או"ח סי' נד (ד' צז א ד"ה ומעתה), שכ' שביה"כ יש מקום לומר מוספי משום שעיר הפנימי. ועי' ציון 949 ואילך. 816. משפטי עוזיאל או"ח מה"ת סי' עה; יב"א ח"ד סי' מח (ושם שאף החק"ל דלעיל, לא כ"כ אלא בד' הרמב"ם, שלדעתו אומרים מוספי גם בשאר ימים טובים, עי' ציון 615); חוקת עולם (ר"ש דבליצקי) אות ד (ושם שאע"פ שנהגו להזכיר את השעיר הפנימי באמירת "ומנחתם", עי' ציון 949 ואילך, לפי שיש לו איזה שייכות למוסף, אבל לקרוא לו מוסף ממש א"א). ועי' רוח חיים סי' תרכא ס"ק א, שבכמה סידורים הוא בלשון יחיד, והוא הנכון. 817. עי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג עמ' קסג, שכ"ה בכמה כת"י של הסדור; המנהג הל' יוה"כ סי' ס ואר"ח הל' יוה"כ אות לז: י"א; ס' מצות זמניות עמ' תפד; אבודרהם שם. וכ"ה מנהג קהילות הספרדים בימינו, עי' סידור תפילת ישירים ונציה ת"ק ומחזור חוקת עולם ירושלים תרנ"ד ועוד. 818. עי' רס"ג ומחז"ו ורמב"ם שבציון 811 שלא הזכירו; עי' ראשונים שבציון 842, שהזכירו אמירתה בחזרת הש"ץ ולא בתפילת לחש. וכ"ה בכל הסידורים חוץ מסידורי הספרדים, עי' ציון קודם. 819. עי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם; ס' מצות זמניות שם; אבודרהם שם; רשב"ץ ר"ה לב א: נהגו הכל לאמרה. 820. עי' ריטב"א ר"ה לד ב וא"ח סדר תפילת מוסף של ר"ה אות ט וטור או"ח תקצא (ועי"ש שאפשר שהיא מר'

חזרת הש"ץ

לאמרם בתפילות היום ומוסף מכללם, ע"ע יום הכפורים⁸⁴⁶. על הידויים שמתוודים בחזרת התפילות ומוסף מכללם, ע"ע ודוי⁸⁴⁷.

תפילת מוסף של שתי קדושות, כגון שבת ראש חודש, שאומרים בה בלשון רבים: "ואת מוספי"⁸⁴⁸, ואמר "ואת מוסף", נחלקו ראשונים ואחרונים – לסוברים שאמירת עניני העבודה במוסף מעכבת⁸⁴⁹ – אם יצא ידי חובה, וכמה חילוקים בדבר: א. אמר פסוקי המוספים של שני המוספים, כתבו אחרונים שלדברי הכל – אף לסוברים באופנים אחרים שאמירת "מוספי" מעכבת⁸⁵⁰ – יצא⁸⁵¹, שעל ידי פירוט הפסוקים, תיבת מוסף מתפרשת ככוללת כל המוספים⁸⁵². ב. לא אמר את הפסוקים אבל הזכיר את שני הימים שעל קרבנותיהם אנו מתפללים, כגון שאמר: ואת מוסף השבת הזה ויום ראש החודש הזה וכו', כתבו אחרונים שאף בזה יצא, שגם על ידי כך משמע שכולל בתיבת "מוסף" כל המוספים⁸⁵³. ויש מן הראשונים שנראה מדבריו שלא יצא⁸⁵⁴. ג. מוסף של ראש השנה, לסוברים שאומרים בו "ואת מוספי" כדי לכלול מוסף

בפיוטים⁸³⁴, מהם שמכל מקום אומרים רשות וסילוק לקדושה⁸³⁵, שהם כקדושה ארוכה ואינם חשובים הפסק⁸³⁶, ויש שאף פיוטים אלו אינם אומרים⁸³⁷. בברכת ההודאה יש שנהגו להוסיף – בכל תפילות היום ומוסף מכללם – אחר ועל כולם וכו' לעולם ועד: אבינו מלכינו זכור רחמיך וכו'⁸³⁸. על המנהג שנהגו שהש"ץ והקהל מסדרים סדר עבודת יום הכיפורים בשעת חזרת התפילה של מוסף אחר הזכרת קרבנות היום – ולא בשאר תפילות, כשם שאין מזכירים קרבנות היום אלא במוסף⁸³⁹ – ועל הכריעות שכורעים בשעת האמירה והפיוטים שנאמרים אחרי אמירת סדר העבודה, ע"ע יום הכיפורים⁸⁴⁰. קודם שאומרים סדר העבודה יש נוהגים לומר – אף אותם שאינם אומרים בתפילת היחידים⁸⁴¹ – עלינו לשבח⁸⁴². ויש נוהגים שנופלם על פניהם בשעה שאומרים ואנחנו כורעים ומשתחוים וכו'⁸⁴³, ואף שליח ציבור נופל על פניו⁸⁴⁴, ויש שכתבו ששליח ציבור לא יפול⁸⁴⁵. על נוסח קדושה* שאומרים בחזרת הש"ץ, ע"ע קדושה. על הסליחות שנהגו

דבליצקי סי' תקכח אות כג (מהדור' אפטיבצר יומא סי' תקל) ואר"ח הל' יוה"כ סי' רפא. 841. ע"י ציון 818. 842. רוקח הל' יום הכיפורים סי' רטז (מהדור' ירושלים עמ' קיב); חיבור התשובה למאירי עמ' 525; ספר המנהגות לר"מ ממרשאליה מהד' גרטנר עמ' 134; אר"ח הל' יוה"כ סי' לז, ובכל בו סי' ע; המחכים עמ' 41, ועוד. 843. רמ"א אר"ח תרכא ד. 844. לבוש אר"ח שם ס"ו וט"ז אר"ח שם ס"ק ג, שכן המנהג. וע"י פמ"ג אר"ח שם מש"ז ס"ק ג, והובא במ"ב שם ס"ק טז, ומט"א סי' תקצב ס"א, שנותנים עמוד לפני הש"ץ ובשעת הכריעה מסלקים אותו. 845. רמ"א שם. 846. ציון 1658 ואילך. 847. ציון 259 ואילך. 848. ע"י ציון 673. וע"י ציון 615, ש"א "מוספי" בכל תפילות המוספים. 849. ע"י ציון 521, וע"י ציון 517, ש"ח. וע"י חק"ל אר"ח סי' נד (ד' צז ב ד"ה ואחר) ודעת' סי' תקצא ס"ג, שפשוט שלסוברים שאמירת עניני העבודה אינה מעכבת, אמירת מוספי לא מעכבת, וע"י ר"א חיון שבציון 861. 850. ע"י להלן. 851. חק"ל שם; ר"א חיון בשלמי חגיגה ד' רכו א; אחרונים שבציון 867. וע"י אחרונים שבציון 868. 852. ע"י חק"ל שם; ר"א חיון שם; א"א סי' תקצא ס"ב; משמרת שלום (קודינוב) סי' מא אות ח. 853. ר"א חיון שם; קשר גודל סי' כד אות ב. 854. ע"י מאירי ר"ה לה א בשם י"א, לענין אמירת "מוספי" בר"ה, שאם לא אמר את מוספי, לסוברים שאומרים כן כדי לכלול מוסף

834. ע"י ציון 808. 835. ע"י רדב"ח ח"ג סי' תקלב; ע"י שכנה"ג אר"ח סי' נא הגה"ט אות ג, ושם סי' קיב הגב"י אות א ושומר אמת ק' מקום שנהגו יוה"כ אות ג, שכן נהוג בכמה מקומות, ועוד. וע"י תכלאל עץ חיים למהר"ץ בקדושת שחרית של יוה"כ, שתמה על האומרים אותם בחזרת הש"ץ, אע"פ שביטלו אמירת תפילת טל וגשם בחזרת הש"ץ, ע"י ציון 757, וע"י שולחן גבוה סי' תקסו ס"ק יד וטוב עין סי' יח אות מ, שתרצו. 836. שו"ת רדב"ז שם ושכנה"ג סי' קיב שם. וע"י רדב"ז שם, טעמים נוספים. 837. ע"י שכנה"ג שם ושם, בשם ר"ד אגוזי, שכן נוהגים המהדרים, וטוב עין שם: מנהג אשר הריחו בסוד ה', וברכ"י סי' קיב ס"ק ב, ובמחז"ב אר"ח שם ס"ק ב, שכן ראוי, וכה"ח (סופר) אר"ח שם ס"ק ד: יש בערי ספרד, שאין הש"ץ אומר אלא אדם אחר, ושמנהג בית אל שאין אומרים כלל. 838. סידורי מנהג פולין וע"י ציון 809. 839. ר"י גיאת הל' יוה"כ שערי שמחה ח"א עמ' סג בשם רה"ג ומנהיג הל' יוה"כ סוס"י סד בשם רב עמרם ואר"ח הל' יוה"כ אות לח. וע"י סדר רע"ג עמ' קסט ור"י"ץ גיאת שם, והמנהיג שם בשם רב נטרונאי ורס"ג ורה"ג, שא"א אלא במוסף לפי "שמזכיר סדר עבודות והזאות והודאות בשעת עבודת כה"ג", וכע"ז ברוקח הל' יוה"כ סי' רטז, וצ"ב. וע"ע יום הכפורים ציון 1975, שיש שהיו אומרים סדר העבודה אף בשאר תפילות. 840. ציון 1976 ואילך. וע"י תשוה"ג שבראבי"ה מהדור

מוספי" וכו'⁸⁶², ויש שציידו לומר שדוקא קודם שחתם את הברכה חוזר⁸⁶³. אף לדעה זו שהוא חוזר, יש שכתבו שביום שני של ראש השנה – שאין אומרים בו "מוספי" אלא משום שלא יבואו לזלזל בו לדעתם⁸⁶⁴ – אינו חוזר⁸⁶⁵. לסוברים שאף על פי שאין מזכירים את ראש חודש, ולא את הפסוקים של מוסף ראש חודש, מכל מקום מזכירים קרבנות של ראש חודש באמירת: מלבד עולת החדש וכו'⁸⁶⁶, יש שכתבו שאם אמר "את מוסף" אינו חוזר⁸⁶⁷, ויש שנראה מדבריהם שאף על פי כן חוזר⁸⁶⁸. ויש מן הראשונים ואחרונים שחולקים על כל זה, וכתבו שאפילו לא הזכיר את הכתוב: מלבד עולת החדש, אינו חוזר⁸⁶⁹,

של ראש חודש⁸⁵⁵, ואין ראש חודש נזכר בפירוש במקום אחר בתפילה – כסוברים, וכן הלכה, שאין מזכירים את יום ראש החודש בתפילה, לפי שיש במשמעות יום הזכרון אף את ראש חודש⁸⁵⁶, וכסוברים שאין מזכירים את פסוקי מוסף של ראש חודש⁸⁵⁷, ואף לא "מלבד עולת החדש"⁸⁵⁸ – ואמר ואת מוסף יום הזכרון הזה, יש מן הראשונים ומן האחרונים שכתבו שחוזר⁸⁵⁹, אפילו אחר שחתם הברכה⁸⁶⁰, שכיון שלא הזכיר ראש חודש, תיבת מוסף אינה מתפרשת אלא על ראש השנה⁸⁶¹, ומכל מקום יש שכתבו שהנזכר קודם שחתם אינו צריך לחזור לתחילת הברכה, אלא במקום שנזכר יאמר "ואת

(בוטשאטש) ס' תקצא על באה"ט ושעה"צ שם ס"ק ו שם ותו"ח (סופר) שם ס"ק ב, בד' ר"י עיאש שם והאחרונים שהעתיקוהו. 864. עי' ציון 1122. 865. ר"י עיאש שם, והובא באחרונים הנ"ל. ועי' תשו' הלק"ט סי' רכב, מבהמ"ח, שביום השני אם אמר הש"יץ "מוסף" במקום "מוספי", אפילו קודם שחתם אין מחזירים אותו, משום כבודו של הר"י בירב שבציון 1124, הסובר שא"א מוספי ביום ב', ועי' חק"ל שם. 866. עי' ציון 1072 ואילך. 867. דה"ח שם; עי' א"א שם; קצה המטה למט"א שם; ליקוטי מהרי"ח סדר מוסף של ר"ה; הג' מהרש"ם לא"ח (כהנא) שם ס"ק ד. ועי' משמרת שלום שם: וצ"ע למעשה. 868. עי' רעק"א ומט"א שם, שהעתיקו ד' ר"י עיאש דלעיל, אע"פ שלמנהגם אומרים פסוקים של מוסף ר"ה, ומזכירים ראש חודש באמירת מלבד עולת החדש. ועי' לוח לא"י (ר"מ טוקצ'נסקי) שתמה, ועי"ש שהגרש"ס והאדר"ת הורו שאין לחזור אחר חתימה. ועי' אחרונים שבציון 851, שאם אמר פסוקי שני המוספים אינו חוזר, אבל אפשר שאמירת הכתוב של מלבד עולת החדש וכו' (בלא אמירת פסוקי מוסף ר"ח של ובראשי חדשיכם וכו'), שהוא המשך הפסוקים של מוסף ר"ה, אינו מועיל לדעתם לפרש תיבת "מוסף" אף על ר"ח. 869. עי' מאירי שם, שבדיעבד קי"ל כסוברים בציון 804 שא"א "מוספי" בר"ה, שתיבת מוסף כוללת כל שניתוסף באותו יום, ועי' אהל מועד שער ר"ה ויוה"כ דרך ב' נ"ו (ח"ב ד' כא ב) בשם י"א, שאם לא אמר מוספי יצא, ולא נתן טעם, ועי' מאירי ואהל מועד שם שלא הזכירו שם מנהג אמירת פסוק של מלבד עולת החדש; עי' א"א שם; ברכת הבית פרק מא שערי בינה אות כח; שעה"צ שם. ועי' חק"ל שם והג' מהרש"ם לא"ח (כהנא) שם ס"ד ודע"ת שם, שיש לצרף הסוברים בציון 521, שלהלכה אין הזכרת מוסף מעכבת כלל (אבל עי' ר"א חיון שבציון 861). ועי' ס' השלחן הל' תפילה שער א וא"ח הל' ר"ה סדר תפילת מוסף אות ח (מהד' ירושלים עמ' רכב) בשם האחרונים: ואם לא אמר אין

ראש חודש, עי' ציון 797, לא יצא, ועי"ש שהשיג עליהם, ושאפילו בר"ה שחל בשבת אם אמר: את מוסף יצא (שלשון "מוסף" כולל את כל המוספים), ומ' שלדעתם אף בר"ה שחל בשבת, שמזכירים את שניהם בתפילה, לא יצא. ועי' ציון 674, שיש מסידורי האשכנזים שכתוב בהם, ואת מוסף יום השבת ואת יום פלוני, ואפשר שבאופן כזה שמכפיל תיבת "ואת", לדברי הכל יצא, שא"א לפרש שיש כאן מוסף אחד בלבד שקרב בשביל שתי קדושות, ועי"ש, שי"א ואת מוסף יום השבת ומוסף יום פלוני, ופשוט שבאופן זה לד"ה יצא. 855. עי' ציון 797. ועי' ציונים 802, 804, ש"ח. 856. עי' ציון 1031. ועי' ציון 1057, ש"ח. 857. עי' ציון 1030. ועי' ציון 1050, ש"ח. 858. עי' ציון 1069. ר"א חיון שם וקשר גודל דלהלן, ועי' קצה המטה ולקוטי מהרי"ח ומשמרת שלום שבציון 867. 859. עי' אהל מועד שער ר"ה ויוה"כ דרך ב' נתיב ו (ח"ב ד' כא ב) בשם הרא"ה ור"א חיון שם ד' רכו ב' בד' הר"ן ר"ה פ"ד (יב ב) ור"י עיאש במנהגי ארגיל שבסו"ס בית יהודה ד' קז ע"א אות ה משם מורו (ר"ש צרור), והובא במחז"ב או"ח קו"א סי' תקצא אות ג ובקשר גודל סי' כד אות ב ובר"א חיון שם וד' שיא ב וברעק"א או"ח שם ס"ג; מט"א שם ס"ה. וכ"מ בדה"ח סי' קנא ס"ק ב, שכ' שאם אמר ואת מוסף אינו חוזר, כיון שאומר מלבד עולת החדש, ומ' שלסוברים שא"א מלבד עולת החדש, חוזר. ועי' חק"ל שם בד' אר"ח תפילת מוסף של ר"ה אות ת. 860. חק"ל שם; ר"א חיון שם; מט"א שם. 861. ר"א חיון שם וקשר גודל שם. ועי' ר"א חיון שם, שאע"פ שלד' המחז"ב אפילו לא הזכיר כלל מענייני העבודה יצא, עי' ציון 521, מ"מ כיון שאמר את מוסף יום הזכרון אין במשמעו אלא ראש השנה וגרע מאם לא הזכיר כלל, ועי' ציון 849. 862. קיצור הל' מועדים (דבליצקי) ימים נוראים דיני מוסף של ר"ה מקורות והערות אות ה, וכדלעיל ציון 567, שבכל מקום שמזכיר יוצא יד"ח. ועי' ציון 512 ואילך, שי"ס שיש ברכות שאין יכול לומר בהם. 863. א"א

שחל להיות בשבת⁸⁷⁹. על מי שטעה ולא הזכיר על הניסים, ע"ע חנכה⁸⁸⁰ וע' פורים.

ז. הזכרת פסוקי המוספים. פסוקי קרבנות המוספים, אף על פי שלהרבה גאונים וראשונים אין חובה לאמרם⁸⁸¹, נהגו הרבה לאמרם⁸⁸² – על הפסוקים שאומרים עי' להלן⁸⁸³ – ומן הראשונים יש שהוסיפו שטעם המנהג כדי שתעלה לנו הזכרתם במקום הקרבתם⁸⁸⁴, ככתוב: ונשלמה פרים שפתינו⁸⁸⁵, וכמו שהראה הקב"ה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, שלכשיתבטלו הקרבנות יהיו ישראל יוצאים בהזכרתם⁸⁸⁶, ונראה מדברי ראשונים שכבר בזמן המתלמוד נהגו באמירת הפסוקים⁸⁸⁷, וכתבו גאונים וראשונים שמצוה להזכירם⁸⁸⁸. ועוד כתבו ראשונים, שהמנהג

ומהם שכתבו שלפי שיוצאים באמירת מטבע קצר כגון: ושם נעשה לפניך תמיד יום ומוספי חובה⁸⁷⁰, אם אמר ואת מוסף וכו', ודאי יצא⁸⁷¹. תפילת מוספים של שבת – ושל ראש חודש שבתוך חנוכה⁸⁷² – נחלקו אמוראים אם צריך להזכיר בה "על הניסים" בהודאה: לדעת רב הונא ורב יהודה אינו מזכיר, שהרי אלמלא שבת וראש חודש, אין מוסף בחנוכה⁸⁷³, לדעת רב נחמן ור' יוחנן, וכן לדעת ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי בירושלמי, מזכיר⁸⁷⁴, שיום הוא שחייב בארבע תפלות⁸⁷⁵, ערבית ושחרית ומוסף ומנחה, וכיון שחובת תפלה זו היום, אינה פחותה משאר תפלות של יום⁸⁷⁶. הלכה שמזכירים על הניסים אף במוספים של חנוכה⁸⁷⁷, והוא הדין בפורים – של מוקפים⁸⁷⁸ –

על הניסים
בחנוכה
ופורים

הוא; עי' שבלי הלקט סי' רצ; עי' תר"י ברכות פ"ד (ד' יח א); רא"ש ר"ה פ"ד סי' יד: נהגו לאמרם. 883. ציון 936 ואילך. 884. ר"ת בתוס' ר"ה לה א ובתוס' הרא"ש שם ובפסקי הרא"ש שם פ"ד סי' יד, ועי' ציון 494, שמד' ר"ת נראה שחובה לאמרם; שו"ע הרב סי' תקצא ס"ה. 885. הושע יד ג. ר"ת שם ושם. ועי' ציונים 25, 920. 886. עי' תענית כז ב. ר"ת שם ושם. 887. עי' סוכה נה א, מחלוקת אמוראים לענין פסוקי חוה"מ סוכות שבחו"ל, ועי' ראשונים שבציון 1161 שפי' דברי הגמ' לענין פסוקי המוספים שבתפילת מוסף, ועי"ש שי"מ בע"א; עי' ר"ה לה א: אמר רב חננאל כיון שאמר ובתורתך כתוב לאמר שוב א"צ לומר, ועי' ראשונים שבציון 919, שפי' על פסוקי המוספים שבתפילת מוסף, או אף עליהם, ועי' אגורה באהלך שבציון הנ"ל; עי' ראב"ה עירובין סי' שפב (ח"א עמ' שט) ור"ה סי' תקלז (שם ח"ב עמ' קנב) ורוקח סי' רד ואו"ז עירובין סי' קמ ורא"ש ר"ה פ"ד סי' יד, בשם רב ביר', בנוסח הזכרת מוספי ר"ח ור"ה, ולפנינו ביר' אינו; עי' ראשונים שבציון 1045, שפי' מ"ש בגמ' ר"ה ז ב ועוד, על ר"ה, חג שהחודש מתכסה בו, שהיינו שאין מזכירים ר"ח במוסף, וטור שבציון הנ"ל, שהיינו שא"א פסוקים של קרבן מוסף ר"ח, ועי' דברי רבנו משולם, שהובאו בראשונים שבציון 1100, שפי' שאין מזכירים חטאת ר"ח במוסף ר"ה, ולכאורה היינו בפסוקי המוספים, ועי' אשכול (רצב"א) הל' שני וחמישי עמ' 12 ולא מחורא וכו'. ועי' תשו' ר"ת שבמחז"ו סי' שכא (ח"ג עמ' תשח), שלסוברים שמזכירים ר"ח בתפילות ר"ה, היה אפשר לפרש שמ"ש בעירובין שם, שאין מזכירים ר"ח ב"ה, היינו על פסוקי מוספי ר"ח, ועי' ציון 494 שמד' ר"ת נ' שפסוקי המוספים מעכבים. 888. תשו' ר' פלטי בחמדה גנוזה סי' ק (והובא בשבה"ל סי' פב בשם גאון) ובתניא רבתי סי' יז: מצוה להזכיר; סדור רס"ג שם: ואמירתם בזירות עדיפה מהשמטתם; רי"ץ גיאת הל' חוה"מ (מהד' שערי שמחה עמ' כו) בשם

מחזירין אותו, אבל לא נתבאר אם לדעתם אומרים פסוקי המוספים של ר"ה ומלבד עולת החודש, ועי' קצה המטה שם בדעתם, ועי' א"א שם וברכת הבית שם ותו"ח שם ומהרש"ם שם, שיש לצרף דעת הב"ח שבציון 802, שלכתחילה אומרים מוסף לשון יחיד (ע"ש טעמו), ועי' קיצור הל' מועדים (דבליצקי) שם. 870. עי' ציון 500. א"א וברכת הבית דלהלן וכע"ז בשעה"צ דלהלן. 871. א"א וברכת הבית ושעה"צ שם. ועי' אבן ישראל ח"ט סי' סג עמ' קטז, שדחה, שכיון שאמר "ואת מוסף" קלקל, עי' 573 ואילך, שאם הזכיר מוסף של יום אחד, אינו יוצא באמירת ושם נעשה, שכיון שפירט יום אחד קלקל. 872. גמ' דלהלן: חנוכה במוספין ורש"י שם, ועי' ירושלמי דלהלן שהזכיר בנפרד, מוסף של שבת ומוסף של ר"ח, ועי' נוע"י שם, בטעם שהוצרכו לומר שניהם. 873. שבת כד א. 874. גמ' שם; ירו' ברכות פ"ד ה"א ותענית פ"ד ה"א. ועי' גמ' שם ב, שדימו אמירת על הניסים במוסף של חנוכה להזכרת שבת בנעילה של יוה"כ. 875. גמ' שם א. 876. רש"י שם ד"ה בד'. 877. גמ' שם ב; רמב"ם תפלה פ"ב הי"ג; טוש"ע תרפב ב. 878. עי' לוח השנה ציון 433, שפורים של פריזים לעולם לא יחול בשבת. 879. רמב"ם מהד' פרנקל שם, ע"פ כתי"י, ובדפוסים אחרים אינו. 880. ציון 760 ואילך. 881. עי' ציון 490 ואילך, ושם ציון 494, שיש ראשונים שנ' מדבריהם שחובה להזכירם. 882. עי' ציון 887 מגמ'; עי' גאונים שבציון 888; עי' סידורי רס"ג ורע"ג וסידור ר"ש ב"ר נתן, שסידרו פסוקי המוספים במוספי שבת ר"ח ומועדות; תשו' רב צמח גאון שברוקח סי' שו; רמב"ם סדר התפילות (מהד' פרנקל עמ' שלה): נהגו העם, ועי' ציון 901; עי' תשו' רש"י שבסידור רש"י סי' קעד ומחז"ו סי' שכא (ח"ג עמ' תשד) ועוד, שכן נהג ר"מ ב"ר יצחק ור' יצחק הלוי ושכן הנהיג רש"י במקומו, ועי' סדור רש"י סי' ריה-ריט ומחז"ו סי' שעח (עמ' תתס); תשו' ר' יוסף טוב עלם בס' הנייר הל' שופר: מנהג אבות

המוספים במועדים, לפי שסומכים על הקריאה שקוראים למפטיר את פסוקי המועדות⁸⁹⁶ – אבל בראש חודש, שאף בו קוראים בתורה את פסוקי המוסף⁸⁹⁷, אין לסמוך על הקריאה, לפי שמזכירים בה גם את מוספי שבת⁸⁹⁸, ויש לחוש שלא יאמרו שכל מה שקראו קרב באותו יום⁸⁹⁹ – ולדעתם מי שלא שמע קריאת התורה, יש לו להזכיר את הפסוקים בתפילה⁹⁰⁰. ויש שאין מזכירים פסוקי הקרבנות כלל⁹⁰¹. יום טוב שחל להיות בשבת, אף לנוהגים שאין אומרים פסוקי המוספים במועדות ואומרים פסוקי שבת, יש שנהגו לומר את הפסוקים, שכיון שאומרים פסוקי מוסף שבת, אומרים אף פסוקי מוספי המועדים⁹⁰².

שנהגו מימי הגאונים לקרוא במועדות למפטיר את פרשת המוספים⁸⁸⁹, הוא כדי להסדיר את הפסוקים בפי ש"ץ שיאמרם בתפילת המוסף⁸⁹⁰. ויש מקומות שנהגו שאין מזכירים פסוקי מוספים של מועדות – וסומכים על אמירת "כמו שכתבת עלינו בתורתך" שהיא עולה במקום אמירת הכתובים⁸⁹¹ – אלא של ראש חודש ושבת בלבד⁸⁹², לפי שפסוקים של מועדות אין העם רגילים בהם⁸⁹³, וחוששים שיבואו לידי טעות⁸⁹⁴, ומהם שכתבו שאף בראש השנה וביום הכיפורים מזכירים את פסוקי המוספים, לפי שבימים אלו ספרי תפילה מצויים ביד כל אחד ולא יבואו לטעות⁸⁹⁵. ויש שכתבו טעם אחר שאין מזכירים פסוקי

רס"ג: יפה לסדר כל פסוקי קרבן וקרבן במועד; עי' מהר"ל שבציון 895. 889. ע"ע קריאת התורה. 890. תוס' ופסקי רי"ד מגילה לא א' וס' המכריע סוס"י לא (ושבה"ל ס' עט בשמו, והובא בב"י או"ח ס' רפב אות ד). 891. עי' ציון 919 ואילך. עי' רס"ג ורמב"ן ומכתם וראב"ן וראב"ה שבציון הבא, ועי' טור שבציון הבא ואגורה באהלך ד' טו ב ד"ה תשובה, בדעתו. 892. עי' תשו"ר נטרונאי גאון (אופק) ס' קמג; רב שר שלום ורב נטרונאי בריצ"ג שם; עי' סדור רס"ג תפלות של פסח עמ' קנג: רבים מחברינו (ומ' שם שדוקא פסוקי מוספי הרגלים אין מזכירים, שבשבת ור"ח לא הזכיר); תשו"ר ש"י שם ממנהג רבו ר"י ב"ר יקר במגנצא; ראב"ן שם לה א' (ח"ב עמ' תקס): נהגו גאוני מגנצא שאין ש"ץ קוראים פסוקי מועדים, וכע"ז בראב"ה שם (ח"ב עמ' קמח), וצ"ב הטעם שהזכירו ש"ץ; סידור ר"ש מגרמייזא עמ' רכג במוסגר (ועי' במבוא לערוגות הבשם ח"ד עמ' 71, שקטע זה מר"א ב"ר יעקב הלוי מאוסנבריק) בשם ר"ש ב"ר ברוך מבומברג ור' משה כהן חזן ממגנצא; עי' רוקח ס' שכה: מה שאומר פסוקים בשבת משום דמיגרס גריסי, ועי' מהר"ל סוף הל' חוה"מ (מהדו' מכוון י-ם עמ' ר) והל' מוסף של ר"ה (שם עמ' רצו) מנהג מגנצא ווורמייזא שא"א פסוקי המועדות ושהוא ע"פ הרוקח (וכ"ה במנהגים דק"ק וורמייזא לר"י שמש ח"א עמ' נו ומנהגות וורמייזא לר"י קירכום עמ' קעט ומנהגי ק"ק מגנצא שבסוף סידור שפת אמת רדליים תרכ"ב עמ' 8) ואפשר שכוונתו לד' רוקח הנ"ל; רמב"ן דרשה לר"ה (מהדו' זכרון יעקב עמ' קפז) ורא"ש שם וריטב"א ר"ה לב א' וטור ס' תקצא ואבודרהם סדר מוסף של פסח: נהגו בספרד (ועי' זכר צדיק לר"י נ' צדיק מחכמי ספרד שקודם הגירוש, סדר חג הפסח, שיש בו פסוקים למוסף פסח, וכ"ה בכל מוספי המועדים בכ"י של ספר הנ"ל כ"י המוזיאון הבריטי Or 11594, ואפשר שמנהגים שונים נהגו במדינות ספרד ועי' ציון 895); מכתם ר"ה שם; א"ח סדר מוסף של ר"ה אות י' וכל בו ס' סד. ועי' ר"י תא"ו נ"ו

ח"א (מז סוף עמ' ד). ועי' הלכות פסוקות מהדו' מק"נ עמ' לו. ועי' סדר רע"ג לחג השבועות (מהדו' גולדשמידט עמ' קלא): ומי שחושש שמא יטעה ואינו מזכיר, פטור. 893. רמב"ן שם; רא"ש שם; מכתם ר"ה שם; טור שם. וצ"ב אם חוששים לטעות שלא יצאו בה יד"ה, או שגנאי הוא לטעות אע"פ שאינו מעכב. 894. רס"ג שם; ריצ"ג שם; רמב"ן שם; רא"ש שם; טור שם. 895. ראב"ה שם. ועי' מהר"ל הל' מוסף של ר"ה שם, שאף מקומות שא"א פסוקים במועדות, בר"ה ויוה"כ מצוה לומר, משום ונשלמה פרים שפתינו, וצ"ב למה הוא טעם לר"ה ויוה"כ דוקא. וכ"ה מנהג וורמייזא ומגנצא, עי' מנהגים דק"ק וורמייזא שם עמ' קסה ועמ' קפח ומנהגי ק"ק מגנצא שם, ורוקח ס' רד: מצאתי מנהג בוורמייזא. ועי' סידור למנהג ספרד נאפולי (ר"נ), שיש בו פסוקים למוסף ר"ה ויו"כ אע"פ שאין בו למוספי שאר המועדים, אבל בשאר סדורי תפילה למנהג ספרד אין פסוקים אף בר"ה ויוה"כ. ועי' ציון 898. 896. מקו"ח (בכרך) סוס"י מח; שלחן גבוה ס' תפח ס"ק י'. 897. ע"ע קריאת התורה ועי' ראש חדש. 898. אחרונים הנ"ל. ועי' מקו"ח שם, בטעם שאף בשבת ר"ח אין לסמוך על הקריאה. ועי' מקו"ח שם, שאף בר"ה ויוה"כ מזכירים פסוקי המוספים, והטעם שאין סומכים על הקריאה בר"ה, משום שרוצים להזכיר פסוק של מלבד עולת החודש (וצ"ע שהרי קוראים פסוק זה בקה"ת) ויוה"כ שלא יגרע מר"ה. 899. שלחן גבוה שם. 900. הגהות בעל מקו"ח לס' מנהגים דק"ק וורמייזא שם עמ' נו. 901. פי' עץ חיים (מהר"ץ) על תכלאל מוסף לשבת (קמב ב), שכ"נ דעת הרמב"ם, שבנוסח התפילה שלו לא הזכיר פסוקים כלל (אע"פ שהביא את המנהג לומר הפסוקים, עי' ציון 882). ועי' עץ חיים שם, שכ"נ דעת אבודרהם שלא הזכיר פסוקים במוסף של שבת, אבל עי' אבודרהם שבציון 892, שא"א פסוקים של מועדים אבל של שבת ור"ח אומרים. 902. מהר"ל הל' חוה"מ שם. וכ"ה מנהג וורמייזא ומגנצא, עי' מנהגים דק"ק וורמייזא עמ' נו ומנהגות

המנהג

בזמן הזה נהגו קהילות ישראל מנהגים שונים באמירת הפסוקים: בני אשכנז אומרים פסוקים בכל המוספים⁹⁰³; בני ספרד אינם אומרים פסוקים אלא בשבת ובראש חודש⁹⁰⁴; ובני תימן אין אומרים פסוקים כלל⁹⁰⁵.

טעה

בפסוקים

המתפלל מוסף, ובאמירת הפסוקים טעה והזכיר פסוקים של מוסף יום אחר, אינו חוזר⁹⁰⁶, לפי שאמירת הפסוקים אינה אלא מנהג⁹⁰⁷. ומכל מקום כל שעדיין לא סיים את הברכה, כתבו אחרונים שיחזור ויאמר את הפסוקים⁹⁰⁸. ויש שציידו לומר שאם אמר פסוקים של יום אחר, לא יצא⁹⁰⁹, שאף על פי

שהזכרת הפסוקים אינה מעכבת, כיון שהזכיר יום אחר קלקל⁹¹⁰, שעיקר תפילת מוסף הוא שתהא כהקרבת הקרבן של אותו היום⁹¹¹, והאומר קרבן של יום אחר הוא כעוקר את דבריו קודם, וקלקל את הקרבנות כולם⁹¹².

אמירת
"בתורתך
כתוב"

פסוקי המוספים – לסוברים שחובה או מנהג לאמרם⁹¹³ – לפירוש הרבה ראשונים זו שאמר רב חננאל משמו של רב, שכל שאמר: בתורתך כתוב לאמור – או: בתורתך כתוב⁹¹⁴, או: ובתורתך ה' אלהינו כתוב לאמר⁹¹⁵, או: ככתוב בתורתך⁹¹⁶, או: כמו שכתבת עלינו בתורתך⁹¹⁷ – שוב אין צריך⁹¹⁸, היינו שאינו

וורמיזא עמ' רלה בהגהה ומנהגי ק"ק מגנצא שם. ואפשר שהוא משום שאם לא יאמרו אלא מוספי שבת יראה כממעט במוספים, עי' ציון 581. 903. רמ"א אר"ח תפח ג ותצ ב ותקצא ב; שו"ע הרב סי' תקצא ס"ה. ועי' טור סי' תקצא על מנהג הרא"ש, ועי' שכנה"ג שם הגה"ט אות ב ואגורה באהלך טו ג ד"ה וזה בד'. וכ"ה בכל סידורי האשכנזים היום. וכ"ה מנהג בני איטליה, עי' פחד יצחק (למפרונטי) ערך פסוקי מוסף נהגו, וכך הוא בכל הסידורים שלמנהגם. 904. ב"י ושו"ע תקצא שם. וכ"ה בסידורים נוסח עדות המזרח. 905. תכלאל מוסף לשבת (קמב א), ופי' עץ חיים שם, וכ"ה בזכור לאברהם (תכלאל שאמי) בכל המועדים. 906. פחד יצחק (למפרונטי) ערך פסוקי מוסף נהגו; ח"א כלל כח סט"ז; בכ"י סי' תרנט; מ"ב סי' תפח ס"ק יג. ועי' פ"ת אר"ח סי' תפח ושבט הלוי ח"ד אר"ח סי' סג אות ב, שאם הזכיר ביום א' של חוה"מ סוכות פסוקים של יום ב' והפחית במנין הפרים, יצא, משום שהקרבת אינם מעכבים ז"ז (עי' רמב"ם ת"מ פ"ח ה"כ, ועי' קרבן מוסף, ושם שי"ס שפרי החג מעכבים ז"ז), והקרבן שלא הזכיר אינו גרוע משאינו מזכיר קרבנות כלל, ועי' שבט הלוי שם, שמשום כך אינו חשוב הפסק, ועי' פ"ת שם סי' תרסג. ועי' אג"מ אר"ח ח"ד סי' כא אות ג, שאם אמר "ואת מוסף יום השבת הזה", אפי' לא הזכיר אלא חלק מהמוספים בלבד, יצא. 907. עי' ציון 504, ועי' ציון 882 ואילך. פחד יצחק שם; ח"א ובכ"י שם. ועי' פחד יצחק שם, שאינו חשוב כמי שהתפלל שקר, ושכ"מ ממה שתקנו להזכיר ביו"ט שני פסוק של יום ראשון, עי' ציון 1153 (ולא ביאר הטעם שאינו שקר, ועי' מנחת יצחק ח"ח סי' מט), ועי' ח"א שם, שמשווה למזכיר מאורע ביום שאינו יומו, ועי' שי"ג שבשו"ג אינו חוזר. ועי' ציון 909. אם אמירת הפסוקים שאינם של היום חשובה הפסק, עי' עיקרי הד"ט סי' לד אות יא וח"א שם וש"מ מהדורה רביעאה ח"ב סי' קח וברכת הבית שער מא סכ"ב ומנחת יצחק ח"ח סי' מט. 908. ח"א שם; בכ"י שם; מ"ב שם. 909. ברכת הבית שער מא סכ"ב שערי בינה אות כה; להורות נתן ח"ח סי' כז. ועי' שו"מ מהדו' רביעאה ח"ב סי' קח שהוא חוזר משום שחשוב הפסק. ועי' עיקרי הד"ט סי' לד אות יא,

שהדבר שנוי במחלוקת אחרונים לענין מזכיר מאורע ביום שאינו יומו, אם חשוב הפסק, עי' שו"ע אר"ח קח יב, ועי' תפלה, וצ"ב שאף לסוברים שחשוב הפסק, היינו משום שלדעתם הוא כשח, ועי' אחרונים שהובאו במ"ב סי' קד ס"ק כה, שהשח בשוגג אינו חוזר. 910. ברכת הבית שם. ועי' ע"פ מג"א סי' רסח ס"ק ה, שיום שיש בו שתי קדושות, וחתם בקדושה אחת אינו יוצא, אע"פ שאם לא חתם בשניהם אלא הזכירם בתוך התפילה יצא. ועי' ציון 580 ואילך. 911. עי' ציון 25 ואילך. 912. להורות נתן שם. ועי' שכ"מ שכ"מ שכ"מ הוסיף על הקרבנות ועבר בבל תוסיף (והיינו כשהוסיף על הקרבנות, אבל הטעם שבפנים שייך אף כשמיעט בהם). 913. עי' ציונים 494 ואילך, 888 ואילך. 914. כ"ה בהלכות פסוקות (מהדו' אהבת שלום עמ' דלו) ותשו' רב נטרונאי (אופק) סי' קמג, ועי' רבנו מנוח שופר פ"ג ה"ח ומאמר סי' תקצא ס"ק ה, שאם אין אומרים פסוקים, א"א לומר "לאמור", שמשמעו שאומר איזה פסוק, ועי' ש' ולבושי שרד שם ומ"ב שם ס"ק י, שלשון הרמ"א שם ד, "לאמור", לאו דוקא, וצ"ל: בתורתך כתוב, וכ"ה במנהגים דק"ק וורמיזא לר"י שמש עמ' נו, לפי מנהגם שא"א פסוקים, עי' ציון 892, שא"א "כאמור". ועי' ציון 934. 915. רי"ף ר"ה לה א (ח ב בדפי הרי"ף), ועי' דק"ס שם, מכמה כת"י. 916. עי' דק"ס שכ"ה בכמה כת"י של ר"ה שם, וכ"ה בראב"ן ר"ה שם (ח"ב עמ' תקס) וראב"ה שם (עמ' קמח) ורוקח סי' שכה ומחז"ו סי' שעח (ח"ג עמ' תתסא) ורא"ש שם פ"ד סי' יד ועוד, ועי' אחרונים שבציון 914. 917. עי' רש"י שם ד"ה כיון, שאע"פ שגרס בגמ' כלפנינו, פירש: כלומר שאומר כמו שכתבת עלינו בתורתך, ועי' רא"ם לסמ"ג עשה מב (מהד' מכון משנת ר"א עמ' לז) ומאמר סי' תקצא ס"ק ה, שר"ל שכך נוסח המתפלל, וכע"ז ברמב"ן דרשה לר"ה (מהדו' זכרון יעקב עמ' קפו) ועוד: כמו שכתבת בתורתך, וכ"ה ברמב"ם נוסח התפילה נוסח ברכה האמצעית של מוסף פסח (מהד' פרנקל עמ' שלב): כמו שכתבת עלינו בתורתך ע"י משה עבדך, ועוד. וכ"ה בסידורי הספרדים, ובר"ח מוסיפים "מפי כבודך", עי' שלמי חגיגה ד' רכד ב (מהד' אהבת שלום עמ' פד) ועוד. 918. ר"ה שם לגי' שלפנינו, ועי'

מלכויות-זכרונות-ושופרות*⁹²⁴ – וסוברים שאמירת "בתורתך" אינה עולה במקום אמירת פסוקי המוספים⁹²⁵, שאמירת הפסוקים היא במקום הקרבנות⁹²⁶, ככתוב: ונשלמה פרים שפתינו⁹²⁷, וכמו שהראה הקב"ה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים שלכשיתבטלו הקרבנות יהיו ישראל יוצאים בהזכרתם⁹²⁸, ועל כן אין לבטל אמירתם וצריך להזכירם לעולם⁹²⁹. הלכה שאמירת "בתורתך" עולה במקום אמירת הפסוקים⁹³⁰. על הנהגים שלא לומר פסוקים בימים טובים משום חשש טעות, ופוטרים עצמם באמירת "בתורתך", עי' לעיל⁹³¹.

מלכויות-זכרונות-ושופרות, ע"ע, כיון שהכל אומרים אותם, ולכאור' ה"ה פסוקי המוספים לנוהגים לאמרם. ועי' הגמלי' שופר פ"ג סוף אות ו. ועי' ציון 1036. 922. ר"י טוב עלם שם, ועי' סדור רש"י ומחז"ו שם: אין שומעים להם. 923. עי' ראבי"ה ר"ה סי' תקלז (ח"ב עמ' קנא) שהוכיח מהמנהג לומר פסוקים, שבדבר שאין בו משום יוהרא אין א"א שהפטור ממנו נקרא הדיוט כשעושהו, ע"ע כל הפטור מן הדבר ועושה ציון 41 ואילך (ושם ציון 26 ואילך שי"ח); בכ"י סי' תרנט. ועי' רשב"א ר"ה שם, בביאור דברי רב חננאל: משמע דאפילו לכתחילה אין צריך לומר יותר, אבל סובר שהדברים אמורים על פסוקי מלכויות זכרונות ושופרות, ועי' מג"א שם. ועי' מחז"ו שם סוס"י שכא, שפעמים היה מנהגו של רש"י שלא לומר שום פסוקים ופטר עצמו במפי כבודך, לצאת מידי מחלוקת וממוראו של יום. 924. ראשונים דלהלן. 925. ר"ת בתוס' שם ד"ה אילימא ועירובין מ א ד"ה זכרון והובא ברמב"ן בדרשה שם ורא"ש ותוס' רא"ש ר"ה שם וטור תקצא ועוד. ועי' ראשונים הנ"ל שתמהו, שאם מועיל לענין מלכויות זכרונות ושופרות שיש חובה באמירתם, כ"ש שיועיל לענין פסוקי המוספים שאמירתם אינו אלא מנהג לדעתם. ועי' מלבושי יו"ט סי' רפו ס"ק ג, שהביא מדרשות מהר"ש, שהמתפלל מוסף ולא אמר סדר הקרבנות, אע"פ שאמר "כאמור", צריך לחזור, שהזכרת הקרבנות צורך היום (ועי' ציון 934), ואפשר שסובר כר"ת ש"כאמור" אינו פותר, ועי' א"ד שם ס"ק א, שתמה על המהר"ש, שלהלכה אמירת הפסוקים אינה מעכבת כלל (ואפילו לא אמר כאמור), עי' ציון 112. 926. תוס' ר"ה שם ותוס' הרא"ש שם ורא"ש שם בשם ר"ת. 927. הושע יד ג. 928. עי' תענית כז ב. ר"ת ברא"ש שם ושם. 929. ר"ת ברא"ש שם ושם. ועי' א"ח סדר מוסף של ר"ה אות י וכל בו סי' סד בשיטת ר"ת הנ"ל: שהמקראות הם עיקר הקרבנות יותר מעשרה פסוקים של מלכויות שאינם קרבנות, וצ"ב. 930. עי' שו"ע או"ח תקצא ב, שהביא מנהג ספרד שא"א פסוקים כלל, מחשש טעות, ועי' ראשונים שבציון 891, שלדעתם, המנהג מיוסד על אמירת בתורתך שעולה במקום הפסוקים; שו"ע הרב או"ח סי' תפח ס"ח וסי' תקצא ס"ה; ח"א כלל כח סט"ז. 931. ציון הנ"ל ואילך.

צריך לומר את פסוקי הקרבנות⁹¹⁹, ואף בלי לומר את הפסוקים, מתקיים כך "ונשלמה פרים שפתינו"⁹²⁰. וכתבו ראשונים ואחרונים שלא אמרו שאפשר להפטר מאמירת הפסוקים באמירת "בתורתך" אלא בדיעבד, אבל לכתחילה צריך לומר את הפסוקים עצמם⁹²¹, והמונע עצמו מלאמרם, גוערים בו⁹²². ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם, וכן כתבו אחרונים, שאף לכתחילה אפשר לומר ככתוב בתורתך במקום אמירת הפסוקים⁹²³. ויש חולקים על כל זה – ומפרשים דברי רב חננאל על אמירת פסוקי

רש"י שבציון הקודם. ועי' רמב"ם שופר פ"ג ה"ח ובר"י תא"ו נ"ו ח"א וברמ"א בשו"ע או"ח תקצא ד לענין פסוקי מלכויות זכרונות ושופרות (אבל לענין המוספים כתב הרמב"ם כנוסח שבציון הקודם), ועי' להלן שי"ס שד" רב חננאל מתפרשים בין על פסוקי המוספים ובין על פסוקי מלכויות זכרונות ושופרות. 919. הלכות פסוקות (מהדו' מק"נ עמ' לו) ותשו' רב נטרונאי שם ותשו' רב פלטי בחמדה גנוזה סי' ק ורש"י שם ד"ה אין צריך ור"ה שם (ח ב בד' הרי"ף) ורוקח שם ועיטור הל' שופר (מהדו' שער החדש ד' קד ג) ור"י מלוניל ר"ה שם, ועי' רמב"ם נוסח התפילה שם ויום תרועה ר"ה שם בדעתו וראב"ן שם וראב"ה שם ורשב"ם בתו"י ר"ה שם ובתוס' עירובין מ א ד"ה זכרון ורבנו יצחק בתוס' שם ובסמ"ג עשין מב ורמב"ן בדרשה לר"ה (שם) וחי' לר"ה שם וכ"מ במלחמות שם ומחז"ו שם ורא"ש שם, שדברי רב חננאל מתפרשים אף על פסוקי המוספים. ועי' אגורה באהלך דף טז ג סוד"ה נמצא, שלרשב"ם דברי רב חננאל נאמרו על מלכויות זכרונות ושופרות, ומזה למדו שמועיל אף לענין פסוקי המוספים, ואפשר שכ"ה גם לראשונים דלעיל שפי' שדברי רב חננאל מתפרשים אף על פסוקי המוספים, ועי' ציון 887. ועי' ב"ח או"ח שם, בד' רש"י ר"ה שם, שאמירת "בתורתך" אינה מועילה אלא לענין פסוקי מוסף ר"ה, ולא למוספי שאר המועדים, ועי' אגורה באהלך שם ב ד"ה תשובה, שתמה. 920. עי' ציון 884 ואילך (וציון 25). רא"ש שם. 921. סדור רש"י סי' ריט, והובא במחז"ו סי' שעח (ח"ג עמ' תתסא), ועי' סי' הנייר הל' שופר עמ' עד, שהוא מר"י טוב עלם; תר"י למס' ר"ה כת"י, הובא בחק"ל שם צח א ד"ה הנה; בהגר"א סי' תקצא ס"ק ד, ושלכן נהגו באשכנז לומר הפסוקים, עי' ציון 903. ועי' שפ"א ר"ה שם בד' ר"ת, ועי' ציון 925. וכ"מ ברמב"ן בדרשה שם בביאור גמ' ר"ה שם, שראוי יותר שיתפללו הציבור בעצמם ויפטרו עצמם בנוסח של "ככתוב בתורתך", מאשר יצאו ידי חובתם מהש"ץ שיזכיר כל הפסוקים, ומ' שאמירה זו אינה אלא בדיעבד. ועי' חיבור התשובה למאירי מאמר ב פ"ז (עמ' 377), שדברי רב חננאל שבציון 918 כוונתם בדיעבד, אלא שכ"כ בד' הראב"ד שמפרש שמדובר בפסוקי מלכויות זכרונות ושופרות. ועי' מג"א סי' תקצא ס"ק ו (ותר"ח סופר שם ס"ק ז), שבזה"ז קבלו עליהם חובה לומר פסוקי

התחיל
באמירת
הפסוקים

התחיל לומר פסוקי המוספים, אף על פי שהיה אפשר לומר במקומם "כמו שכתבת עלינו בתורתך" וכל כיוצא בו, לסוברים כן⁹³², כיון שהתחיל צריך לסיימם⁹³³. וכן אמר "בתורתך כתוב כאמור", או "ככתוב בתורתך כאמור", נראה מדברי ראשונים שהרי זה כאילו התחיל לומר את הפסוקים וצריך לסיים את כולם⁹³⁴.

פסוקי
המוספים

הפסוקים שאומרים בתפילת מוסף של המועדות – לנוהגים לאמרם⁹³⁵ – הם פסוקי המוספים האמורים בפרשת פנחס⁹³⁶, אבל שאר קרבנות הקרבים במועדות, כגון כבש לעולה הבא עם מנחת העומר* שמקריבים ביום שני של פסח⁹³⁷ ועולות וחטאות שמקריבים בשבועות עם שתי הלחם*⁹³⁸ – וכן מנחת העומר ושתי הלחם עצמם, ונסוך

המים*⁹³⁹ – אין מזכירים את פסוקיהם בתפילה⁹⁴⁰, ואין מרבים אותם בלשון "מוספי"⁹⁴¹ – כדרך שאומרים ביום שיש בו שתי קדושות⁹⁴² – לפי שכל אלה אינם מכלל קרבנות המוספים, שאינם באים אלא בשביל הדברים שהם באים אתם, כגון מנחת העומר ושתי הלחם⁹⁴³, או שאין חשובים מוספים אלא אותם שכתבה תורה בצידם שהם נוסף לקרבן התמיד, כגון הנאמר במוסף של שבת: על עולת התמיד⁹⁴⁴, ולא נזכר בקרבנות שהם בנוסף לתמיד אלא באלו שנאמרו בפרשת פנחס⁹⁴⁵, והתפילה לא נתקנה אלא כנגד קרבנות המוספים, ולא כנגד שאר קרבנות⁹⁴⁶. וכן אין מזכירים את שעירי יום הכיפורים* המנויים בפרשת אחרי מות⁹⁴⁷. שעיר הפנימי של יום הכיפורים, האמור בפרשת אמור⁹⁴⁸,

לתמידין ומוספין בסוה"ס (מהדורת עבודת ישראל עמ' קמא), לענין הקרבנות הבאים עם מנחת העומר ועם שתי הלחם; עי' נוב"ת או"ח סי' קכז ודגמ"ר או"ח סי' תרכא ס"ד, שאין להזכיר שום קרבן שאינו מקרבנות המוספים; דעת קדושים (ר"ר מהמבורג) ד' ווילנא ד' ס ב ד"ה ראיתי, לענין שעיר החטאת הבא עם שתי הלחם ושעיר הפנימי של יוה"כ (ועי' להלן, שלענין שעיר הפנימי, "ח); כור הבחינה שם, לענין שעיר הבא עם שתי הלחם. ועי' ציון 1015, שבשבועות אומרים: וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה, ועי' דעת זקנים והדר זקנים וס' הג"ן שם וחזקוני שם לא, שבפסוק זה כלולים כל הקרבנות הבאים עם שתי הלחם (אבל עי' שדנו בטעם שאין מזכירים את השעיר הבא עמהם בתפילה, ומ' שאין באמירת בהקריבכם וכו' משום הזכרת הקרבנות), ועי' רמ"ע מפאנו שם, שאמירת ביום הבכורים בהקריבכם וכו' אינה אלא להוראת הזמן. 941. שיירי כנה"ג סי' תצ הגה"ט אות ג ואורים גדולים (זאבי) למוד כא וא"ר שם ס"ק טו ומטה יהודה שם סי' תצ אות א, ביום ב' של פסח ובשבועות, ועי' הלק"ט ח"ב סי' רכב לענין יום ב' של פסח, שהוא דומה לשבועות ויוה"כ, וברכ"י שם ס"ק א בדעתו, ויב"א ח"ד סי' מח, שא"א "מוספי" ביוה"כ מטעם זה. 942. עי' ציון 673 ובמצויין שם. 943. דעת זקנים והדר זקנים וס' הג"ן שם ורמ"ע מפאנו ושיירי כנה"ג וא"ר ומטה יהודה דלעיל. 944. במדבר כח ט. 945. אורים גדולים והלק"ט וברכ"י ומטה יהודה דלעיל. ועי' רש"י יומא ג א ד"ה התם. 946. דעת זקנים שם; הדר זקנים שם; ס' הג"ן שם; אחרונים דלעיל. ועי' רמ"ע מפאנו שם טעמים נוספים שאין מזכירים אותם בתפילה. 947. ויקרא טז. עי' גאונים וראשונים שבציון 1130, נוסח פסוקי המוספים של יוה"כ, ולא הביאו אלא קרבנות המוספים שבפרשת פנחס; דעת זקנים במדבר כח כה והדר זקנים שם כט ו' וס' הג"ן שם כט ו', לענין הזכרת חטאת הבאה עם שתי הלחם, ועי' ציון 957; רמ"ע מפאנו בסדר עבודה

932. עי' לעיל. 933. עי' רשב"ם בתוס' עירובין מ א ד"ה זכרון, ואגורה באהלך ד' טז טור ב ד"ה נמצא בדעתו. ועי' רשב"ם וראשונים שבציון 1054, שהאומר פסוקים של ר"ה צריך לסיים אף פסוקים של ר"ח, שאל"כ נראה כמעט במוספים, ולפי"ז ה"ה המתחיל לומר חלק ממוספי היום, שחייב לסיים. על המתחיל בפסוקי מלכויות זכרונות ושופרות, שכתבו ראשונים שצריך לסיים, עי' מלכויות זכרונות ושופרות. 934. עי' א"ח סדר מוסף של ר"ה אות י וכל בו סי' סד בשם הר"י בעל המנהל בשם רבו: אם אמר כאמור, צריך לומר הקרבנות, דלמה כפל אם לא לאמרם, ונר' שר"ל שכפל "ככתוב" ו"כאמור", ועי' רוקח סי' שכה: ואם אמר ככתוב, צריך לומר הפסוקים, ואפשר שאף כוונתו כך. ועי' הלכות ומנהגי ר"ש מנוישטט (דרשות מהר"ש) סי' תקיא, שהמתפלל שלא אמר סדר הקרבנות, אע"פ שלא אמר "כאמור", צריך לחזור, שהזכרת הקרבנות היא צורך היום, ועי' דעת סי' רסח ס"ד, שאם היה אומר "כאמור", ודאי היה צריך לחזור משום שנראה כשקר כשאינו אומר פסוקים (ונראה שר"ל כנ"ל, משום הכפילות), ועי' ציון 925, שיש שהביאו ד' מהר"ש בע"א. 935. עי' ציונים 882, 903 ואילך. 936. עי' ציון 999 ואילך. 937. ויקרא כג יב, ועי' מנחת העומר. 938. שם שם יח, ועי' שתי הלחם. 939. עי' גאונים וראשונים שבציונים 1016 ואילך, 1143 ואילך, שהביאו נוסח התפילה בשבועות ובסוכות, ולא הזכירו קרבנות אלו. ועי' כור הבחינה (לנדא) סי' טז ויעש אברהם (לנדא) עמ' תנב. ועי' התעוררות תשובה (מהדו' ירושלים) סי' רצח. 940. עי' גאונים וראשונים שבציון 1016, נוסח פסוקי המוספים של שבועות, ולא הביאו אלא קרבנות המוספים שבפרשת פנחס; דעת זקנים במדבר כח כה והדר זקנים שם כט ו' וס' הג"ן שם כט ו', לענין הזכרת חטאת הבאה עם שתי הלחם, ועי' ציון 957; רמ"ע מפאנו בסדר עבודה

ולא כנגד קרבנות המוספים בלבד⁹⁵⁶, ומהם שכתבו שבתפילת מוסף של שבועות מזכירים את שעיר החטאת הבא בשבועות עם שתי הלחם⁹⁵⁷ – על אופן ההזכרה עי' להלן⁹⁵⁸ – שאף הוא בא לכפרה על טומאת־מקדש־וקדשיו* כשעיר המוספים⁹⁵⁹.

מנחתם
ונסכיחם

פסוקי המוספים של המועדים וראשי חודשים, יש שנהגו לאמרם בשלימותם, ובכלל זה הכתובים הכוללים את המנחות הבאות עם המוספים, והשעיר לחטאת ועולת התמיד⁹⁶⁰,

יש שכתבו שמזכירים אותו בתפילת מוסף של יום הכיפורים⁹⁴⁹, וכן המנהג בזמננו⁹⁵⁰, שאף התורה כללה אותו בפרשת המוספים, ככתוב: מלבד חטאת הכיפורים⁹⁵¹. על אופן ההזכרה, עי' להלן⁹⁵². ומדברי גאונים וראשונים נראה שלא נהגו להזכירו⁹⁵³, וכן כתבו אחרונים שאין להזכירו לפי שאינו מקרבנות המוספים⁹⁵⁴, וכן היה המנהג בהרבה קהילות⁹⁵⁵. ויש מן הראשונים והאחרונים שנראה מדבריהם, שתפילת מוסף נתקנה אף כנגד שאר קרבנות,

ביום זה שמביאים בו את המוסף, ומ' מד' שתפילת מוסף נתקנה אף כנגד אותם קרבנות (והיה ראוי שיאמרו את הכתובים של אותם קרבנות, אלא שלמנהגם א"א כלל פסוקים); עי' סידור בעל התניא שבציון הבא; עי' ר"מ הענא בקובץ כרם שלמה שנה ג גליון כט עמ' יא ושנות חיים (קלוגר) סי' קפט, שלפירושם אף השעיר המשתלח נרמז בנוסח הזכרת המוספים של מוסף יוה"כ, ועי' ציון 1135; עי' קונ' אבן הטועים שם ד"ה ויותר; עי' בנין שלמה תיקונים והוספות סי' כא (מהדו' ירושלים ח"ב או"ח סי' לו), שקרבנות המכפרים אע"פ שאינם מכלל קרבנות המוספים, היה ראוי להזכירם בתפילה, ועי"ש שלהלכה אין מזכירים אותם מטעם אחר, ועי' ציון 957, ועי' הגהות חשק שלמה שבציון 1134. 957. ס' הג"ן שם וס' הדר זקנים שם בשם ר' יוסף בן ברוך; סידור הרב. ועי' ברכת אברהם (ברודנא) ח"א סי' ג, בד' ראשונים שהביא שם שנראה מדבריהם שהשעיר קרב לאחר המוספים, ע"פ בעלי התוס' שבציון 940, שהטעם שאין מזכירים את השעיר של שתי הלחם לפי שאינו קרב עם המוספים אלא בשחר, ועי' אג"מ יו"ד ח"ג סי' קכט ז, שאף אם קרב אח"כ אינו מן המוספים (ומש"כ בעלי התוס' הנ"ל, אפשר שהוא לסימן בלבד). ועי' שער הכולל פ"מ אות טו, בד' הרב בעל התניא (ומש"כ שם שכ"ה בס' סדר היום לר"מ בן מכיר, אינו). ועי' נאות הדשא (ר"א מסוכטשוב) ח"א עמ' רנב ובנין שלמה שם, שאע"פ שלדעתו יש מקום להזכיר בתפילת מוסף קרבנות המכפרים אע"פ שאינם מן המוספים, עי' ציון 956, מ"מ כיון שהשני משני שעירים של שבועות בא לכפר על טומאה שאירעה בין זה לזה, עי' זבחים ו ב, ולפיכך אין להקריבם כאחד, והזכרתם בתפילה חשובה כהקרבתם בב"א (ועי' בנין שלמה שבציון 1103, שלד' מטעם זה אף בר"ה א"א ושני שעירים, ועי' ראשונים שבציון הנ"ל שאומרים שני שעירים, ואף החולקים שם הוא מטעם אחר), וכי"ב בדרשות חת"ס ח"ב שבועות תקצ"א ד"ה תמהתי, לענין שאין מזכירים בקרה"ת של שבועות את הקרבנות הבאים עם שתי הלחם. ועי' בנין שלמה שם, טעם נוסף שאין להזכיר שני שעירים בתפילה. 958. ציון 1018. 959. עי' זבחים ו ב. ס' הג"ן והדר זקנים שם בשם ר' יוסף ב"ר ברוך; בית אברהם שם בד' סדור הרב שם. 960. שבה"ל סי' רצ בשם אחיו ר'

יום הכפורים. 949. עי' תשב"ץ קטן מהדורת מכון תורה שבכתב בכתונת תשב"ץ סוף הערה קלא עמ' פט; מנהגי מהרי"ל, מוסף ר"ה (מהדו' מכון י-ם עמ' רצו); נוב"ת או"ח סי' קכז ודגמ"ר או"ח סי' תרכה ס"ד. ועי' שבה"ל סי' רצ, שהראשונים היו אומרים את פסוקי המוספים ככתבם כולל פסוקי הנסכים וחטאת המוספים, עי' ציון 960, ולפיכך לא הזכירו שיש להזכיר את ר"ח בר"ה, שכן בפרשת ר"ה כתוב "מלבד עולת החודש", עי' ציון 1081, ואפשר שלד' י"ל כן אף לענין יוה"כ, שלא הזכירו קדמונים שיש להזכיר את השעיר הפנימי, לפי שבתוך הפסוקים נאמר מלבד חטאת הכיפורים, עי' במדבר כט יא. 950. שע"ת סי' תרכא ס"ק ה; מט"א שם סי' 951. במדבר כט יא. נוב"י ודגמ"ר שם, ועי"ש שכ"מ ברמב"ם ת"ר פ"י ה"א וה"ב, שהזכיר את השעיר הפנימי לצד קרבנות המוספים. ועי' קונטרס אבן הטועים (ר"ח נתנון) סי' ב ד"ה ועוד (הא'). 952. ציון 1132 ואילך. 953. עי' סדור רס"ג מוסף של יוה"כ עמ' רסג וסדר רע"ג שם (עמ' קסז) וסידור ר' שלמה ב"ר נתן שם עמ' נט ונוסח התפילה שבמחז"ו אות שג' (ח"ג עמ' תשפו), שהביאו הכתובים שאומרים ביוה"כ, ולא הזכירו את השעיר הפנימי. 954. דעת קדושים (ר"ר מהמבורג ד' וילנא ד' ס ב ד"ה ראיתי, והובא בגליון מחזור אלטונא תקסו, ונוסף שם מהמגיה (ר"מ גאנז): חפשי בכל ספרי ראשונים ואחרונים ולא מצאתי בשום פוסק לומר ביוה"כ ושני שעירים לכפר. 955. עי' סידורי פולין: פראג רעו ורעט ורפז ולובלין שיד וקראקא שלח, וסידורי אשכנז: איטליה רנ וטרין רפ, שאין מזכירים שעיר הפנימי כלל. 956. עי' ס' הג"ן שם וס' הדר זקנים שם בשם ר' יוסף ב"ר ברוך שבציון הבא; עי' משיבת נפש (לוריא) פר' אמור עמ' קפה (שתמה שאין נזכרים פסוקי פ' אמור, והוצרך לתת טעם שאין נזכרים, עי' ציון 26, והוסיף שהטעם שאין מזכירים עולות הבאות עם שתי הלחם, הוא מפני שהן טפלות ללחם, וכע"ז בבית אברהם (ר"א אבלי מחרסון) לקוטים יקרים ד' מב ג; עי' עדות ביעקב (די בוטון) סוסי"י יא, מר"מ גלאנטי, שביום ב' של פסח ובשבועות וביוה"כ, אע"פ שיש בהם קרבנות נוספים על המוספים, א"א "את מוספי", לפי שא"א "מוספי" אלא בשתי קדושות שכל אחת מחייבת הבאת הקרבן לעצמה, וקרבנות אלו לעולם אינם באים אלא

שיש להשמיטה, ש"נסכיהם" לדעתם הם נסכי היין, וכיון שאין מפרטים את מידות נסכי היין – כמנחת הסולת שמפרטים מידותיה – אלא חוזרים ואומרים "ויין כנסכו", אין לכפול ולומר "ונסכיהם"⁹⁶⁵, אבל הרבה אחרונים כתבו שיש לקיים הנוסח "ונסכיהם"⁹⁶⁶, מהם שכתבו שיש לפרש "נסכיהם" על השמן⁹⁶⁷ – והיין לא נזכר אלא בסוף, "ויין כנסכו", כלומר שמידת היין שוה למידת השמן, בין בכבשים בין באילים בין בפרים⁹⁶⁸ – שלדעתם בלשון תורה אף השמן קרוי נסך⁹⁶⁹, ויש מוסיפים טעם שנזכר השמן בלשון ניסוך, לפי

עמ' רסג וסוכות עמ' רנג; נוסח התפילה שבסדר רע"ג תפילת ר"ח (עמ' פט) ופסח (עמ' ככו) ושבועות (עמ' קלא) ור"ה (עמ' קמא) ויוה"כ (עמ' קסז); תשו' רב צמח גאון שברוקח סי' שו, לענין ר"ח או חוה"מ שחל בשבת; סידור ר' שלמה ב"ר נתן ר"ח (עמ' לז, ושם); ומנחתו, ואולי הוא ט"ס) ור"ח שחל בשבת שם (עמ' לח) ור"ה (עמ' מט) ויוה"כ (עמ' נט) וסוכות (עמ' סח) ושמן"ע (עמ' עא) ושבועות (עמ' צד); סידור חסידי אשכנז ר"ח (עמ' קצג); פי' סדר התפילה לרוקח ר"ח (עמ' תרל); שבה"ל סי' קעו וסי' רצ: שנהגו האחרונים וכו' ומדלגים מקראות הנסכים ומקצרים ואומר מנחתם וכו'; עץ חיים (חזון) שלוש רגלים (עמ' צה) ר"ה ויוה"כ (עמ' צח) ור"ח (עמ' קו); עי' ראשונים שבציון 977 ועוד. ועי' סדור רס"ג וסידור ר"ש ב"ר נתן שם; ויין כנסוכו. 965. שו"ת מהרש"ל סי' סד: מדלג אני וכו' כי נראה בעיני שט"ס הוא, ובסידורו, הובא בסידור ר"ש סופר מוסף ר"ח (עמ' 488). ועי' אהלי יהודה (נג'אר) על ספרי פר' שלח (לא א), שמד' הראשונים שבציון 977, ששאלו למה אין מזכירים את שיעור נסכי היין, ולא שאלו לגבי נסכי השמן, מש' כמהרש"ל שא"א ונסכיהם, אבל אפשר שדעתם כאחרונים שבציון 972, המקיימים נוסחת ונסכיהם ומפרשים אף אותה על נסכי היין. 966. עי' להלן, ועי' מ"ב סי' תכג ס"ק ו. 967. תוי"ט מנחות פ"ט מ"ד, והובא במג"א או"ח סי' תכג ס"ק ג ובסידור ר' שבתי סופר שם ובפר"ח או"ח שם (ושם שכן עיקר, שאל"כ לא נזכר כלל השמן) ובכנה"ג שם סי' תכד בהגה"ט. ועי' פירושי סידור התפילה לרוקח ח"ב עמ' תקסה: לא זכר שיעור השמן והיין, ומ' קצת שאת השמן עצמו זכר. 968. ע"ע נסכים. פנים יפות במדבר טו י. 969. עי' תוי"ט שם, ע"פ ויקרא כג יג: ונסכה, שאמרו בו במנחות פט ב, נסכה דמנחה, והיינו השמן של מנחת נסכים הבאה עם כבש העומר, ועי' פר"ח שם שציון לד' הרמב"ם מעה"ק פ"ב ה"ה וכו"מ שם בד', שגרס בגמ' שם בע"א, וע"פ במדבר כט לא: ונסכיה, לשון רבים, והיינו נסכי יין ושמן, ועי' רש"י שם יא, ש"נסכיה" מוסב על נסכי התמיד, ועי' כף נקי (מלכה) תפלות ר"ח (עמ' עט) ושפ"א מנחות שם, שדחו, שהרי בשאר ימים כתבה תורה

ומהם שכתבו שכן ראוי לנהוג⁹⁶¹, אבל המנהג הפשוט באמירת פסוקי המוספים שאין אומרים אלא את הכתובים הכוללים את עולות המוספים, ומשמיטים את הפסוקים הכוללים את המנחות הבאות עמהם והשעיר הבא לחטאת ועולת התמיד, ואומרים במקומם מטבע קבוע, והוא נוסח חכמים⁹⁶²: ומנחתם ונסכיהם כמדובר – כלומר כמו שדובר מפי הגבורה⁹⁶³ – שלשה עשרונים לפר ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש ויין כנסכו ושעיר לכפר ושני תמידים כהלכתם⁹⁶⁴. תיבת "ונסכיהם", יש מן האחרונים שצידדו לומר

בנימין לענין ר"ה: נהגו הראשונים, ועי"ש עוד; ובקצת סידורים ישנים מצאתי כל הפסוקים על הסדר; עי' ערוגת הבושם שבציון הבא; קטע סידור לסוכות מן הגניזה בתוך ספר אסף עמ' 309; עי' זכר צדיק (ר"י ב"ר צדיק) עמ' קנה ושם הערה 270 לענין חג הפסח; סידור כמנהג צרפת כת"י סמינר מס' 4715; סידור כמנהג אנגליה כת"י אוקספורד 133; מנהג רומניא מחזור קושטא רע וונציה רפג ומנהג קורפו מחזור לג' רגלים כת"י סמינר 4816 ומחזור כמנהג קורפו כת"י סמינר 4641 בכל המועדות ובר"ה ויוה"כ, אבל בר"ח שם ושם אומרים "מנחתם" כבציון 964; מחזורים כמנהג כפא לר"ה, כת"י ניו יורק - בהמ"ל 4450, (מספרו במכון לתצל"י 51232) וכת"י סנקט פטרבורג ספריה לאומית 150 EVR I (מס' שם 25352). ועי' מחזור שאלוניקי שי שיא, שבשבועות אומרים את הפסוקים בשלימותם, אבל בשאר המועדות אומרים ומנחתם, ועי' סידור כמנהג צרפת כת"י סמינר 4460 שדוקא ביוה"כ אומרים הפסוקים ככתבם, ואולי הוא בשביל להזכיר פסוק של מלבד חטאת הכיפורים, עי' ציון 1134, ועי' ציון 1107 שיש שנהגו לומר דוקא בר"ה פסוקי המנחות והחטאת ככתבם. ועי' רמב"ם סדר התפילות (מהד' פרנקל עמ' שלה): נהגו העם וכו' מזכיר קרבנות אותו היום כמו שהם כתובים בתורה, וצ"ב אם ר"ל בשלימותם. 961. עי' ערוגת הבושם ח"ג עמ' 464: מוטב לומר הפסוקים כאשר הם כתובים בפרשה. ועי' שבה"ל שם: שקשה לנו לשנות המנהג. 962. תרוה"ד סי' קמג. ועי' לוח לא"י (רימ"ט) ביום רביעי של סוכות ובשמנ"ע, בשם סידור יעב"ץ, שראוי לומר: מנחתם, בלא וא"ו (שכ"ה לשון התורה, במדבר כט כד, ושם שם לז), אבל אינו בסידור עמודי שמים ליעב"ץ, אלא הוספה בסידור מהד' ווארשא תרמ"א (בית יעקב), ולכאו' אין בו טעם, שנוסח "ומנחתם" אינו לשון תורה כלל. 963. שבה"ל סי' קעו, ושם: ומפורשים הם בפרשת פנחס. וכו' קצת בתוי"ט שבציון 979, ע"ש בדימוי נוסח התפילה לכתוב (ועי' ציון הנ"ל ממהרש"ל שבסמוך). ועי' מהרש"ל שבציון 965, שמ' שמפרש ש"כמדובר", היינו כאמור להלן. 964. סדור רס"ג תפילת ר"ח עמ' קצט ופסח עמ' קנב ושבועות עמ' קנו ור"ה עמ' רכא ויוה"כ

אמירת
פסוקים
בשתי
קדושות

במוסף של שתי קדושות, כגון שבת ויום טוב או שבת ראש חודש, שמזכירים בה קרבנות מוספים של שתי הקדושות, מקדימים פסוקים של מוסף שבת⁹⁸¹. ויש נוהגים אחר הפסוקים של מוסף שבת וקודם אמירת הפסוקים של מוסף ראש חודש או יום טוב, לומר לשון של הבדלה ביניהם, כגון: זה קרבן שבת ובקרבת יום פלוני נאמר⁹⁸², או: זה קרבן שבת וקרבת היום – היינו החג או ראש חודש שנזכר בתפילה קודם⁹⁸³ – נאמר⁹⁸⁴, כדי שידע המתפלל את אשר הוא מוציא מפיו⁹⁸⁵, ואף על פי שמתוך הפסוקים שמזכירים יש ללמוד שאין כולם מכוונים למוסף של שבת, שהרי בתחילת הפסוקים של ראש חודש או החג מזכירים את טיבו של יום – כגון ביום טוב של פסח שאומרים תחילה: ובחודש הראשון בארבע עשר יום לחודש וגו'⁹⁸⁶ – מכל מקום בכמה ימים אנו מזכירים פסוקים שאין אנו מזכירים בתחילתם את טיבו של יום – כגון חול המועד ושביעי של פסח שפותחים: והקרבתם וכו'⁹⁸⁷, וחול המועד סוכות

שיש בלשון זה משמעות של ערבוב⁹⁷⁰, לרמז על בלילת הסולת בשמן⁹⁷¹, ומהם שכתבו שנסכיהם הוא היין⁹⁷² – ושמן לא נזכר בפני עצמו, שבכלל המנחה הוא⁹⁷³ – וכיון שלא רצו לפרט את שיעורו של היין, חזרו ואמרו: ויין כנסכו⁹⁷⁴. בטעם שמפרטים את שיעור הסולת ולא את שיעור נסכי היין, אלא אומרים "ויין כנסכו" – וכן אין מפרטים את שיעור נסכי השמן, לסוברים שהם הנרמזים בתיבת ונסכיהם⁹⁷⁵ – יש מן הראשונים שכתב, לפי ששיעור נסכי היין – וכן נסכי השמן – לעולם הם שווים לפר לאיל ולכבש, אבל שיעור הסולת פעמים שהוא משתנה, שמנחת כבש הבא עם מנחת העומר היא של שני עשרונים⁹⁷⁶, ולכן מפרטים אותו⁹⁷⁷, ויש שכתבו שנוסח התפילה הוא על דרך הכתובים שבפרשת המוספים, וכשם שבהם לא פירטו את שיעור נסכי היין והשמן⁹⁷⁸, אף בתפילה אין מפרטים⁹⁷⁹.
על המשנים את הנוסח בכמה מן המועדים, עי' להלן⁹⁸⁰.

רע"ג (עמ' קסז ועמ' קעה ועמ' קכז בשנו"ט), לענין יו"ט שחל בשבת (ושם: נאמר לפניך), וכע"ז בשה"ל סי' קפ בשם י"א: זה קרבן שבת וקרבת יום זהה כאמור, ובי"ט שחל בשבת: וקרבת יום פלוני זהה כאמור, ובס' המנהגים (טירנא) לר"ח (מהדו' מכוון יום-עמ' כט) ובלבוש סי' תכה ס"ד: זה קרבן שבת וקרבת יום זהה כאמור, ועי' מאמר סי' תכה ס"ק ג: ברוב הסיפורים נדפס כן וכן המנהג בינינו, ועי' להלן שלדעתו אין לאמרו, ועי' נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם עמ' צ שבמוסף של שבת ר"ח אומרים: הזכרנו לפניך נוסח שבת ונוכיר לפניך מוסף ראש חודש כאמור, והובא בברכ"י שיו"ט ברכה סי' תכה ס"ק ג. 983. א"א (בוטשאטש) סי' תכה. ועי"ש טעם ע"פ קבלה שמוספי החג והחודש נקראים "קרבת היום" יותר ממוסף של שבת. 984. סדור רס"ג יו"ט שחל בשבת עמ' קנב: ויאמר וכו' (ושם: קרבן היום בלא ו"ו) אבל בשבת ר"ח שם עמ' קל: זה קרבן שבת, קרבן ר"ח נאמר; נוסח צרפת שבמחז"ו סי' רלג לענין שבת ר"ח וסי' קו לענין שבת יו"ט. וכע"ז בסידור רש"י סי' תמב לענין יו"ט שחל בשבת: זה קרבן שבת וקרבת היום כאמור (ועי' רש"י שבציון 990 וצ"ב). וכ"ה בסידורי אשכנז לשבת ור"ח ושבת יו"ט: וקרבת היום כאמור. ועי' א"א שם שכן המנהג. 985. שבה"ל שם בשם י"א. 986. עי' ציון 1003. 987. עי' ציון 1006 לענין חוה"מ. שבה"ל ותניא דלהלן. ועי' ציון 1010 ש"א בשביעי של פסח לפתוח בפסוק וביום השביעי וכו', וציון 1008 ש"א קודם והקרבתם.

"ונסכה", ובהכרח "נסכיה" נכתב לדרשה של ניסוך המים, ע"ע, ועי' תענית ב, ב, ועי' ספ"ז שבמדה"ג במדבר כח ב: ריח ניחוחי אלו הנסכים שהן השמן והיין, אבל בילקו"ש שם רמז תשפ: ריח זה השמן ניחוחי אלו הנסכים, ומ' ששמן אינו בכלל הנסכים. ועי' נהר שלום שם ס"ב. 970. סידור עיון תפילה דלהלן, ע"פ משלי ט ב: מסכה יינה. 971. סידור עיון תפילה מוסף לג' רגלים. 972. אחרונים שבציון הבא. ועי' שבה"ל שבציון 963, שמ' ש"ונסכיהם" אינו הולך על השמן, שלא התפרש אלא בפרשת שלח, שם טו ד ואילך. ועי' ציון 965. 973. כף נקי שם. ועי' שפ"א שם. 974. שפ"א שם. ועי' כף נקי שם. 975. עי' ציון 969. 976. ראשונים דלהלן, ועי' תשו' מהר"ם ד' ברלין ליקוטים מכת"י מרצבך עמ' 326 (מהדו' מכוון יום-עמ' רעב) ורמב"ן במדבר כח יב, וע"ע עומר. 977. דעת זקנים ויקרא כג יג; חזקוני שם. ועי' רמב"ם מעה"ק פ"ב ה"ה וע' נסכים, שלדעתו אף שיעור היין בכבש הבא עם העומר חלוק משאר נסכי היין של כבשים. 978. עי' במדבר כח, במוספי שבת והמועדות, ושם יד במוספי ר"ח, הזכירה תורה את שיעור נסכי היין, עי' רמב"ן שם שאחר שהזכירה התורה שם נסכי היין בקרבן התמיד וחזרה והזכירה בר"ח משום נסכי הפר האילים, שוב לא הוצרכה להזכיר במוספי המועדות. 979. מהרש"ל בסידור שם; תוי"ט שם. 980. ציונים 994, 1018, 1084 ואילך, 1104 ואילך, 1132 ואילך. 981. סדור רס"ג עמ' קנב. 982. נוסח התפילה שבסדר

ונסכיהם כמדובר וגו'¹⁰⁰⁰. על הנוהגים לומר בכל תפילות המוספים וראש חודש מכללם, אף את פסוקי הנסכים וחטאת המוספים ככתבם, עי' לעיל¹⁰⁰¹.

פסוקי המוספים הנאמרים בתפילת מוסף בפסח של פסח – לנוהגים לאמרם¹⁰⁰² – הם האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח לה', ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג שבעת ימים מצות יאכל, ביום הראשון מקרא קדש כל מלאכת עבדה לא תעשו, והקרבתם אשה עלה לה' פרים בני בקר שנים ואיל אחד ושבעה כבשים בני שנה תמימים יהיו לכם¹⁰⁰³, וחותרים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות, הנסכים והשעיר לחטאת המוספים: ומנחתם ונסכיהם כמדובר וגו'¹⁰⁰⁴. וכן אומרים בחוץ לארץ ביום טוב שני של גלויות*¹⁰⁰⁵. בחול המועד, משמיטים שני פסוקים ראשונים ומתחילים: והקרבתם וגו'¹⁰⁰⁶. על הנוהגים לומר בכל המועדות וחג הפסח בכלל, אף את פסוקי הנסכים וחטאת המוספים ככתבם, עי' לעיל¹⁰⁰⁷. שביעי של פסח, יש שנהגו להוסיף – קודם "ומנחתם"¹⁰⁰⁸, ויש שכתבו קודם "והקרבתם", שכך נכון לפי הענין¹⁰⁰⁹ – את הכתוב האמור בפרשת המוספים: וביום השביעי מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת

שפותחים: ביום השלישי וכיוצא⁹⁸⁸ – ומשום ימים אלו נהגו לומר לשון זה בכל תפילות המוספים⁹⁸⁹. ויש שכתבו שאין ראוי לאמרם⁹⁹⁰, שגלוי וידוע לפני המקום איזה קרבנות ראויים לאיזה יום⁹⁹¹, ואמירה זו חשובה הפסק⁹⁹². יום טוב שחל להיות בשבת וכן ראש חודש שחל להיות בשבת, באמירת "ומנחתם" שאומרים אחר הזכרת פסוקי הקרבנות⁹⁹³, יש שצידדו להשמיט תיבות "ושני תמידים כהלכתם", שכבר הזכירו תמיד של שחר באמירת פסוקי שבת שאומרים בהם: "על עולת התמיד"⁹⁹⁴, ואין לכפול את הקרבנות⁹⁹⁵, אבל המנהג לאמרם⁹⁹⁶.

בשבת ובראש חודש: פסוקי המוספים הנאמרים – לנוהגים לאמרם⁹⁹⁷ – בתפילת מוסף של שבת, הם הפסוקים האמורים בפרשת מוספים שבפרשת פנחס: וביום השבת שני כבשים בני שנה תמימים ושני עשרנים סלת מנחה בלולה בשמן ונסכו, עלת שבת בשבתו על עלת התמיד ונסכה⁹⁹⁸. במוסף של ראש חודש, הם האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: ובראשי חדשיכם תקריבו עלה לה' פרים בני בקר שנים ואיל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים⁹⁹⁹, וחותרים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות והנסכים והשעיר לחטאת המוספים: ומנחתם

הפסוקים הנאמרים:

עמ' נט, ושומע ומוסיף (להנ"ל), יו"כ, ב"ב תשע"ז עמ' מב. 995. עי' ציונים 1094 ואילך, 1136 ואילך. איגרתא חדא שם. 996. כ"ה בכל הסידורים. 997. עי' לעיל. ועי' ציון 901, שיש שאינם אומרים פסוקים בכל תפילות המוספים, ושבת בכללם. 998. במדבר כח טי-נוסח; התפילה שבסדר רע"ג (עמ' עח); סדור רס"ג עמ' קיב; נוסח התפילה שבמחז"ו סי' קצא (ח"א עמ' רפט). 999. במדבר כח יא. 1000. סדורים שבציון 998. 1001. ציון 960. 1002. עי' ציון 903. 1003. במדבר כח טז-יט. 1004. עי' ציון 964. נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קכו); סדור רס"ג עמ' קנא; נוסח התפילה שבמחז"ו סי' קד (ח"ב עמ' תסח); טור או"ח תפח. 1005. סדור רס"ג עמ' קנג; נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קכז); מחז"ו סי' קה (עמ' תעא). ועי' ציון 1153, ביו"ט שני של סוכות. 1006. נוסח התפילה שבסדר רע"ג (שם עמ' קכז); סדור רס"ג עמ' קנג; מחז"ו שם; טור שם תצ; רמ"א בשו"ע שם ב. 1007. ציון 960. 1008. מחז"ו שבציון 1010. 1009. תפילת דוד שבציון הבא.

988. שבה"ל ותניא דלהלן. 989. עי' שבה"ל סי' קפ ותניא רבתי סו"י לד בשם ר' נתן. 990. ס' הפרדס לרש"י מהדור ערנרייך עמ' שיא ובשבה"ל שם משמו (ועי' ציון 984 מסידור רש"י), ושם שבסידורים אינו אלא הוראת הסופר איזה קרבנות שייכים לאיזה יום; שבה"ל שם: וכדברי ר"ש נראה לי; תניא רבתי שם: ומורי הרב חביבי היה גוער; צדה לדרך מאמר ד כלל ב סו"פ יא: והאומרים טועים; אבודרהם תפילת שבת ור"ח עמ' קצח: ואין נכון לאמרם; פר"ח או"ח סי' תכה ס"ד; מאמר"ר שם: ויש לחוש לד' הגאונים ולמנוע מלאמרם; מ"ב שם ס"ק יד. ועי' זרח השמש (ר"ש דבליצקי) עמ' לד, ע"פ שבה"ל ותניא רבתי הנ"ל, שאין לומר זה קרבן וכו' אלא בימים שאין בפסוקיהם טיבו של היום. 991. רש"י שם. ועי' אבודרהם שם: ואין נכון לאמרם כי תוספת הוא, ועי' ציון הבא. 992. צדה לדרך שם, והובא בפר"ח שם ומ"ב שם. ועי' א"א שם. 993. עי' ציון 964. 994. עי' ציון 998. דברי הרב (רי"ד סולוויצ'ק) עמ' קעד, ביו"ט שחל להיות בשבת; איגרתא חדא (ר"ש דבליצקי) ב"ב תשע"ד

האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: ובחדש השביעי באחד לחדש מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם; ועשיתם עלה לריח ניחח לה' פר בן בקר אחד איל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים¹⁰²¹. וחותרים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות, הנסכים והשעיר לחטאת המוספים: ומנחתם ונסכיהם כמדובר וגו'¹⁰²². על הנוהגים לומר – בכל המועדות וראש השנה בכללם – אף את פסוקי הנסכים וחטאת המוספים, עי' לעיל¹⁰²³. חל ראש השנה בשבת, יש שבמקום הפסוק הראשון שבפרשת פנחס, היו פותחים בפסוקים שבפרשת המועדות שבפרשת אמור: בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש, כל מלאכת עבדה לא תעשו והקרבנתם אשה לה'¹⁰²⁴, וממשיכים בפסוק שבפרשת פנחס: ונאמר ועשיתם עלה וגו'¹⁰²⁵, לפי שבפסוקים שבפרשת אמור נאמר "זכרון תרועה", שהוא נכון יותר לראש השנה שחל בשבת, שאין תוקעים בו בשופר¹⁰²⁶. ולא נהגו כן¹⁰²⁷, שהרי מן התורה תוקעים אף בשבת¹⁰²⁸.

מוספי ראש חודש ב"ה

הזכרת עניינו של מוסף ראש חודש ואמירת פסוקי "ובראשי חדשיכם וגו'"¹⁰²⁹, בתוך תפילת מוסף של ראש השנה, נחלקו בדינה גאונים וראשונים: לדעת הרבה גאונים

עבודה לא תעשו¹⁰¹⁰. ועתה אין נוהגים כן¹⁰¹¹, אם משום שאין מקום מתאים לאמרם, שקודם "והקרבנתם" אינו כסדר הכתוב, וקודם "ומנחתם" הרי הוא מפסיק בין הקרבנות לבין "ומנחתם" שסובב עליהם, ולאחר "ומנחתם" כבר חתמנו סדר הקרבנות, וכיון שנדחה נדחה¹⁰¹², או מטעם אחר, שלא יטעו לומר ששביעי רגל בפני עצמו הוא¹⁰¹³.

בשבעות

פסוקי המוספים הנאמרים בתפילת מוסף של שבועות – לנוהגים לאמרם¹⁰¹⁴ – הם האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה לה' בשבעת ימים מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו; והקרבנתם עולה לריח ניחח לה' פרים בני בקר שנים איל אחד שבעה כבשים בני שנה¹⁰¹⁵, וחותרים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות, הנסכים והשעיר לחטאת המוספים: ומנחתם ונסכיהם כמדובר וגו'¹⁰¹⁶. ויש שנוהגים להזכיר השעיר לחטאת הבא עם שתי הלחם¹⁰¹⁷, ובתוך נוסח של "ומנחתם" מוסיפים: "ושני שעירים לכפר"¹⁰¹⁸.

על הנוהגים לומר בכל המועדות וחג השבועות בכלל, אף את פסוקי הנסכים וחטאת המוספים, עי' לעיל¹⁰¹⁹.

בראש השנה

פסוקי המוספים הנאמרים בתפילת מוסף של ראש השנה – לנוהגים לאמרם¹⁰²⁰ – הם

1018. להזכירו. סידור הרב בעל התניא שם. 1019. ציון 960. 1020. עי' ציון 903, ועי' ציון 895 שיש שאינם נוהגים לומר את הפסוקים אלא ב"ה ויזה"כ. 1021. במדבר כט א-ה. 1022. עי' ציון 964. סדר רע"ג (עמ' קמא); סדר רס"ג (עמ' רכא); נוסח התפילה שבמחז"ו (ח"ג עמ' תשמג). 1023. ציון 960. ועי' ציון 1107 שיש שלא נהגו לומר את הפסוקים בשלימותם אלא ב"ה. 1024. ויקרא כג כד-כה. 1025. במדבר שם ב. ס' המנהגים (טירנא) ר"ה הגהות מנהגים אות כנו (מהד' מכוון י-ם עמ' צג ושם הוא בפנים הספר): מצאתי בס' ישן; מהרש"ל בסידורו, הובא בסידור ר"ש סופר מוסף ר"ה (עמ' 658) ועי' ר"ש סופר שם: ונכון הוא. 1026. ע"ע תקיעת שופר. ס' המנהגים (טירנא) שם. 1027. ס' המנהגים (טירנא) שם; ב"ח ס' תרא: כמדומה. 1028. עי' ר"ה כט ב, וע"ע הנ"ל. ב"ח שם. ועי' שכנה"ג ס' תקצא הגה"ט אות א, שדחה שהרי בתפילה בשבת משנים בכ"מ מיום תרועה לזכרון תרועה, עי' מסכת סופרים פ"ט וע"ע ראש השנה, וסיים שיש לחלק. 1029. במדבר כח יא.

1010. במדבר כח כה. סדר רע"ג (עמ' קז), והובא בטור ס' תצ; דעת זקנים במדבר כח כה: מצאתי; מחז"ו אות קו (ח"ב עמ' תעד). ועי' הסכמת האדר"ת לס' אחרית השנים ותפלת דוד (מהדו' אהבת שלום עמ' נח) ולוח לא"י לרימ"ט בשמו, בשם בעה"ת וטור הנ"ל, ש"ל פסוק זה, ושכן נכון, שע"ז מבדילים את שביעי של פסח מחוה"מ. ועי' ציון 960 שיש שנהגו לומר פסוקי המוספים ככתבם כולל פסוקי המנחות והנסכים והשעיר לחטאת, ועי' סידור צרפת ואנגליה שבציון הנ"ל, שם שבכל ימי הפסח היו אומרים כל הפרשה כולל הכתוב של "ביום השביעי", ועי' מחזורי רומניא שבציון הנ"ל, שדוקא בשני ימים אחרונים של פסח חתמו ב"ביום השביעי". 1011. עי' שבה"ל שבציון 987; טור שם. ועי' לבוש שם ס"ט. 1012. לבוש שם. וכע"ז בערוה"ש שם ס"ב. 1013. תפילת דוד שם: אפשר. 1014. עי' ציון 903. 1015. במדבר כח כז-כז. 1016. עי' ציון 964. סדר רס"ג עמ' קנו; נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קלא); נוסח התפילה שבמחז"ו ס' שיא (ח"ב עמ' תקעב). 1017. עי' ציון 957. ועי' ראשונים ואחרונים שבציון 940 שאין

שלעולם אין ראש השנה בלא ראש חודש, שניהם יום אחד הם¹⁰³⁴, או לפי שאף בראש חודש נזכר זכרון¹⁰³⁵, מהם שכתבו שמכל מקום הבא להזכיר פסוקים של ראש חודש, הרשות בידו¹⁰³⁶, ויש שכתבו שהוא משובח¹⁰³⁷, ויש שכתבו שהוא בגדר כל-הפטור-מן-הדבר-ועושהו*, שנקרא הדיוט¹⁰³⁸, והרבה מהם כתבו שמוחים ביד האומרים פסוקים של ראשי חודשים¹⁰³⁹, שיש לחוש

וראשונים, ומהם שהביאו כן בשם הירושלמי, אין מזכירים פסוקי מוספי ראש חודש¹⁰³⁰ – ואף אין אומרים, במקום שמזכירים את טיבו של היום שעל קרבנותיו אנו מתפללים: את מוסף יום ראש החודש הזה¹⁰³¹ – שכל זה לדעתם בכלל אותה שאמרו שאין מזכירים ראש חודש בתפילות ראש השנה¹⁰³², משום שזכרון אחד עולה לכאן ולכאן¹⁰³³, שבאמירת "יום הזכרון" נכלל אף ראש חודש, כיון

עולה ובין חטאת, ועי' ציונים 1049, 1100. ועי' אשכול (מהדו' הצב"א) הל' ר"ח ח"א עמ' 12) שם: יש מחבורתינו. ועי' ראב"ן שם, שהסוברים שא"א פסוקי ר"ח (ואין מזכירים את עולת ר"ח שבמוסף ר"ה, עי' ציון 1069 ואילך), יוצאים ידי המנהג לאמרם, באמירת: בתורתך כתוב לאמור, עי' ציון 918. 1031. עי' סדר רע"ג שם וסדור ר' שלמה בר' נתן שם וסדר התפילה לרמב"ם ברכה ראשונה משלוש ברכות אמצעיות של מוסף ר"ה (מהדו' פרנקל עמ' שלג); ר"ש בן ר"י הלוי שם; ר"י בר יקר בתשו' רש"י שבמחז"ו הל' ר"ה סי' שכא (ח"ג עמ' תשד) וסדור רש"י סי' קעד ושבה"ל סי' רצ; רש"י בתשו' במחז"ו שם; רוקח שם; ערוגת הבושם ח"ג עמ' 464; א"ח שם וכל בו שם בשם הרשב"א; ריטב"א ר"ה לב א ד"ה הלכה. 1032. רב חסדא ורבא בעירובין מ ב וירושלמי שם פ"ג ה"י ושבועות פ"א ה"ד, ועי' מ"ס פ"ט, שי"ח וסוברים שמזכירים, ועי' ראש השנה. 1033. עירובין שם. ועי' ראב"ה עירובין שם ור"ה שם (עמ' קנא) ורוקח שם ואו"ז שם ורא"ש שם שהביאו כן בשם ירו', ולפנינו אינו. גאוני מגנצא הנ"ל; פי' ראב"ן למחזור כת"י, הובא בראב"ן שם מהדו' דבליצקי הערה סח. ועי' ציון 1076, שי"ס שסברת זכרון אחד עולה וכו' אינה שייכת בפסוקי המוספים. 1034. תשו' רש"י שם, ועי' רש"י עירובין שם ד"ה אמר; פסקי ר"ד שם א. ועי' רבנו יהונתן שם (י ב): שכל העולם יודעים שר"ה הוא ר"ח, ומדכתיב זכרון תרועה ולא כתב זכרון אחר אין לנו להזכירו בפירוש. ועי' תשו' רש"י שם פירושים נוספים, ועי' מרומי שדה עירובין שם. 1035. תוס' עירובין שם, ע"פ במדבר י י. 1036. עי' רוקח שם: אין בכך כלום, וערוגת הבושם ח"ב עמ' 125, ונ' שכוונתם בין על אמירת הפסוקים ובין על אמירת "ואת מוסף יום ר"ח" שבציון 1031; עי' ראשונים שבציון 1081. ועי' פי' ראב"ן למחזור כת"י המבורג (נעתק במבוא לראב"ן מהדו' דבליצקי ח"א עמ' 14) וערוגת הבושם ח"ג עמ' תסד: והקורא לא הפסיד אלא שפיר עבד, אבל נ' שכוונתם לקורא פסוקי המוספים ואינו פוטר עצמו באמירת "בתורתך", עי' ציון 921. 1037. ערוגת הבושם ח"ב שם. 1038. עי' ע"ע כל הפטור מן הדבר ועושהו. ראב"ה ר"ה שם בשם ס' חפץ. ועי' ראב"ה שם, שדחה, שא"א באופן זה כל הפטור וכו', ועי' ש"מ"מ המשנה הפסיד. 1039. ראשונים דלהלן.

1030. עי' ירו' שהובא בראב"ה סי' שפב (ח"א עמ' שט) וסי' תקלו (ח"ב עמ' קנב) ורוקח סי' רד ואו"ז עירובין סי' קמ ורא"ש ר"ה פ"ד סי' יד, נוסח הזכרת מוספי ר"ח ור"ה מפי רב, ואין בו פסוקי ובראשי חודשיכם, ובירו' שלפנינו אינו; שערי ר"ש בן חפני גאון, הובא בראב"ה סי' שפב שם; רב האי, הובא בראב"ה סי' תקלו שם (עמ' קנא); ספר חפץ, הובא בראב"ה שם (שם שם); עי' סדר רע"ג סדר ר"ה (עמ' קמא) וסדור רס"ג עמ' רכא וסדור ר' שלמה בר' נתן עמ' מט ועץ חיים (חזן) ח"א עמ' צח, שלא הזכירו פסוקי מוספי ר"ח; עי' ערוך ערך חדש: אין מזכירים בר"ה בראשי חודשיכם לא בתפילה ולא בזולתה, והובא בתוס' עירובין מ א ד"ה זכרון, ועי' טור או"ח תקצא, שר"ל שאין מזכירים במוסף; עי' תוס' עירובין מ א ד"ה זכרון ורשב"א ר"ה לה א ור"ן שם (יב ב) ד"ה מהו בשם גאוני, ועי' שבה"ל סי' רצ שנ' שהם גאוני לויתרי (ועי' אגור סי' תתק"ב שהביא ד' גאוני לויתרי בע"א, ועי' שני"ס שבמחז"ו גולדשמידט ח"ג עמ' תשד אות ה, ועי' ס' הפרנס סי' תיב וטור שם שנר' שהבינו שאותם גאונים דיברו על אמירת ובראשי חודשיכם בפסוקי הקרבנות קודם תפילת שחרית, וצ"ב); גאוני מגנצא, הובאו בראב"ן שם וראב"ה ר"ה שם (שם עמ' קנב) וטור שם; ר' שמואל בן ר"י הלוי, הובא בראב"ן עירובין שם וראב"ה ר"ה שם (עמ' קנב) ומרדכי ר"ה רמז תשכב; ראב"ן שם (מהד' דבליצקי מהדו"ב): ופירוש האחרון נראה לעינים; ראב"ה ר"ה שם: וכך עיקר; שבה"ל שם ובשם אחיו ר' בנימין; ר"ת בתשו' שבמחז"ו סי' שכא (ח"ג עמ' תשח) ועי' ציון 1072; מהר"ם מר"ב בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' קנד וא"ח ר"ה אות ח (מהדו' ירושלים עמ' רכב) ותשב"ץ קטן סי' קיט; א"ח שם וכל בו הל' ר"ה (מהדו' אברהם ח"ד עמ' קסב) בשם הרשב"א. ועי' ר"ח עירובין מ ב, שלפירושו אותה שאמרו בגמ' שם שאין מזכירים ר"ח בר"ה, הכונה בתפילת המוסף (וכ"מ בירו' שבציון 1069, מעתה יבטל וכו'), וצ"ב אם כוונתו שאין מזכירים ב"את מוספי" כבציון הבא, או שאף אין מזכירים בפסוקי המוספים, ועי' ציונים 1045, 1072. ועי' תוס' ר"ה ח ב ותוס' הרא"ש שם ותוס' ביצה טז א בשם רבנו משולם, שאין מזכירים מוסף של ר"ח בר"ה, ועי' תוס' הרא"ש שם, וכ"מ בבהגר"א או"ח סי' תקצא ס"ב בד' תוס' ר"ה שם, שנ' שהבינו שלדעתו אין מזכירים את מוספי ר"ח כלל בין

הירושלמי נראה שטוב שלא לומר פסוקים של ראש חודש¹⁰⁴⁶, וכן יש שהביאו מדברי חז"ל, שמוסף של ראש חודש נקרא "חייב" – ששעיר של ראש חודש נאמר בו "חטאת לה"¹⁰⁴⁷, שאמר הקדוש ברוך הוא: שעיר זה יהא כפרה על שמיעטתי את הירח¹⁰⁴⁸ – ומוטב שיבוא זכאי וכפר על החייב, ואל יבוא חייב וכפר על הזכאי¹⁰⁴⁹. ויש מן הראשונים שחולקים על כל זה, וסוברים שבמוסף של ראש השנה מזכירים פסוקים של קרבן מוסף ראש חודש, כבכל ראש חודש¹⁰⁵⁰ – אף על פי שאין

לקלוקל המועדות, שיאמרו שיום שני עיקר, כבכל ראש חודש, וימנו המועדות ממנו¹⁰⁴⁰ – ואין לומר שלא יאמרו "ובראשי חדשיכם" אלא ביום הראשון, ולא בשני¹⁰⁴¹, שאז יבואו לזלזל ביום שני שאינו יום טוב לפי שאינו ראש חודש¹⁰⁴² – ומהם שסמכו על הכתוב: בכסה ליום חגנו¹⁰⁴³, שדרשוהו חכמים: איזהו חג שהחודש מתכסה בו, זה ראש השנה¹⁰⁴⁴, ופירשו שראש חודש מתכסה בו, שאין מזכירים בו את ראש חודש בתפילת מוסף¹⁰⁴⁵, וכן כתבו ראשונים ואחרונים שמדברי

שם, שמ' שאין להזכיר וכע"ז בתשו' ר"ת שם; עי' בהגר"א שם, שמד' הירו' שבתחילת ציון 1030 שהביאו הראשונים שם, ושם שאומרים במוסף ר"ה "מלבד עולת החודש", מ' שאין לומר פסוקי בראשי חדשיכם. 1047. במדבר כח טו. 1048. שבועות ט א. תוס' דלהלן. 1049. תוס' ר"ה ח ב ד"ה שהחדש (ומשמע שהוא מדברי רבנו משולם הנזכר שם לעיל) ובקצרה בשב"ל סי' רצ בשם ר' אברהם בן ר' יצחק (ועי' שה"ג ערך הרב"ד השני שאפשר שהוא בעל האשכול, ועי' אשכול שבציון 1050) בשם הירו', ולפינו לא נמצא בירושלמי ולא במקום אחר. ועי' ציונים 1030, 1100, 1108. 1050. ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי שהובא בתשו' רש"י שבציון 1031 (וקטע זה מן התשובה אף באו"ז שם, ועי' מהדו' מכוון ירושלים הערה רעב) ובראבי"ה ר"ה שם עמ' קנא ומרדכי שם וטור או"ח תקצא (ועי' סי' הפרנס שם וטור שם, שמ' שהבינו, שר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי מדבר על אמירת פסוקי ראש חודש בתוך פסוקי הקרבנות שאומרים קודם תפילת שחרית, וצ"ב); הכרעת רש"י בתשו' שם, ועי' רש"י ר"ה לה א ד"ה אילימא, שמ"ש בגמ' שם, שמוסף ר"ה פסוקי מרובים, היינו אף באמירת פסוקי ראשי חדשיכם, ועי' שבה"ל שם, שמ' שסובר שאומרים כן בר"ה; תוס' ר"פ ביצה טז ב: בימי בחורתו של רש"י ובימי רבותיו הנהיגו לומר ובראשי חדשיכם; רשב"ם בתוספותיו שעל הרי"ף שהובאו בהגמ"י סדר התפילות לרמב"ם אות ד (ובמהדו' פרנקל אות ל) וראבי"ה ר"ה שם עמ' קנא ותוס' עירובין שם ואו"ז שם ומרדכי עירובין סי' תצב; העיטור הל' שופר (מהדו' שער החדש ח"ב קד ג) והובאו דבריו בטור שם (ועי' אגור שם בשם בעל הדברות וצ"ב). וכ"ה בסדר מנהג צרפת לכל השנה כתי' קמב' 667.1 ADD מהמאה י"ג–י"ד לערך. ועי' רש"י בתשו' שם, לשיטתו בציון 1056 שטעם ההזכרה שלא למעט במוספים: טוב לו לשתוק משניהם ולהזכיר מפי כבודך ואם בא להזכיר יזכיר את שניהם, וכע"ז ברשב"ם שם ובתשו' ר"י הלוי שבראבי"ה שם, וצ"ב אם כוונתו טוב מלהזכיר את שניהם או טוב מלהזכיר ר"ה בלבד, ועי' ציון 921 אם אמירת "בתורתך" בלא הזכרת הפסוקים היא לכתחילה. ועי' ראבי"ה ר"ה שם (שם עמ' קנא) ומשם במרדכי ר"ה סי' תשכב, שכ"כ רש"י בשם רבו ר"י

וכ"מ ברבנו יהונתן שבציון 1034. 1040. גאונים שבציון 1030; תשו' רש"י שם (שם ח"ג עמ' תשד) מהמתנגדים לאמירת "בראשי חדשיכם"; תוס' ר"פ ביצה טז א בשם ר"ת, שבני הכפרים היו מונים יוה"כ מיום ב' של ר"ה שסברו שהוא כשאר ר"ח, ועי' ר"ת שבציון 1062; תוס' הרא"ש ר"ה ח ב; א"ח וכל בו שם, ועי' שאפשר שהוא מהרשב"א. ועי' רש"י שם (שם עמ' תשה) ותוס' שם שדחו, שבעירובין שם משמע שאין חשש בהזכרת ר"ח, ולא אמרו אלא שא"צ לומר, משום זכרון אחד עולה לכאן ולכאן. 1041. ב"י או"ח סי' תקצא, בד' הגאונים שבציון קודם. 1042. לשון למודים (יעב"ץ) ה' ר"ה סי' רטז והמגיה לשלמי חגיגה (ר"א חיון) הל' ר"ה ד' רכז ב (מהדו' אהבת שלום עמ' צא) בביאור ד' הב"י שבציון קודם, ועי' שלמי חגיגה שם שכ"מ מל' תוס' עירובין שם. 1043. תהלים פא ד. 1044. ר"ה ח א וש"נ. 1045. עי' ר"ח סנהדרין יא ב וערוך שם, שפי' שא"א ובראשי חדשיכם לא בתפילה ולא בזולתה, ועי' או"ז ח"ב סי' קמ בשם ר"י החסיד, שר"ל שאין מזכיר בברכת ההפטרה ובקרבנות המוסף וטור שם שר"ל לא במוסף ולא בבוקר; גאוני מגנצא שם. ועי' תוס' ר"ה שם ותוס' הרא"ש שם ותוס' ביצה שם בשם ר' משולם, ועי' ציון 1100, שיי"מ ד' ר' משולם בע"א. ועי' פיה"מ לרמב"ם עירובין פ"ג מ"ט וראב"ד בדרשה לר"ה (מהד' שישא עמ' יח) וריטב"א ר"ה ח ב ולב א: י"מ, שפי' שהחודש מתכסה, לענין הזכרת ר"ח בתפילות ר"ה, אבל לא הזכירו תפילת מוסף ופסוקי המוספים. ועי' ריטב"א שם ושם שדחה, ממה שלא הביאו דרשה זו בעירובין שם, בסוגיא של הזכרת ר"ח בתפילות ר"ה, ועי' תוס' הרא"ש ר"ה שם שדחה, לשיטתו שבציון 1066, שבזמן שנהג ר"ה יום אחד אמרו בראשי חדשיכם, וא"כ א"א לפרש את הכתוב שא"א לעולם, ועי' אשכול הל' ר"ח שם שדחה, שא"א לפרש הכתוב על סדר תפילה של אנשי כנה"ג שתקנו בזמן מאוחר (ועי' ציון 882 שהזכרת פסוקי המוספים לד' רוב הראשונים אינה אלא מנהג). 1046. עי' ירו' שבועות שם: חד וכו' עבר קמי תיבותא ולא דכיר דירחא וקלסוניה, והובא בר"ח עירובין שם ותשו' ר"ת שבמחז"ז סי' שכא (ח"ג עמ' תשח) ורוקח סי' רג ורד, ועי' ראבי"ה ר"ה שם עמ' קנא שאף רב האי וס' חפץ הביאוהו, ועי' ערוגת הבושם ח"ב

אומרים בפתיחת הדברים: ואת מוספי יום ראש החודש הזה, שזה לדעתם בכלל מה שאמרו שזכרון אחד עולה לכאן ולכאן¹⁰⁵¹ – שכיון שאומרים: ואת מוספי יום הזכרון נעשה ונקריב לפניך, ויום הזכרון יש במשמעו ראש חודש¹⁰⁵², צריך לפרש אף פסוקי מוסף של ראש חודש¹⁰⁵³, ומהם שהוסיפו שכיון שכבר נהגו לומר פסוקי המוספים ואומרים פסוקים של מוסף ראש השנה, צריך לומר אף פסוקי מוסף של ראש חודש¹⁰⁵⁴, שאין להזכיר הפסוקים לחצאים¹⁰⁵⁵, שנראה כממעט במוספים¹⁰⁵⁶. ויש מן הראשונים שכתב שאף אומרים: את מוספי יום החודש הזה ויום הזכרון הזה¹⁰⁵⁷, שלדעתו לא אמרו שאין מזכירים ראש חודש בתפילת ראש השנה אלא בחתימת ברכת קדושת היום¹⁰⁵⁸, אבל במוסף במקום שמזכירים את קרבנות היום, צריך

להזכירו, כשם שהכתוב הזכירו בתוך פסוקי מוספי ראש השנה¹⁰⁵⁹.

בר"ה שחל
בשבת

ראש השנה שחל בשבת, יש מן הראשונים שכתב שאף על פי שבכל ראש השנה אין אומרים, לדעתו, פסוקי מוסף של ראש חודש¹⁰⁶⁰, בשבת כיון שאומרים פסוקים של מוסף שבת: וביום השבת וגו'¹⁰⁶¹, אומרים אף פסוקי מוסף ראש חודש: ובראשי חדשיכם וגו', שאם אינו אומר נמצא פוגם בסדר המוספים¹⁰⁶². ושאר ראשונים אינם מחלקים, ואף בשבת אין אומרים¹⁰⁶³.

בזמן שנהג
ר"ה יום אחד

בזמן שנהג ראש השנה יום אחד¹⁰⁶⁴, יש מן הראשונים שכתבו – לשיטתם שהטעם שאין מזכירים "בראשי חדשיכם" הוא משום חשש של קלקול המועדות, שיאמרו שיום שני עיקר¹⁰⁶⁵ – שאמרו בו פסוקי "בראשי חדשיכם"¹⁰⁶⁶.

בר יקר, אבל בתשו' רש"י שלפנינו שם, שר"י בר יקר לא אמר פסוקי מוספים כלל. ועי' אשכול (רצב"א) הל' ר"ח (ח"א עמ' 12) שם: ומוספי ר"ח נמי כיון שהקריבו בר"ה למה לא נאמרינהו ונשלמה פרים שפתינו, אבל יתכן שכוונתו לאמירת "מלבד עולת החודש ומנחתה" וכשיטות שבציון 1072 ואילך, ועי' אשכול שם הל' ר"ה (ח"ד עמ' כב): ומנהיגו להזכיר (מוספי ר"ח) אבל אף שם לא התפרש באיזה אופן, ועי' ציון 1100. ועי' רז"ה שבציון 1057. ועי' ראב"ה ר"ה שם (שם) שתמה, א"כ למה אין קוראים אף במפטיר פרשה של מוסף ר"ח. ועי' ירו' שבציון 1084. 1051. עי' ציונים 1032, 1034. ראב"ה שם לדעתם; העיטור שם (ועי' מרדכי ר"ה שם בד' האומרים "בראשי חדשיכם", שבכלל זכרון אחד עולה לכאן ולכאן, שלא לומר מלבד עולת החודש, וצ"ב טעם החילוק). 1052. עי' ציון 1034. 1053. מחז"ו שם (עמ' תשב). ועי' ש' להלן שכ' כראשונים שבציון הבא, שכיון שהתחיל לפרש ראוי שישלים. 1054. רש"י בתשו' שם; רשב"ם שם. ועי' מחז"ו שבציון קודם. 1055. רשב"ם שם; ר"י הלוי בראב"ה שם. 1056. ר"י הלוי בראב"ה שם: שנראה כאילו אין כאן מוסף עוד; רש"י בתשו' שם. ועי' שבה"ל שם: נראה לאחי וכו', שנ' שר"ל שאף לד' רש"י ורשב"ם הנ"ל, האומרים פסוקי ר"ה ומוסיפים להזכיר את עולת ר"ח האמורה במוספי ר"ה, באמירת "מלבד עולת החודש וכו'", עי' ציון 1073 ואילך, אין בזה משום נראה כממעט במוספים. ועי' ב"ח שם שלעיטור שם, אפי' אמר פסוקי ר"ה אינו חייב לומר פסוקי ר"ח, ואינו חושש לכך שנראה כממעט במוספים. 1057. רז"ה בתפילות ר"ה שבכתב ידו, הובא בס' המאורות ר"ה לה א ובא"ח שם וכל בו שם, ורש"ט פלכו בא"ח סדר תפילות ר"ה כת"י נ"י 666. ועי' א"ח שם וכל

בו שם, שדוקא ביום א' של ר"ה מזכירים, אבל ביום ב' חוששים לתקלה, עי' ציון 1040, וצ"ב אם כונתם שכך יש לנהוג, או שלא כתבו אלא להק' על הרז"ה שלדעתו מזכירים בשני הימים. ועי' רז"ה שם שלא הזכיר אמירת פסוקי ר"ח, ונר' שהוא משום שלמנהגו אין אומרים כלל פסוקי המוספים, עי' ציון 892. ועי' פ' ראב"ן למחזור כת"י המבורג (נעתק במבוא לראב"ו שם) וערוגת הבושם ח"ג עמ' תסד וליקוטים מס' אמרכל ד' כב א בשם הלויים בוורמשא, שמשמע שאומרים ואת מוספי יום ראש החודש הזה, אבל לכא' כוונתו להביא בשמם שאמרו "מלבד עולת החודש", עי' ציון 1085, שהרי בציון 1031 מבואר שלדעתם א"א ואת מוסף יום ר"ח הזה. 1058. ס' המאורות שם וא"ח שם וכל בו שם, בד' הרז"ה שם. 1059. במדבר כט ו. ס' המאורות שם; א"ח שם וכל בו שם. ועי' ציון 1073. 1060. עי' ציון 1030. 1061. עי' ציון 998. 1062. מחזור שכתב ר"ת מכתיבת ידו הובא בגליון מחז"ו סדר מוסף של ר"ה מהדו' גולדשמידט ח"ג עמ' תשמג; ערוגת הבושם ח"ב עמ' 125 מר"ת: שאם לא יאמר נמצא מחסר של ר"ה, ושם ח"ג עמ' 464 ועמ' 46. וכ"ה בנוסח התפילה שבמחז"ו (כ"ל) שם. ונ' שהוא משום שפסוקי ר"ח הם המשך פסוקי שבת, שהרי ר"ת לא חש לראשונים שבציונים 1056-1055 שאמירת פסוקי ר"ה בלי אמירת פסוקי ר"ח חשובה כממעט במוספים. (ועי' ציון 1040 מר"ת, שבאמירת "בראשי חדשיכם" יש לחוש לקלקול המועדות, וצ"ב אם הן שמועות חלוקות בדעתו, או שהטעם האמור כאן לענין שבת עדיף). 1063. עי' מחזורים וראשונים שבציון 1030 שלא חילקו (וכ"ה לפנינו בכל המחזורים הנדפסים). 1064. ע"ע ראש השנה. 1065. עי' ציון 1040. 1066. תוס' הרא"ש ר"ה ח ב.

שהרי הכתוב עצמו הזכירה ופרסמה בתוך מוספי ראש השנה¹⁰⁷³, ומהם מוספים, שאותה שאמרו זכרון אחד עולה לכאן ולכאן, היינו דוקא שלא להזכיר ראש חודש בקדושת היום ביעלה ויבוא ובאמירת "את מוספי יום ראש החודש הזה"¹⁰⁷⁴ – שמזכיר "יום הזכרון", ואף ראש חודש בכלל¹⁰⁷⁵ – אבל על אמירת פסוקי המוספים לא שייך טעם זה של זכרון אחד עולה לכאן ולכאן¹⁰⁷⁶, ובטעם שמזכירים את עולת ראש חודש האמורה במוספי ראש השנה, ולא את פסוקי ראש חודש "בראשי חדשיכם", יש מן הראשונים שכתבו שאף

עולת ראש חודש הנזכרת בפסוקי המוספים של ראש השנה: מלבד עולת החודש וגו'¹⁰⁶⁷ – לדעת הסוברים שאין אומרים פסוקים של ראש חודש בראש השנה¹⁰⁶⁸ – אם יש להזכירה, נחלקו גאונים וראשונים: יש שכתבו שאף עולת ראש חודש אין מזכירים¹⁰⁶⁹, וכן נהגו בכמה מקומות¹⁰⁷⁰, ומהם שכתבו שאף הזכרה זו היא בכלל אותה שאמרו שאין מזכירים ראש חודש בתפילות ראש השנה, משום שזכרון אחד עולה לכאן ולכאן¹⁰⁷¹. ויש סוברים, ומהם שהיה לפניהם כן בירושלמי, שמזכירים עולת ראש חודש¹⁰⁷²,

הובא בראב"ן עירובין מ א (ח"ב עמ' תח, ועיי"ש הערה סה) ובראבי"ה שם, ועיי"ש ערוגת הבושם ח"ג עמ' תסד ופי' ראב"ן למחזור כתי' הנעתק במבוא לראב"ן (דבליצקי) ח"א עמ' 14 בשם הלויים מוורמייזא; ראב"ן שם (מהדו"ב שם עמ' תט) שכן עיקר; ראבי"ה שם: וכך עיקר והמשנה הפסיד; או"ז בשם סדר התפילה לרמב"ם, וכ"ה בכת"י אשכנזים של הרמב"ם בסדר התפילה למוסף ר"ה, עיי' שנו"ס ברמב"ם מהדו' פרנקל עמ' שלג, אבל בשאר כתי' ודפוסים אינו, כשם שאין פסוקים בכל תפילות המוספים בנוסחתו, עיי' ציון 901 (ועיי' מרדכי ר"ה מהדו' מכון ירושלים סי' תשכ"ב הערה 16, שאולי טעות באו"ז וצ"ל סדר הר"ם והוא ר"מ מר"ב דלהלן); רוקח סי' רד: מצאתי מנהג בוורמייזא; ר"ת הובא בתוס' עירובין מ א ד"ה זכרון ור"ה ח ב ד"ה שהחדש ולה א ד"ה אילימא וביצה טז א ד"ה איזהו ותוס' הרא"ש ביצה שם ועירובין ר"ה שם ושם וסנהדרין יא ב ורא"ש ר"ה שם ותוס' ר"פ ביצה שם ואו"ז עירובין שם (ומשם בהג"א עירובין פ"ג סי' י) והגהות הר"פ שבאו"ח הל' ר"ה אות ח (מהדו' ירושלים עמ' רכב) ורי"ו תאו"ו נ"ו ח"א ואגור ר"ה סי' תתקיב וטור שם ומרדכי ר"ה רמז תשכב (במוסגר) ועירובין רמז תצב; מאירי חיבור התשובה מ"ב פ"ז: מקצת חברים נוהגין; מהר"ם מר"ב בתשו' מהר"ם ד"פ סי' נד וא"ח ר"ה אות ח (מהדו' ירושלים עמ' רכא) ותשב"ץ קטן סי' קיט; ר' נתן בא"ח שם. 1073. ערוגת הבושם שם ופי' ראב"ן למחזור כתי' שם מהלויים בוורמישא (ר"ש ברי' הלוי, עיי' ציון הקודם, ועיי' ראב"ן עירובין שם בשמו). ועיי' שערי רשב"ח בראבי"ה שם: שכן מפורש בסדר המוספים מלבד עולת החודש ומנחתה, ואולי כונתו כנ"ל. ועיי' ציון 1059. 1074. עיי' ציון 1032. ר"ש ברי' הלוי בראבי"ה שם; ערוגת הבושם שם עמ' 465. ועיי' רשב"ח בראבי"ה שם. 1075. עיי' ציון 1034 ואילך. 1076. ערוגת הבושם שם ועיי"ש ח"ב עמ' 124, שא"א זכרון אחד עולה לכאן ולכאן אלא כשאין אומר פסוקים של מוסף ר"ה, אבל אם מזכירים אין זכרון אחד עולה לכאן ולכאן. ועיי' ציון 1032, שיש שהזכירו סברת "זכרון אחד עולה וכו'" אף לענין

1067. במדבר כט ו. 1068. עיי' ציון 1030 ואילך. 1069. עיי' סדר רע"ג סדר ר"ה (עמ' קמא) וסדור רס"ג עמ' רכא וסדור ר' שלמה בר' נתן עמ' מט ועיי' חיים (חזן) ח"א עמ' צח, שלא הזכירו עולת ר"ח במוספי ר"ה, ועיי' להלן ציון 1084, שיש שהיה להם נוסח אחר בסדר רע"ג; עיי' ערוך ערך חדש (ערוה"ש ח"ג עמ' שג) שהובא בתוס' עירובין מ א ד"ה זכרון וטור או"ח תקצא, ועיי' טור שם שהשווה דעתו עם גאוני מגנצא דלהלן; גאוני מגנצא, הובאו בראבי"ה ר"ה סי' תקלז (ח"ב עמ' קנב) וטור שם; עיי' רי"ו תאו"ו נ"ו ח"א: ואין אנו רגילים לומר "ומלבד" (אבל עיי"ש שם) שלמנהגם א"א פסוקים כלל וכדעה שבציון 892). ועיי' אשכול (רצב"א) הל' ר"ח (ח"א עמ' 12): יש מחבורתינו. ועיי' ירו' שהובא בראשונים שבציון 1030 וברא"ש ר"ה פ"ד סי' ג ערוגת הבושם ח"ב עמ' 125 והגמ"י סדר התפילה ברכה ראשונה של מוסף (מהדו' פרנקל עמ' שלג), ואינו לפנינו: מעתה יבטל של ר"ח בתפילה, כיון שאמר בסוף שופרות וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם יצא, וכע"ז בשערי רשב"ח שבראבי"ה עירובין שם, ועיי' נחל אשכול על האשכול חלק המועדים ח"ד עמ' כב הערה 8, שמשמע מד' הירו', שלא הזכירו עד עתה כלום מקרבנות ר"ח, ואף לא "מלבד עולת החודש", וצ"ב שהרי אמרו לעיל שם, שאומרים מלבד עולת החודש, עיי' ציון 1084. 1070. עיי' מחזורים בנוסח אשכנז פולין: פראג רצ ולובלין שי, ונוסח אשכנז: טרין רפה, ועוד, וכ"ה במחזור ארם צובא ונציה רפז ועוד. 1071. עיי' ציונים 1032, 1034 ואילך. גאוני מגנצא הנ"ל. 1072. ירו' שהובא בראבי"ה סי' שפב (ח"א עמ' שט) וסי' תקלז (ח"ב עמ' קנב) ורוקח סי' רג ואו"ז עירובין סי' קמ ורא"ש ר"ה פ"ד סי' יד, ואינו לפנינו: רב מפקיד לתלמידו לאדכורי מוספין ועולת החודש ומנחתה וכו'; שערי ר"ש בן חפני גאון, הובאו בראבי"ה סי' שפב שם; סדר רע"ג שהובא בראבי"ה סי' תקלז שם ובטור שם, ועיי' ציון 1069 שלפנינו אינו; רב האי וס' חפץ ור"ח, הובאו בראבי"ה שם, ועיי' ר"ח עירובין שבציון 1030 ור"ח סנהדרין שבציון 1045; שבה"ל שם בשם אחיו ר' בנימין; ר"ש ברי' הלוי,

מטבע מזכירים אותה: יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שמזכירים את עולת החודש בתוך "ומנחתם" שאומרים בכל שבת ומועד אחר פסוקי המוספים¹⁰⁸³, שמוסיפים שם: "ועולת החודש ומנחתה"¹⁰⁸⁴, או "מלבד עולת החודש ומנחתה"¹⁰⁸⁵, מהם שנראה מדבריהם שמזכירים אותה קודם השעיר של ראש השנה, וכן קודם שעיר ראש חודש לנהגים להזכירו¹⁰⁸⁶, ומהם שנראה מדבריהם שמזכירים אותה אחר השעיר – או השעירים – קודם הזכרת התמידים¹⁰⁸⁷, ויש שמזכירים אותה אחר שעיר של ראש השנה וקודם שעיר של ראש חודש, שאף אותו מזכירים לדעתם¹⁰⁸⁸. ויש מזכירים את כל הפסוק שנזכרה בו עולת ראש חודש ככתבו: מלבד עולת החודש ומנחתה ועולת התמיד ומנחתה ונסכיהם כמשפטם לריח ניחוח אשה לה¹⁰⁸⁹, מהם שנראה מדבריהם שאומרים את הכתוב לפני אמירת "ומנחתם"¹⁰⁹⁰, וכך היה המנהג בכמה מקומות¹⁰⁹¹, ויש שכתבו שאומרים אותה אחר "ומנחתם"¹⁰⁹², שלפי שנזכר בכתוב אף התמיד – "ועולת התמיד

לדעתם יש לחוש – כשם שחששו הסוברים שאין מזכירים פסוקי ראש חודש¹⁰⁷⁷ – לקלוקל המועדות, אלא שלדעתם בהזכרת עולת ראש חודש בתוך מוספי ראש השנה אין חשש לקלוקל¹⁰⁷⁸, ויש מן האחרונים שכתבו בדעתם, שאף לדעתם יש לחוש להזכיר את ראש חודש משום "בכסה ליום חגנו – שזה טעם הסוברים שאין מזכירים פסוקי ראש חודש¹⁰⁷⁹ – אלא שלדעתם היינו דוקא כשאומרים פסוקים של ראש חודש, אבל הזכרת עולת ראש חודש בתוך מוספי ראש השנה אינה בכלל זה¹⁰⁸⁰, ומהם שנראה מדבריהם שהנהגים שלא להזכיר אלא את עולת החודש שבתוך מוספי ראש השנה, אינו משום שלדעתם אסור להזכיר פסוקים של "בראשי חדשיכם", אלא שכיון שאומרים את הכתוב של "מלבד עולת החודש" האמור אצל מוסף ראש השנה, הרי הוא כמי שהזכיר פסוקים של מוספי ראש חודש ואין צורך עוד להזכיר "בראשי חדשיכם"¹⁰⁸¹.

עולת מוסף ראש חודש, לנהגים להזכירה¹⁰⁸², נחלקו המנהגים היכן ובאיזו

מקום ואופן הזכרתה

הבא. 1088. עי' מהר"ם שבציון 1108. וצ"ב אם יש משמעות לסדר, ועי' בנין שלמה השמטות סי' י (ובנדמ"ח ח"א סוס"י כא) בשם מח"ס המאיר לעולם, ונשמט חיים (ר"ח ברלין) מהדור' ישיבת וואלאזין ח"א סי' קפג, שאף עולת ראש חודש קדמה לחטאת ראש השנה. 1089. במדבר כט ו. או"ז שם והג"א שם בשם מורו ר' יהודה בר' יצחק ומנהגי ר"א קלויזנר ר"ה אות כ (מהדור' מכוון ים עמ' יז), שכך נהג ר"ת. ועי' עץ חיים (חזן) תפילת ר"ה, עמ' צח, שהביא תחילת הפסוק בלבד, ואולי נשמט סופו. 1090. עי' או"ז סי' קמ (מהדור' מכוון ים-ח"ב עמ' תצו) בשם מורו ר' יהודה בר' יצחק בשם ר"ת ומשם בהגהות אשרי עירובין פ"ג סי' י; עי' ס' המנהגים (טירנא) ר"ה והגהות מנהגים שם (מהדור' מכוון ים-עמ' צג); עי' מנהגי ר"א קלויזנר ר"ה אות כ (מהדור' מכוון ים-עמ' יז) מר"ת; פרישה סי' תקצא ס"ק ג בדעת הטור שם. ועי' תרוה"ד שבציון 1092. 1091. מחזור כמנהג צרפת, כת"י שנת קנט קמ' 3127, 23 וכת"י סמינר 4460; סדור כמנהג אנגליה אוקס' 133 ועוד. 1092. תרוה"ד שו"ת סי' קמג: א' מן הגדולים, ופסקים וכתבים סי' קיז ולקט יושר ר"ה אות כה (מהד' מכוון ים-עמ' רפו), ועי' פסקים וכתבים שם, שכן נהג דודו מהר"א. ועי' ד"מ שם ס"ק ב שהביא ד' תרוה"ד, ועי' הג' רמ"א שם ס"ב, ואדני פז ודגמ"ר ויד אפרים שם בדעתו. ועי' תרוה"ד שם ושם ולקט יושר שם, שהראשונים שבציון 1090 לא באו להורות את סדר

פסוקי המוספים. 1077. עי' ציון 1040. 1078. ר"ת שהובא בתוס' ר"פ ביצה שם, ועי' תוס' הרא"ש ר"ה ח ב; ט"ז סי' תקצא ס"ק ב והובא במ"ב שם ס"ק ג. 1079. עי' ציון 1045. 1080. מנהגי ר"א קלויזנר שם בהגה אות ג; עי' בהגר"א שם. 1081. עי' שבה"ל שם בשם אחיו ר' בנימין. 1082. עי' לעיל 1083. עי' ציון 964. 1084. עי' ירו' שהובא בראשונים שבציון הנ"ל: ועולת החודש ומנחתה וכו' ושני תמידין כהלכתן; שערי ר"ש בן חפני גאון בראב"ה שם; סדר רע"ג שהובא בראב"ה שם (שם עמ' קנא קנב) ובטור שם (ועי' ב"י שם שהגיה מלבד עולת החודש וכנוסח שבציון הבא), ועי' ציון 1069 שבסדר רע"ג שלפנינו אינו; שבה"ל שם מאחיו ר' בנימין. 1085. עי' ר"ש בר"י הלוי שהובא בראב"ן שם (מהדור' דבליצקי עמ' תח וע"ש הערה סה) וראב"ה ר"ה שם; או"ז שם בשם סדר התפילה לרמב"ם, ועי' ציון 1072 שכה"ב בכת"י אשכנזים של הרמב"ם בסדר התפילה למוסף ר"ה, אבל בשאר כת"י ודפוסים אינו; רוקח שם; ר"ת שהובא בראשונים שם; ר' נתן בא"ח שם; מאירי חיבור התשובה שם; מהר"ם בתשובה שם ובדברי הראשונים שהביאוהו שם. 1086. עי' ציון 1103 ואילך. עי' ירו' שבציון 1084; עי' תוס' ר"ה ח ב ד"ה שהחדש; עי' ערוגת הבושם ח"ב עמ' 126. ועי' רוקח סי' רד ממנהג וירמש. ועי' ציון 1088. 1087. רע"ג שבציון 1084 ור"ש בר"י הלוי שבציון 1085 (ולא הזכירו השעיר). ועי' ציון

השעיר של
ר"ח בר"ה

ועיר חטאת של ראש חודש – שהיה קרב אף בראש השנה¹⁰⁹⁷, לסוברים שמזכירים מוסף ראש חודש באמירת "ובראשי חדשיכם"¹⁰⁹⁸, או בהזכרת עולת ראש חודש שבתוך מוספי ראש השנה¹⁰⁹⁹ – נחלקו ראשונים אם מזכירים אותו: יש אומרים שאין מזכירים¹¹⁰⁰ – וכן נהגו בכמה מקומות¹¹⁰¹ – ומהם שכתבו שלפי שהתורה כיסתה את הקרבת שעיר ראש חודש בראש השנה, ולא הזכירה אותו כשם שהזכירה את הקרבת עולת ראש חודש, אף בתפילה ראוי שלא לגלותו, ולפיכך אין מזכירים בה את שעיר ראש חודש¹¹⁰². ויש סוברים שמזכירים שעיר חטאת של ראש חודש¹¹⁰³, מהם שכתבו שאומרים ב"ומנחתם": "ושני שעירים לכפר",

ומנחתה" – אם יאמרוהו בתחילה, אי אפשר לומר עוד מטבע של "ומנחתם" שנזכרים בו שני התמידים – "ושני תמידים כהלכתם"¹⁰⁹³ – שנמצא שכופלים את קרבנות התמיד, אבל אם אומרים את הכתוב אחרי "ומנחתם", אף על פי שכבר הזכירו את התמידים, אין לחוש, שכיון שאומר כתוב ככתבו, אין צריך לדלג מקצתו¹⁰⁹⁴. ויש שנהגו מטעם זה להוסיף לפני הכתוב של מלבד עולת החודש: "ככתוב" להשמיע שאומרים פסוק ככתבו¹⁰⁹⁵. ויש סוברים שאף באמירת כתוב ככתבו אין לכפול את הזכרת התמידים, ולפיכך כתבו שאין אומרים אלא את תחילתו של הכתוב "מלבד עולת החודש", ואומרים אותו קודם ומנחתם: מלבד עולת החודש ומנחתם ונסכיהם וכו'¹⁰⁹⁶.

של ר"ה, ושעיר של ר"ח לא נזכר, ועי' רא"ש שבציון 1103 שגרס בירו' הנ"ל בע"א. ועי' תוס' שבציון 1049, ואפשר שכוונתם דוקא לשעיר החטאת שעליו נאמר שהוא כפרה לה', אבל עי' ציון 1030 שיש שהבינו בד' ר' משולם (שנראה שדבריהם בשמו) שאין מזכירים כלל מוספי ר"ח, בין חטאת ובין עולה, וכ"מ קצת מתחילת מאמר חז"ל שהביאו תוס' שם: כי מטי לראשי חודשים, ועי' ציון 1108. מנהג צרפת: סדור צרפת שבציון 1050, אע"פ שיש בו פסוקים של "ובראשי חדשיכם" וסדור צרפת ד"א תתע"ד פריס 634 וכת"י סמינר 4460 (ויש כת"י מנוסח צרפת שנזכר השעיר); סידורי נוסח פולין: פראג רעט ושם רפז ושם רצז ושם שטז ושם שעג ולובלין שיד, שבמנחתם א"א אלא ושעיר לכפר; מנהג רומניא: מחזור ונציה רפג ושם תכה ועוד, ומחזור כמנהג ארגון שאלוניקי רפט, ומחזור כמנהג קורפו כת"י סמינר 4641, שלמנהגם אומרים את פסוקי המועדות כולל פסוקי המנחות בשלימותם (במקום "ומנחתם") עי' ציון 960, וכן את הכתובים: ושעיר עזים אחד לחטאת וגו', מלבד עולת החדש וגו', אבל שעיר של ר"ח שלא נזכר שם בפרשה, א"א. 1102. ר' נתנאל בדעת זקנים שם וס' הג"ן שם; תוס' הרא"ש שם וערוגת הבושם שם; מנהגי ר"א קלוזנר שם בשם ר"א (או ר"י) מלונדריש. 1103. ר"ת שבציון 1072 והובא בראשונים שם; מחז"ו ס' שכא (ח"ג עמ' תשז) שכן נהג אביו של ר"ת (ר"מ בר' שמואל); שבה"ל ס' רצ בשם אחיו ר' בנימין; עי' רא"ש ר"ה פ"ד ס' יד שהביא בשם הירו', המובא בציון הנ"ל ואינו לפנינו, נוסח הזכרת מוספי ר"ח ושם: ושני שעירים לכפר, ושעיר לכפר, עי' ציון 1100. ועי' בנין שלמה תיקונים והוספות ס' כא (מהדו' ירושלים ח"ב או"ח ס' לו), שסובר שכיון ששני השעירים לא הוקרבו אלא משום טומאת מקדש וקדשיו שאירעה בן זל"ז (עי' זבחים ו ב לענין שעירי עצרת), המקריבם יחד לא יצא יד"ח, ולפיכך

האמירה, אלא רק שצריך לומר. ועי' עץ חיים שבציון 1089. ועי' הגהות חשק שלמה ר"ה ח ב, שלפי"ז מזכירים את חטאת ר"ח קודם עולת ר"ח (לסוברים וכן המנהג לומר בתוך ומנחתם ושני שעירים, עי' להלן) אע"פ שבשאר מוספי המועדות, מזכירים את השעיר לחטאת אחר העולות של המוספים, כסדר שהם כתובים בתורה, ושאפשר שכיון שבר"ה לא נזכר בתורה השעיר של חטאת ר"ח, משום כך מזכירים אותו קודם העולה. 1093. עי' ציון 964. 1094. תרוה"ד שם ושם. 1095. גליוני קודש (רמ"י אביגדור) עמ' 63; תפלת דוד (לאדר"ת) מהדו' אהבת שלום עמ' פח ועמ' קכו. 1096. נוב"ת ס' קנז; דגמ"ר ס' תקצא. 1097. עי' ירו' שבועות פ"א ה"ד, והובא בברכ"י ס' תקצא ס"ק ב, ור"ת בס' הישר חלק השו"ת ס' מד וס"י מו ובתוס' ר"ה ח ב ד"ה שהחדש ובמחז"ו הל' ר"ה ס' שכא (עמ' תשז-תשח) משמו, והביאו ראייה מתוספתא שבועות פ"א ומפיוט ר"א הקליר ועוד, ועי' תשו' רבנו משולם שם ס' מג ור"ן ר"ה פ"ד (ד' יב ב), ועי' רשב"א וריטב"א ר"ה שם, בשם "מ, שלא היה קרב, ודחו, ועי' ראש השנה. 1098. עי' ציון 1050. 1099. עי' ציון 1073 ואילך. 1100. עי' גאונים וראשונים שבציון 1072 (חוץ ממהר"ם שם), שיש להזכיר עולת ראש חודש, ולא הזכירו חטאת ר"ח, ועי' חי' רשב"ץ ר"ה לב א וב"ח ס' תקצא בד' רב עמרם בסידורו שלפניו ושהובא בטור שם, שלדעתו אין מזכירים את השעיר, ועי' ב"ח שם מש"כ בטעמו; ר' נתנאל (מקינן) בדעת זקנים במדבר כח ל וס' הג"ן כט ו; תוס' הרא"ש סנהדרין יא ב (ועי' ר"ה ח ב) וערוגת הבושם שם עמ' 124 משמו של ר' משולם (ובתשו' ר' משולם שבס' הישר חלק השו"ת ס' מג חסר, עי' ש בהערת המו"ל) ועי' ציון 1030, שיש מן הראשונים שהביאו ד' ר' משולם בע"א; מנהגי ר"א קלוזנר ר"ה אות כ בשם ר"א (ובמהדו' מכוון ים-עמ' יז: ר"י) מלונדריש. ועי' ירו' שהביאו ראשונים שבציון 1072: רב מפקיד כו' ושעיר לכפר וכו', ונר' שהוא שעיר

"מלבד עולת החדש" בשלימותו¹¹¹¹. לנוסח הקהילות באשכנז המערבי אומרים: ומנחתה וכו' ושעיר לכפר מלבד עולת החדש ומנחתה ושעיר לחטאת ונסכיהם כמשפטם ושני תמידים כהלכתם¹¹¹², ואף על פי שלשעיר החטאת אין נסכים¹¹¹³, ואין נסכים אלא לעולת החדש בלבד, אומרים "ונסכיהם" לשון רבים, לפי שיש בעולת ראש חודש הרבה קרבנות¹¹¹⁴. ולמנהג איטליה אומרים: ומנחתה וכו' ויין כנסכו, מלבד עולת החדש ומנחתה ושני שעירים לכפר ושני תמידים כהלכתם¹¹¹⁵.

ביום שני של
ר"ה

פסוקי קרבנות ראש חודש, לנוהגים לאמרם בראש השנה – באמירת הפסוקים "בראשי חדשיכם"¹¹¹⁶, או בהזכרת עולת החדש האמורה בפרשת מוספי ראש השנה¹¹¹⁷, וכן אמירת "ואת מוספי", לנוהגים כן כדי לכלול קרבנות ראש חודש¹¹¹⁸ – אם מזכירים אותם ביום שני של ראש השנה, נחלקו ראשונים ואחרונים: יש שכתבו שאומרים אותם אף ביום השני של ראש השנה¹¹¹⁹, שראש חודש וראש השנה לעולם

וכוללים בזה שעיר חטאת של ראש חודש עם שעיר החטאת של ראש השנה¹¹⁰⁴, ויש שכתבו שאין נכון לכלול את שני השעירים כאחד, כיון שכפרתם אינה שווה¹¹⁰⁵, ולכן כתבו שאומרים את כל הפרשה של בחודש השביעי כולל הכתוב של שעיר ראש השנה: ושעיר עזים אחד לחטאת לכפר עליכם¹¹⁰⁶, ושוב אומרים: מלבד עולת החדש ומנחתה ועולת התמיד ומנחה ושעיר לחטאת לה' – הוא שעיר של ראש חודש – ונסכיהם כמשפטם¹¹⁰⁷, ויש אומרים בתוך "ומנחתם": "ושעיר לכפר – הוא שעיר ראש השנה – מלבד עולת החדש ומנחתה ושעיר לחטאת"¹¹⁰⁸.

המנהג
בזמנו

בזמן הזה נוהגים לא להזכיר את פסוקי מוסף של ראש חודש, אלא להזכיר את עולת החדש האמורה במוספי ראש השנה ואת שעיר ראש חודש¹¹⁰⁹, ומנהגים חלוקים הם: לנוסח פולין, מזכירים את השעיר בתוך "ומנחתם", שאומרים ושני שעירים לכפר – הם שעיר ראש השנה ושעיר ראש חודש¹¹¹⁰ – ואחר כך אומרים את הכתוב

חטאת (בלא למ"ד), וצ"ב שא"כ היה צ"ל כך בכל ר"ח. ועי' ירושלמי ה' עמ' קצז מר"י גולדשטיין, שאפשר שהוא ע"פ ד' ר' משולם בסה"י שם סי' מג ס"ב ור"ת בשמו שם סי' מו ס"ב, שהתורה כיסתה את חטאת ר"ח, לפי שהוא כפרה על הקב"ה שמיעט הלבנה וכמ"ש בגמ' שבועות שם ועוד, ולפיכך יש לומר ושעיר לחטאת ולא לכפר, ועי' ציונים 1049, 1100. 1109. רמ"א בשו"ע א"ח תקצא ב; מט"א שם ס"ו. והוא כשיטות שבציונים 1030, 1072, 1103 ואילך. 1110. ט"ז שם ס"ק ב והובא במ"ב שם ס"ק ד. 1111. עי' ד"מ שם ס"ק ב ועי' הג' רמ"א שם, ואדני פז ודגמ"ר ויד אפרים שם בדעתו; יוסף אומן (האן) סי' תתקעא: בני פולין; מט"א שם. 1112. יוסף אומן שם: בני אשכנז; מט"א שם: קצת קהילות באשכנז. ובמחזורי ר"ה: פפד"מ ובנותיה. 1113. ע"ע חטאת ציון 259. 1114. דברי קהילות עמ' 179-180. 1115. מחזור מנהג איטליאיני, ירושלים תשס"ה, ח"ב, עמ' 470. וכך היה המנהג בקהילות מערב אשכנז נוספות, עי' מחזור שאלוניקי שיא, מנהג אשכנזים, ובמחזורים הנדפסים בעקבותיו, סביוניטה שיז ע"פ מעגלי צדק, ועוד, וכן במחזור ונציה שכח ועוד. 1116. עי' ציון 1050. 1117. עי' ציון 1073 ואילך. 1118. עי' ציון 797, ועי' ציון 804 שי"ח. 1119. ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי (ריב"א) בראב"ה סי' תקלד (ח"ב עמ' קמז) וסי' תקלז (עמ' קנא) ובמחז"ו הל' ר"ה סי' שכא (ח"ג עמ' תשו) ובא"ז עירובין סי' קמ ובמדרכי ר"ה סי' תשכב, לענין פסוקי בראשי

תמה, שאף בתפילה אין להזכירם יחד, שהוא כמקריבם יחד, ועי' נאות דשא (ר"א מסוכטשוב) ח"א עמ' רנב, ועי' ציון 957. 1104. ר"ת שם. ועי' מחז"ו שם (עמ' תשח), שאין מזכירים בפירוש שעיר ר"ח, ומ' שר"ל שכיון שאומרים ושני שעירים, ואין מזכירים כל שעיר לבדו, חשוב שאין מזכירים אותו בפירוש. 1105. עי' שבועות ט א וע"ע קרבנות צבור. ערוגת הבושם ח"ג עמ' 126. ועי' ציון 1108. 1106. במדבר כ"ה. 1107. ערוגת הבושם שם. ועי' ציון 961. הזכרת פסוקי המנחות בשלימותם בר"ה דוקא (במקום אמירת "ומנחתם") מצויה אף בנוסח אפ"ם (כת"י פפד"מ העירונית 9 וכת"י סמינר 4613. "אפ"ם" הוא ר"ת של אסטי, פוסאנו ומונקלבו, והן קהילות של מגורשי צרפת ששמרו בימים הנוראים על מנהגם של יהודי צרפת) וכן בסידור פראג רעג רעו ועוד, כולל הכתוב "מלבד עולת החדש", אבל השמיטו פסוק "ושעיר עזים אחד לחטאת", ובמנחתם אומרים "ושני שעירים", וצ"ב אם אמירת הפסוקים בשלימותם היא משום שאין לפסוק פסוק, ע"ע טעמים: הפסקת פסוק באמצעו, ועי' להלן ציון 1136. 1108. מהר"ם שבציון 1072; אגודה ר"ה פ"א אות ג נוסחה ב; מהר"ל מוסף של ר"ה אות ד (מהדו' מכון י-ם עמ' רצה); יוסף אומן (האן) אות תתקעא ועוד. ואפשר שהוא מהטעם שבציון 1105. ועי' דברי קהלת עמ' 179 סי' יא, שאומרים ושעיר לחטאת עשה"כ שנאמר בחטאת ר"ח: ושעיר עזים אחד לחטאת, במדבר כח טו, ובשאר חטאת המוספים כתוב

טועים הם, אין לזה תקנה, שהרי יודעים הם אף שראש השנה הוא באחד לחדש, ואפילו לא ישמעו "מוספי" יטעו לומר שיום שני עיקר, ואין ריוח בשינוי הלשון "מוספי" ללשון יחיד¹¹²⁶. הלכה שאף ביום השני כוללים את קרבנות ראש חודש¹¹²⁷.

פסוקי המוספים הנאמרים בתפילת מוסף של יום הכיפורים – לנוהגים לאמרם¹¹²⁸ – הם האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: ובעשור לחדש השביעי הזה מקרא קדש יהיה לכם ועניתם את נפשתיכם כל מלאכה לא תעשו; והקרבתם עלה לה' ריח ניחח פר בן בקר אחד איל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים יהיו לכם¹¹²⁹, וחותרים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות, הנסכים והשעיר לחטאת המוספים: מנחתם ונסכיהם כמדובר וגו'¹¹³⁰. הסוברים שיש להזכיר אף את השעיר הפנימי של יום הכיפורים¹¹³¹, מהם שכתבו לומר בתוך "ומנחתם": ושני שעירים לכפר, שכוללים בזה שעיר המוספים עם השעיר הפנימי¹¹³², ומהם שכתבו שאומרים שם – אחר "ושעיר לכפר" שהוא שעיר המוספים –

באים כאחד, וכשם שנוהגים ביום השני קדושת ראש השנה – ולפיכך גם אומרים בו פסוקים של ראש השנה, אף על פי שכתוב בהם: באחד לחדש, וכשם שאומרים בחוץ לארץ ביום שני של פסח וסוכות: ובחמישה עשר יום¹¹²⁰ – כך יש לנהוג בו כראש חודש ולהזכיר בו קרבנות של ראש חודש¹¹²¹, או שאם לא יזכירו קרבנות ראש חודש יבואו לזלזל ביום זה¹¹²², שיאמרו שכיון שאינו ראש חודש אינו ראש השנה¹¹²³. ויש שכתבו שאין מזכירים קרבנות ראש חודש¹¹²⁴, שאם ינהגו בו כראש חודש יבואו לומר שיום שני עיקר ככל ראשי חדשים, ויבואו לקלקול המועדות, שימנו המועדות ממנו¹¹²⁵, ויש שכתבו בדעת ראשונים שדוקא אמירת פסוקי ראש חודש יש לחוש בה לתקלה, שהשומעים את הפסוק "ובראשי חדשיכם", אפילו הם מהמון עם שאין מבינים בלשון הקדש, יודעים שראש חדש הוא, ויבואו למנות מיום שני, אבל באמירת "מוספי", לכלול מוספי ראש חודש, אין מבחינים שנכלל בה ראש חדש אלא הבקאים ומבינים לשון הקדש, ואלו, אם

לענין אמירת "ואת מוספי". ועי' אחרונים שבציון 1109 שהזכירו אמירת "מלבד עולת החודש" ולא חילקו בין יום א ליום ב. ועי' שו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רע ס"ק ב, בשם ר"ח מבריסק, שלא אמר "ואת מוספי" ביום ב, ועי' בס' מועדי הרב עמ' 46 בשם ר"מ סולוויצקי מהגר"ח לענין אמירת "מלבד עולת החודש" ביום השני. 1128. עי' ציון 903, ועי' ציון 895 שיש שאין נוהגים לומר אלא בר"ה ויה"כ. 1129. במדבר כט ז-ח. ועי' סידור כמנהג צרפת, שנת ד' תתעד (פריס 634), שלמנהגם פותחים את פסוקי המוספים בפסוק האמור בפרשת אמור, ויקרא כג כז: בעשור לחדש השביעי הזה יום הכפרים הוא מקרא קדש יהיה לכם ועניתם את נפשתיכם והקרבתם אשה לה', וכע"ז במחזור נוסח צרפת שנת קנט (קמ' 3127, 23) שמזכירים מחציתו הראשון של הפסוק, ונ' שנהגו כן לפי ששם נזכר שמו של המועד, יום הכיפורים. 1130. עי' ציון 964. נוסח התפילה שבסדר רע"ג שם (עמ' קסז); סדור רס"ג מוסף של יוה"כ (עמ' רסג); נוסח התפילה שבמחז"ו סי' שנד (ח"ג עמ' תשפו). ועי' ציון 994 לענין אמירת "ומנחתם" ביוה"כ שחל בשבת. 1131. עי' ציון 949. ועי' ציון 953 ואילך ש"ח. 1132. עי' תשב"ץ קטן מהדורת שניאורסון בכתונת תשב"ץ סוף ציון קלא (עמ' פט); נוב"ת או"ח סי' קצו ודגמ"ר סי' תרכא ס"ד; מט"א שם: יא. וכ"ה בסידורי אשכנז שאלוניקי שיא ומנטובה שיה

חדשיכם; מאירי בחיבור התשובה מאמר ב פ"ז עמ' 380 ובר"ה לה א וב"י סי' תקצא ור"י בירב שבתשו' מבי"ט ח"א סי' מו בד' הר"ן ר"ה שם (ד' יב ב), וב"י שם בד' רי"ו תאו"ו נ"ו ח"א, לענין אמירת מוספי. ועי' ב"י שם, שכן נוהגים גדולי הדור. 1120. עי' ציון 1153. ריב"א בראב"ה ומחז"ו ומרדכי שם. 1121. ריב"א הנ"ל; מאירי בחיבור התשובה שם, ועי' מאירי ר"ה שם, שיום שני כראשון לכל דבריו; ר"י בירב שם בד' הר"ן שם. 1122. מג"א סי' תקצא ס"ק ג וביאור הגר"א שם ור"י עיניש מנהגי ארגיל (בסו"ס בית יהודה ד' קז עמ' א) את ה (ועי"ש שכ"כ בשם הב"י, ולפנינו אינו, ועי' ר"א חיון בשלמי חגיגה ד' רכז א וד' שיא א) לענין אמירת ואת מוספי. 1123. לבושי שרד שם. ועי' ערוה"ש שם ס"ה, טעם נוסף. 1124. מאירי חיבור התשובה מאמר ב' פ"ז עמ' 380 בשם ר' אשר מבדרש, וכל בו הל' ר"ה (מהדו' אברהם ח"ד עמ' קעט) ומהר"י בירב שם בשם הרשב"א (ולפנינו אינו, ועי"ש שכן מנהגו שלו) לענין אמירת "ואת מוספי" בל' רביים, ונ' שלא כ"כ לענין פסוקי המוספים, משום שבמקומם לא אמרום; רמ"ע מפאנו בעשרה מאמרות מאמר אם כל חי ח"ב פ"ח לענין עולת ר"ח האמורה בפרשת מוספי ר"ה, והובא במקו"ח (בכרך) או"ח שם ס"ג. 1125. ר"י בירב שם בד' הרשב"א שם. 1126. ר"א חיון שם ד' רכז א, בדעת הר"ן שם, וסובר שמודה הוא לדעה שבציון 1040. 1127. שו"ע שם ג

כל מלאכת עבֶדָה לא תעשו וחגתם חג לה' שבעת ימים; והקרבתם עלה אשה ריח ניחח לה' פרים בני בקר שלשה עשר אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם יהיו¹¹⁴³. ובחול המועד, אומרים בכל יום הכתוב שנזכרים בו הקרבנות שהקריבו באותו יום: ביום ראשון של חול המועד אומרים: וביום השני פרים בני בקר שנים עשר אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁴, ביום שני של חול המועד אומרים: וביום השלישי פרים עשתי עשר אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁵, ביום שלישי של חול המועד אומרים: וביום הרביעי פרים עשרה אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁶, ביום רביעי של חול המועד אומרים: וביום החמישי פרים תשעה אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁷, ביום חמישי של חול המועד אומרים: וביום הששי פרים שמנה אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁸, ביום ששי של חול המועד אומרים: וביום השביעי פרים שבעה אילם שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימם¹¹⁴⁹, ביום שמיני עצרת אומרים: ביום השמיני עצרת תהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו; והקרבתם עלה אשה ריח ניחח לה' פר אחד איל אחד

כלשון הכתוב: "מלבד חטאת הכיפורים"¹¹³³, שהוא השעיר הפנימי¹¹³⁴. אבל אין לומר "ושני שעירים" וגם "מלבד חטאת הכיפורים", שנמצא שכפל את השעיר הפנימי¹¹³⁵. וכתבו אחרונים שהאומרים "מלבד חטאת הכיפורים" לא יסיימו את סוף הכתוב: ועולת התמיד ומנחתה, שהרי כבר נזכר התמיד במטבע הקבוע של "ומנחתם", שאומרים: "ושני תמידים כהלכתם"¹¹³⁶, ויש שנראה מדבריהם שיכול לסיים הפסוק כיון שאומר פסוק ככתבו¹¹³⁷, ויש שכתבו שלפי שכוונת המתפלל להזכיר את הכתוב ככתבו, ולא לכפול ההזכרות, טוב להוסיף בתחילה תיבת "ככתוב", שאז אינו אלא מביא ראיה מן הכתוב למה שאמר קודם¹¹³⁸, ויש שכתבו שאין לומר "מלבד חטאת הכיפורים" ולהפסיק, שאין להפסיק פסוק באמצעו¹¹³⁹, וטוב יותר לסיים הפסוק, ולהשמיט תיבות "ושני תמידים כהלכתם" שאין זה לשון הכתוב אלא ממסדרי התפילה¹¹⁴⁰. על הנהגים לומר בכל המועדות, ויום הכיפורים בכלל, אף את פסוקי הנסכים וחטאת המוספים ככתבם, עי' לעיל¹¹⁴¹.

פסוקים שאומרים בתפילת מוסף של סוכות – לנוהגים לאמרם¹¹⁴² – הם האמורים בפרשת המוספים שבפרשת פנחס: ובחמשה עשר יום לחדש השביעי מקרא קדש יהיה לכם

סוכות
ושמיני עצרת

בשם כמה גדולים. ועי' סידור בעל התניא שנדפס בו שתי הנוסחאות, ועי' שנות חיים שם שכ"ה בסידורים נוספים, ושיש לבאר ששעיר אחד הוא שעיר המשתלח, שאף אותו מזכירים בתפילת מוסף, עי' ציון 956, ועי' שער הכולל על סידור הגר"ז שם, ועי' ר"מ הענא בקובץ כרם שלמה שנה ג גליון כט עמ' יא. 1136. עי' ציון 964. נוב"י ודגמ"ר שם. ועי' ציון 1096. 1137. עי' תרוה"ד שבציון 1094 לענין ר"ה, ופשוט שה"ה לענין יוה"כ. ועי' מחזור פראג שעג ועוד, שאחר ומנחתם אומרים הכתוב בשלימותו, מלבד חטאת וכו'. 1138. גליוני קודש (רמ"י אביגדור) עמ' 63, ועי' ציון 1095. 1139. ע"ע טעמים: הפסקת פסוק באמצעו. הגהות חשק שלמה שם, מאחיו ר"ב הכהן, ועי' לקוטי חבר בן חיים ח"א ד' לד א. 1140. חשק שלמה שם. 1141. ציון 960. 1142. עי' ציון 903. 1143. במדבר כט יב-יג. סדור רס"ג עמ' רנג; נוסח התפילה שבסדר רע"ג (עמ' קעד); נוסח התפילה שבמחז"ר (ח"ג עמ' תתס). 1144. שם יז. 1145. שם כ. 1146. שם כג. 1147. שם כו. 1148. שם כט. 1149. שם לב.

ושם שכב וסידור מעגלי צדק סבינויטה שכב ועוד. ועי' בנין שלמה תיקונים והוספות סי' כא (מהדור ירושלים ח"ב או"ח סי' לו), שתמה, ששעיר הפנימי לא היה מכפר אלא תולה עד הבאת קרבן עולה ויורד, ע"ע שעירי יום הכיפורים. 1133. במדבר כט יא. 1134. עי' רש"י עה"ת שם. מנהגי מהרי"ל, מוסף ר"ה (מהדו מכון ים-עמ' רצו); מנהגות ורמייזא (ר"י קירכום) מוסף של יוה"כ עמ' קנח; מט"א תרכה סי': כתוב במחזוריים (ונראה שכוונתו שמסיימים הפסוק: ועולת התמיד וכו' ועי' להלן). וכ"ה במחזור וורמייזא כת"י שנת ה' לב. ועי' הגהות חשק שלמה ר"ה ח ב, שיש להעדיף נוסח "מלבד חטאת הכיפורים", שהכניס בעת אמירתו יכולים לכון בו גם את פרו של כה"ג, שבו נתכפרו, שאף הוא נקרא חטאת הכיפורים, עי' שמות ל י, ועי' ציון הבא וציון 956. ועי' א"א (בוטשאטש) סי' תקצא וקו' אבן הטועים סי' ב ד"ה ועוד ושנות חיים (קלוגר) סי' קפט ד"ה ואף, שנוסח זה נכון יותר, שהוא מיוסד על לשון הכתוב. 1135. עי' נוב"י ודגמ"ר שם; שנות חיים שם ד"ה הנה בנוסח, בשם מהרי"ל (וצ"ב); סידור עבודה ומורה דרך ד' סלאוויטא

כבשים בני שנה שבעה תמימים¹¹⁵⁰, ובכל הימים חותמים במטבע קבוע שנכללים בו המנחות, הנסכים והשעיר לחטאת המוספים: ומנחתם ונסכיהם כמדובר וגו'¹¹⁵¹. על הנהגים לומר בכל המועדות – וחג הסוכות ושמיני עצרת בכלל – אף את הפסוקים של הנסכים וחטאת המוספים, עי' לעיל¹¹⁵².

יום שני של סוכות בחוץ לארץ, שהוא יום טוב-שני-של-גלויות*, חוזרים ומזכירים פסוקים של יום ראשון של חג, ואין מזכירים פסוקי הקרבן של יום שני¹¹⁵³, וכן יום טוב של שמיני עצרת בחוץ לארץ, אין אומרים פסוקי קרבנות של יום השביעי¹¹⁵⁴ – אף לסוברים שבחול המועד מזכירים בכל יום פסוקי שני ימים¹¹⁵⁵ – שלא לזלזל ביום טוב ולנהוג בו מנהג חול, אחר שקראוהו מקרא קודש¹¹⁵⁶. ויש מן הראשונים סוברים שבתפילת מוסף של יום טוב שני של גלויות מזכירים אף פסוקים של יום השני¹¹⁵⁷, לפי שאנו שבקיאם בקביעות

יו"ט שני של סוכות ושל שמיני עצרת

החודש יודעים בודאי שהוא יום שני, ואיך נניח קרבן היום משום גזירה של זלזול, ונזכיר קרבן של יום ראשון שאנו יודעים בבירור שאינו יומו, ואין אנו עושים אותו חול בפסוקי יום שני, שהרבה פעמים אנו קוראים בתורה פסוקים שאינם מעניין היום¹¹⁵⁸.

ימי חול המועד של סוכות – שקרבנותיהם חלוקים זה מזה¹¹⁵⁹ – בחוץ לארץ, לסוברים וכן הלכה שאינו מזכיר קרבנות חול המועד ביום טוב שני של גלויות, אלא מתחיל להזכירם ביום ראשון של חול המועד, שהוא שלישי לחג הראשון¹¹⁶⁰, הפסוקים שמזכירים בתפילת מוסף של חול המועד סוכות בחוץ לארץ, יש מן הראשונים שלפירושם נחלקו בהם אמוראים¹¹⁶¹, שלאביי ורבא אין מזכירים אלא פסוק אחד¹¹⁶², לאביי ביום ראשון של חול המועד מזכירים את פסוקי הקרבנות של יום השלישי, וכן בשאר הימים, ונמצא שפסוקים של יום השני, שלא אמרום ביום

חול המועד בחו"ל

רס"ג שם. 1155. עי' ציון 1167, ושם שכן הלכה. 1156. רש"י שם ד"ה אנו; מחז"ו שם; ריא"ז שם. ועי' העיטור שם. 1157. מחז"ו שם בשם רבנו אליהו: וכן עיקר. וע"ע יום טוב שני ציון 418, שיש מהראשונים שסוברים כן לענין קריאת מפתיר, ולא הזכירו לן התפילה. ועי' ציון 1153, שמד' אביי ורבא בסוכה שם מ' שאין מזכירים, ואפשר שהמחז"ו לא כתב כן אלא לדעת אממר שם שבציון 1167, וכן הלכה, שמזכירים בכל יום אף את היום השני, ועי' הערות למחז"ו שם מהדו' גולדשמידט, לפי הטעם שבציון הבא, שאפשר שרבא ואביי שם לא אמרו כן אלא בזמן שקדשו החודש ע"פ הראיה, ואין ראיה לזה". 1158. מחז"ו שם בשם רבינו אליהו. 1159. ע"ע קרבן מוסף. 1160. עי' ציון 1153. ועי' ציון 1157 ש"ח, ושם ביאור גמ' דלהלן לדעתו. 1161. סוכה נה א, ואנו דאית לן תרי יומי היכי עבדינן וכו' ור"ח שם ורש"י שם ד"ה אנו וד"ה אתקין ועיטור הל' הלל (מהדורת רמ"י דף צה ע"ב) ואגודה שם ס' מה, שהיינו לענין תפילת מוסף (או אף לענין תפילת מוסף). ועי' ציון 887. 1162. סוכה שם. ועי' ציון 1157 שאפשר שאביי ורבא דלהלן, דיברו בזמן שקדשו החודש ע"פ הראיה, וע"ע יום טוב שני ציון 18 ש"ס שבזמן שקדשו ע"פ הראיה, דין יום טוב שני הוא כספק גמור מה"ת, ולדעה זו צ"ב למה לאביי ולרבא א"א בכל יום פסוקים של שני ימים, וכאמימר דלהלן, וע"ע הנ"ל ציון 31 שאף בזמן שקדשו החודש ע"פ הראיה י"ס שמהתורה אין ספק, וע"ע יום טוב שני של גלויות ציון 1518.

1150. שם לה-לו. 1151. עי' ציון 964. עי' נוסח התפילה שבסדרע"ג שם עמ' קעו וסדור רס"ג שם ונוסח התפילה שבמחז"ו ס' שעח (שם), ושם הוא כנוסח של בני חו"ל להלן ציון 1168, שיש בכל יום הזכרת שני ימים. 1152. ציון 960. 1153. עי' סוכה נה א, ואנו דאית לן תרי יומי היכי עבדינן, ורש"י שם ד"ה אנו והעיטור הל' הלל (מהדורת רמ"י דף צה ע"ב) ועי' ראשונים שבציון 1161, שפי' הסוגיא שם לענין הזכרת קרבנות במוספי סוכות ושמיני עצרת, ועי"ש שנחלקו אביי ורבא, פסוקים של איזה יום נדחים ואינם נאמרים, עי' ציון הנ"ל ואילך, ועי"ש שפי' שהוא משום שבי"ט שני א"א פסוקים של יום השני; סדר רע"ג (עמ' קעד); סדור רס"ג עמ' רנג; מחז"ו ס' שפ (ח"ג עמ' תתסה); שבה"ל ס' שעא; פסקי ריא"ז סוכה שם; טור אר"ח תרסב. וע"ע יו"ט שני ציון 413, שכו"ב כתבו ראשונים לענין קריאת מפתיר שקוראים בו בענין קרבנות היום, שאין קוראים ביו"ט שני אלא קרבנות של חג ראשון. ועי' הדרת שלום (בסו"ס משמרת שלום לר"ש מקודינוב) מהדו"ב לסי' מא עמ' 38, שתמה שאם א"א להזכיר קרבנות של יום השני, משום זלזול, עי' להלן, טוב יותר שלא לומר פסוקים ולצאת באמירת ככתוב בתורתך, וכמנהג ספרד ועוד, עי' ציונים 904, 919. 1154. עי' סוכה שם, רבא אמר שביעי ידחה, ועי' ראשונים שבציון 1161 שפי' על פסוקי מוסף, ועי' רש"י שם ד"ה אנו, שפסוקי יום השביעי אינם נאמרים כלל לפי שא"א לאמרם בשמיני עצרת; מחז"ו שם; פסקי ריא"ז שם. וכ"ה בנוסח התפילה שבסדר רע"ג שם וסדור

טוב שני, אינם נאמרים כלל¹¹⁶³, ולרובא ביום הראשון אומר פסוקים של יום שני של חג שלא נאמרו אתמול, וכן למחרת שהוא יום רביעי של חג הראשון אומר פסוקים של יום שלישי, וכן בשאר ימים, ונמצא שפסוקים של יום השביעי של חג אינם נאמרים¹¹⁶⁴ – שבשמיני עצרת אין אומרים פסוקים של חול¹¹⁶⁵ – שפרשה שנדחתה היום, אומרים אותה למחר, ואחרונה נעקרת¹¹⁶⁶. ולדעת אממר בכל יום מימי חול המועד מזכירים פסוקים של שני ימים, שביום שלישי של חג מזכירים פסוקים של יום שני ושלישי, וכן ברביעי פסוקי ימי שלישי ורביעי, וכן כולם¹¹⁶⁷. הלכה שבכל יום מימי חול המועד מזכירים פסוקים של שני ימים¹¹⁶⁸. על המפרשים את מחלוקת האמוראים לענין קריאת התורה, ע"ע קריאת התורה¹¹⁶⁹. בחול המועד סוכות בחוץ לארץ, לסוברים,

"ומנחתם" בחוה"מ בחו"ל

וכן הלכה, שאומרים בכל יום פסוקים של שני ימים¹¹⁷⁰, כתבו אחרונים שאומרים, פעמיים "ומנחתם" וגו'¹¹⁷¹, שלשון מנחתם אינו מתפרש על שני הימים כאחד¹¹⁷², ועוד שאם מתפרש על שני הימים, יראה כאילו שיעור העשרונות והנסכים הוא לשני הימים כאחד¹¹⁷³, ויש שנהגו לומר פעם אחת¹¹⁷⁴, שלדעתם משמעות לשון "ומנחתם" וגו', של כל יום על יומו¹¹⁷⁵.

ח. בנדבה ובתשלומים. תפילת המוסף אם נדבה אפשר להתפללה נדבה, נחלקו גאונים וראשונים: לדעת הרבה ראשונים אינה באה בנדבה¹¹⁷⁶, ואפילו יחדש בה דבר¹¹⁷⁷, ואפילו ספק התפלל מוסף – שבשאר תפילות, מתוך שיכול להתפלל נדבה, חוזר ומתפלל¹¹⁷⁸ – אינו מתפלל מוסף בנדבה¹¹⁷⁹, והעומד בתפילה ונזכר שכבר התפלל, אף לסוברים שבשאר תפילות משלים תפילתו¹¹⁸⁰, במוסף

פסקי רבנו אפרים (ר"י שצפינסקי) ברכות שם; מאורות שם בשם השלמה (ולפנינו אינו); רא"ה שם; המנהיג סי' מא (מהדו' רפאל עמ' עח); תוס' הרא"ש ברכות שם וש"ת הרא"ש כלל ד סי' יג (וברא"ש שם פ"ג סי' טו הביא דברי הר"ף ושי"ח); הל' ברכות לריטב"א פ"ב הכ"ו; א"ח הל' תפילה אות צה וכל בו סי' יא (מהדו' אברהם ח"א עמ' ריב); פי' ר"א מלונדריש ברכות שם; פסקי ריקאנטי אות יא; אהל מועד שער התפילה דרך שני נתיב יד; ס' השלחן הל' תפילה שער ראשון; ס' הבתים הל' תפילה שער רביעי סי' א; צרור החיים עמ' טו; נ"י שם. ועי' פסקי הר"ד ברכות שם. 1177. עי' רמב"ם שם ה"ט, שכל תפילת נדבה צריכה חידוש, ושוב הוסיף שמוסף אינה בא בנדבה; עי' ב"י סוסי" קז; ד"מ שם. ועי' להלן הטעם שתפילת מוסף אינה באה נדבה, וכל הטעמים שייכים אף במחדש בה דבר. ועי' שלט"ג על הר"ף שם אות א, שמ' שאם מחדש יכול להתפלל לד' הר"ף והרמב"ם שם, ועי' מעשה רוקח על הרמב"ם שם ואבן שלמה על ראב"ן (ארנרייך) ד' צא ב ועינים למשפט ברכות שם ועוד, שנ' שטס"ה, ועי' ס' המחלוקת אות כ, ושם כהוגן. 1178. ע"ע תפילה. ועי' חק"ל אר"ח סוסי" נד, שלראשונים הסוברים בד' אמוראים שאין מתפללים נדבה, ואע"פ כן בספק התפלל התיירו לחזור ולהתפלל, עי' רש"י ברכות שם ד"ה ולואי וטור וב"י שם, וע"ע הנ"ל, אין מקום לחלק בין מוסף לבין שאר תפילות, וספק התפלל מוסף חוזר ומתפלל. 1179. אהל מועד שם; רבנו מנוח תפילה שם, והובא בכס"מ שם; רא"ה ברכות שם; ריטב"א הל' ברכות שם. ועי' חק"ל שם, שכ"מ ברמב"ם שם פ"י ה"ו. 1180. עי' ראשונים דלהלן וע"ע הנ"ל, ושם וטור וב"י שם, שהרבה ראשונים סוברים

1163. שם, אביי אומר שני ידחה, ורש"י שם ד"ה אנן בביאור הגמ'. 1164. שם, רבא אמר שביעי ידחה, ורש"י שם. 1165. עי' ציון 1154. רש"י שם. 1166. רש"י שם ד"ה ימוטו (הג'), ע"פ גמ' שם שהוכיחו כד' רבא מברייתא בשיר של ימי הסוכות שאם חל שבת באחד מימי הסוכות נדחה שיר של יום אחרון, ע"ע שיר של יום. 1167. שם אתקין אממר בנהרדעא ורש"י שם. 1168. סדר רע"ג (מהד' גולדשמידט עמ' קעו); סדר רס"ג עמ' רנג; סידור ר' שלמה ב"ר נתן עמ' טו; טור אר"ח תרסג, והובא במ"ב שם ס"ק ו. ועי' רע"ג ורס"ג שם, שפי' הסוגיא סוכה שם לענין קריה"ת, ונ' שלמדו משם לענין מוסף. 1169. ועי' תשו' רב נטרונאי גאון מהדו' אופק סי' רח, ור' יהודאי גאון שבהלכות פסוקות הל' סדר פרשיות (מהדו' אהבת שלום עמ' תנז) וסדר רע"ג (עמ' קעה) וראב"ן סוכה שם (ח"ב עמ' תקפו) וראשונים הנסמנים בראב"ן מהדו' הנ"ל הערה צד שם ובסוה"ס עמ' כט וס' המנהיג סדר תפילת החג (מהדו' רפאל עמ' תיא). וצ"ב אם חולקים לענין תפילה, ועי' ציון הקודם. 1170. עי' לעיל. 1171. עי' ציון 964. לבוש אר"ח סי' תרסג ס"א; פמ"ג שם א"א ס"ק א, והובא במ"ב שם ס"ק ו. 1172. לבוש שם; פמ"ג שם. 1173. לבוש שם. 1174. יוסף אומץ סי' תתנ"ג: לא נזוז ממנהג אבותינו; מנהגי רומיזא (ר"י שמש) ח"א עמ' נ; נוהג כצאן יוסף עמ' רצו; עי' הגהות חו"י שבציון הבא. ועי' מנהגי רומיזא שם בהערה, שלאחר זמן נשתנה המנהג אף באשכנז, ואומרים ב' פעמים ומנחתם. 1175. הגהות חו"י על הלבוש שם מהדו' זכרון אהרן. 1176. ר"ף ברכות כא א (יג א בדפי הר"ף); אשכול (אלבק) הל' תפילה (יג א); רמב"ם תפילה פ"א ה"י; ראב"ד בהשגות שם; סידור ר' שלמה ב"ר נתן פט"ו; תר"י שם;

נדבה, משום יום השבת שאין בו קרבנות נדבה כלל¹¹⁹³, ויש סוברים שתפילת מוסף אינה באה נדבה כיון שהיא בגדר "ונשלמה פרים שפתינו"¹¹⁹⁴, ויש שכתבו טעם אחר שאין תפילת מוסף באה נדבה, שאין תפילת נדבה באה אלא לתפילות שהן רחמים ובקשות ושאלת צרכיו¹¹⁹⁵, ותפילת מוסף אינה רחמים ושאלת צרכים, אלא הודאה ושבח¹¹⁹⁶, ויש שהוסיפו טעם, שלדעתם אי אפשר להתפלל נדבה בלא חידוש דבר¹¹⁹⁷, וחידוש היינו דברי תחנונים¹¹⁹⁸, ותפילת מוסף כיון שאינה תפילת תחנונים, אי אפשר לחדש בה דבר¹¹⁹⁹. ויש מן האחרונים שכתבו טעם אחר, שאי אפשר להתפלל תפילת מוסף שבת בנדבה משום נוסחתה, שמזכירים בה את המוסף בפירוש – שלא כשאר תפילות, שאף על פי שהן כנגד הקרבנות, אין מזכירים בהן את הקרבנות בפירוש¹²⁰⁰ – שאומרים: ומוספים כהלכתם, ולפיכך אינו יכול להתפרש כמביא עולת נדבה¹²⁰¹.

פוסק אפילו באמצע ברכה¹¹⁸¹, לפי שאינה באה בנדבה¹¹⁸². בטעם שתפילת המוסף אינה באה נדבה לדעתם, כתבו ראשונים לפי שתפילת המוסף נתקנה כנגד קרבן המוסף¹¹⁸³, ואין מתנדבים קרבן מוסף¹¹⁸⁴, ואף על פי שבכלל קרבנות המוסף יש קרבן עולה*¹¹⁸⁵, ועולה באה נדבה¹¹⁸⁶ – והרי היחיד אינו מקריב תמיד, אלא מתנדב עולה כמו התמיד¹¹⁸⁷, ומשום כך יכול להתפלל תפילת נדבה – מכל מקום יש בהם גם חטאת*, שאינה באה נדבה¹¹⁸⁸, ואף מוסף של שבת, שאין בו חטאת¹¹⁸⁹ – לסוברים ששבת מחמת עצמה ראויה לתפילות נדבה¹¹⁹⁰ – אין להתפלל נדבה, שלא רצו חכמים לחלק בין תפילות המוספים¹¹⁹¹, או שדוקא שאר תפילות שבת באות נדבה לדעתם, לפי שלא רצו חכמים לחלק בין תפילות חול לתפילות שבת¹¹⁹², אבל תפילת מוסף של שבת שאין כיוצא בה בחול, העמידה חכמים על עיקר דינה שאינה באה

סדר תפילות של חול עמ' ט וב"י שם, שתפילות שבת וי"ט באות בנדבה, אע"פ שלדעתו מוסף אינו בא נדבה, ועי' ב"י שם שכ"מ מד' כמה ראשונים, ועי' ציון 1192 ואילך טעם החילוק. ועי' רא"ש ותר"י שם, שמוסף של שבת אע"פ שאין בו חטאת, אינו בא בנדבה, משום שכל תפילות שבת וי"ט אינן באות נדבה לדעתם. 1191. ב"י שם בד' ראשונים שבציון קודם. ועי' ציון 533 ואילך. 1192. ב"י שם. 1193. עי' הגהות רעק"א לשר"ע שם. ותמה על ב"י שבציון 1191 שהוצרך ליתן טעם אחר. 1194. עי' ציון 25 ואילך (וציונים 884, 920). הגהות חת"ס לשר"ע שם; דברי הרב (כהנמן) ח"א סי' ו אות ב. 1195. ע"ע תפלת נדבה. 1196. עי' ציון 32 ואילך. ראב"ד שם והובא במאירי בשמו; תר"י שם; רא"ה שם. 1197. עי' טור וב"י שם, מחלוקת גאונים וראשונים בד' אמוראים, אם צריך לחדש ובאיזו תפילה צריך לחדש, וע"ע תפלת נדבה. 1198. ע"ע הנ"ל וטור וב"י שם. 1199. ט"ז שם ס"א: ואפשר. ועי' באר יהודה תפילה פ"א ה"י. וע"ע תפילת נדבה, ש"ס שחידוש הנצרך בתפילת נדבה, היינו שנתחדש למתפלל דבר שלא הוצרך לו מקודם, ולכאוי אינו שייך בתפילת מוסף. ועי' ציון 1203 ואילך. 1200. ע"ע תפילה. מג"א דלהלן (ונקט בפשיטות שאף תפילת נדבה היא כנגד קרבן, וע"ע תפילה). 1201. מג"א שם ס"ק ב (במוסף שבת, ולכאוי ה"ה בכל מוספים) ומחצה"ש שם בדעתו, ועי' מ"ב שם ס"ק ה; עי' עטרת ראש ברכות שם ד"ה הוא. ועי' כע"ז בשו"ת רמ"ע מפאנו סי' יט, ועי' עטרת זקנים על שו"ע שם בדעתו. ועי' הגהות חת"ס שם שתמה, שאינו

שבכל התפילות פוסק, שא"א להתפלל תפילה אחת חציה לחובה וחציה לנדבה. 1181. גמ' ברכות שם לפי ראשונים דלהלן. 1182. אשכול שם וריקאנטי סי' יח בשם י"א. ומשמע שאינו יכול להמשיך ולהתפלל ולהחשיבה תפילת נדבה בעלמא (ואפילו בברכות ראשונות), וצ"ב אם הוא אף לסוברים שתפילת מוסף חשובה כתפילה של רחמים כשאר תפילות, עי' ציון 41 ואילך. 1183. עי' ציון 23 ואילך. ועי' רי"ף דלהלן. 1184. ע"ע קרבן מוסף. רי"ף שם; רמב"ם שם; מאורות שם; תוס' הרא"ש שם; ריקאנטי שם, ועוד. ועי' רא"ה ופסקי הר"ד שם, שתמהו שמצאנו בכמ"ק שלא השוו תפילות לקרבנות בדיניהם, ועי' ציונים 297, 345. ועי' ציון 1205 מרב שרידא גאון. 1185. ע"ע קרבן מוסף. 1186. ע"ע עולה ועי' נדרים ונדבות. רא"ש שם. ועי' ראב"ד ובעה"מ ותר"י שם. 1187. ע"ע תפלת נדבה. רא"ש שם (ונקט בפשיטות שאף תפילת נדבה, אע"פ שהיא משום דברי ר"י בברכות שם שלואי יתפלל אדם כל היום, היא כנגד קרבן, ועי' העמ"ש שבציון 1209, ועי' ציון 1206 מתר"י). ועי' אשכול (רצב"א) תפילה סוס"י י: ודמין לתמיד (ועי' נחל אשכול שם אות יא). 1188. ע"ע חטאת ציון 180 ועי' נדרים ונדבות, ועי' ציון 8 ש"ס שעיקר תפילת מוסף כנגד קרבן שעיר שהיא חטאת, ועי"ש ציון 6 ש"ח. תר"י שם; רא"ש שם; נ"י שם. 1189. ע"ע קרבן מוסף. 1190. ע"ע תפלת נדבה, וטור וב"י שם, מחלוקת אם מתפללים בשבת תפילת נדבה, או שאין מתפללים משום שאין מביאים קרבן נדבה בשבת, ועי' שו"ת הרי"ף ד' ליוורנו סי' שכ והובא באבודרהם

חובותינו¹²⁰⁵. בטעם שמתפללים תפילת מוסף בנדבה לדעתם, יש שכתבו, שאף על פי שתפילת מוסף נתקנה כנגד קרבן מוסף שאינו בא בנדבה, דוקא בתפילות חובה הולכים אחר הקרבנות, ולא בתפילות נדבה¹²⁰⁶, ועוד שכיון שרוב הקרבנות של המוסף הם עולות, ועולות באות בנדבה, אף על פי שחטאת שבהם אינה באה נדבה, אפשר להתפלל מוסף בנדבה¹²⁰⁷, או שלדעתם הלכה כסוברים תפילות אבות תיקנום¹²⁰⁸, ולדעה זו כל תפילת נדבה אינה כנגד קרבן נדבה, ואין לחלק בין תפילת מוסף לשאר תפילות¹²⁰⁹.

הלכה שתפילת מוסף אינה באה בנדבה¹²¹⁰, הלכה ואף בספק התפלל – שבשאר תפילות מתפלל ומתנה שאם כבר התפלל תפילתו נדבה, ואם לא תפילתו לחובה¹²¹¹ – אינו יכול להתפלל¹²¹². ויש מן האחרונים שכתבו להלכה בספק התפלל שחזור ומתפלל¹²¹³.

שכח להתפלל מוסף או נאנס ולא התפלל, ועבר היום, אין לה תפילת-תשלומים*¹²¹⁴,

ויש מן הגאונים וראשונים חולקים על כל זה, וכתבו שתפילת מוסף באה נדבה¹²⁰², ודינה כשאר תפילות נדבה, שצריך לחדש בה דבר, לסוברים כן¹²⁰³, ויכול לחדש בברכה של קדושת היום, כגון בוהשיאנו כו', כשאומר לחיים ולשלום לשמחה ולששון, יכול לחדש לפרנסה ולכלכלה או לחנינת הדעת או לצמיחת קרן דוד או לשאר איזה מבוקש שרוצה לחדש ולבקש¹²⁰⁴, ויש שנראה מדבריהם, שלא הותר להתפלל מוסף נדבה אלא כשהתפלל תחילה ביחיד, ונכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללים, ורוצה להתפלל עמם, וצריך לחדש בתפילתו דבר, שבלא חידוש יש לחוש שיאמרו ששני מוספים הם, והחידוש הוא כדי לברר שהמוסף הוא שהתפלל תחילה, ועתה לכבוד ציבור הוא שונה, ואינו מוסף, וחידוש שמתירו להתפלל נדבה הוא כגון שאומר יהי רצון מלפניך כו' שתשמע תפילתי שהתפללתי לפניך ושתעלנו לארצנו ותטענו בגבולנו ונעשה לפניך קרבנות

דיני ספק וטעות בתפילה אות א; ח"א כלל כז אות יז; מ"ב שם ס"ק ה. 1213. חק"ל שם, בצירוף השיטות שבציונים 1179, 1202. ועי' אלפסי זוטא שם, לשיטתו בציון 521, שיוצאים יד"ח מוסף אפילו לא הזכיר מענייני הקרבנות, ולשיטתו שם שלהלכה מתפללים בשבת וי"ט נדבה (ע"ע תפילת נדבה, ושם שהרבה חולקים), שבספק התפלל מוסף בשבת וי"ט, מתפלל תפילה אחרת מתפילות השבת וי"ט שאינה מוסף, ומתנה שאם התפלל תהיה התפילה לנדבה. לדעות שיוצא יד"ח מוסף בהזכרת בתפילת י"ח שאומר בה "ושם נעשה" וכו', עי' ציון 500, 567, 571, לכאור' בספק התפלל מוסף בר"ח ובחובה"מ, יכול להתפלל תפילת י"ח ולהזכיר בה ושם נעשה, ולהתנות עליה שאם התפלל מוסף תהיה תפילתו נדבה, ועי' עטרת ראש ברכות שם ד"ה איך שיהיה (ומ"מ לסוברים שאינה ראויה ל"ח ברכות, אף אם בדיעבד יצא, לכאור' לכתחילה אסור להתפלל י"ח), ועי' שו"ת רמ"ע מפאנו שם, והובא בעטרת זקנים בגליון השו"ע שם, שם' שהזכרת הקרבן אסורה אפי' בתפילת שחרית שמתפללה כנדבה (ועי' נוב"ק אר"ח סי' ד). 1214. ע"ע, ושם על התנאים השונים של חיוב ושל קיום תשלומים בשאר תפילות. רשב"ם בתוס' ר"י שירליאון ברכות כו א ובתוס' הרא"ש שם ובפסקי הרא"ש שם פ"ד סי' ב; ריקאנטי סי' טז; תוס' שם ד"ה איבעיא; תוס' חכמי אנגליה שם בשם ר"מ ב"ר יו"ט; מרדכי שם סי' פז; רשב"א שם ובשו"ת ח"א סי' תמז, והובא באר"ח סי' צז וכל בו סי' יא (מהדור' אברהם ח"א עמ' רלא) ואהל מועד

כמקריב מוסף אלא מתפלל שיזכה להקריב, והרי אומרים אף תמידים כסדרם, אע"פ שכבר התפללו שחרית שהיא כנגד התמיד. 1202. תשו' רב האי בס' הנר ברכות כא א ובתשו"ג שע"ת סי' נו ותרי"י שם ורא"ש שם ואבודרהם שם משמו; ס' הבתים בית תפילה שער רביעי אות א (מהד' הרש"ר עמ' קפ) בשם ר"צ גיאת. ועי' להלן. 1203. ע"ע תפילת נדבה. עי' תשובת רב האי גאון שם (ועי' אשכול (רצב"א) הל' תפילה סוס"י י בשמו). ועי' אהל מועד שער התפילה דרך שני נתיב יד משמו, שחידוש שאמרו בתפילת נדבה היינו דברי תחנונים. 1204. עטרת ראש ברכות שם (מהדור' ברוקלין תשע"ב רס סוף טור ב). ועי' שני' שדבריו דוקא לראשונים שבציון 524, הסוברים שאף מוסף ראויה היתה ל"ח ברכות, וצ"ב. ועי' ציון 1199. 1205. תשו' רב שרירא בתשו"ג ליק סי' פח (ומשם בתשו' רב שרירא גאון מהדור' רבינוביץ סי' ט ועי"ש בהערה 1 ציון לשאר המקורות), ע"פ דברי שמואל ברכות שם, שמפרשם בתפילת מוסף. ועי' תשו' רב האי שם: איכא מרבנן, ומשמע שלדעתו בשאר תפילות נדבה א"צ חידוש, שאין בהן חשש זה שייראה כשני מוספים. 1206. תרי"י שם. 1207. תרי"י שם. ועי' ציון 6, ושם ציון 8 שיעיקר תפילת מוסף כנגד שיעיר החטאת. 1208. ע"ע תפלה, ושם מחלוקת. 1209. העמ"ש שאילתא ח אות א (עמ' מד). 1210. טוש"ע אר"ח קז א. 1211. עי' ב"י שם ושו"ע שם ומ"ב שם ס"ק ב, וע"ע תפלה. 1212. ערך לחם שם; עי' אלפסי זוטא ברכות שם; פמ"ג שם א"א ס"ק א; דה"ח

אומרים בה "עבר יומה בטל קרבנה"¹²²⁴, או שכל תפילה הנוספת מחמת היום, אין ראוי להשלימה ביום אחר, לפי שכבר עבר מאורע היום¹²²⁵, ויש שכתבו טעם אחר, שאין תשלומים אלא בשאר התפילות לפי שכולן ענין אחד ומטבע אחד להן, מה שאין כן מוסף¹²²⁶, ויש שכתבו שהואיל ואין תפילת מוסף נדבה¹²²⁷, אף תשלומים אין¹²²⁸. ויש מן הראשונים שכתב שיש לתפילת מוסף תשלומים¹²²⁹, וכן בדעת הסוברים שמוסף של ראש חודש וחול המועד היא של שמונה עשרה ברכות¹²³⁰, כתבו אחרונים שהיא תפילה של רחמים, ויש לה תשלומים¹²³¹, ואף על פי שאין תשלומים אלא בתפילה הסמוכה

שתפילת מוסף עצמה נזכרים בה הקרבנות¹²¹⁵, ואיך יזכיר הקרבנות וכבר עבר זמנם¹²¹⁶, ועוד שהוא לילה שאינו זמן הקרבה¹²¹⁷, וכן להתפלל ערבית פעם שניה לתשלומים – כדרך שעושים בכל תפילות תשלומים, שמשלימים בתפילה הראויה בשעת ההשלמה¹²¹⁸ – אי אפשר, שעיקר המוסף הוא בהזכרת הקרבנות¹²¹⁹, ולפיכך אין שייך להשלימה אלא בתפילה אחרת שמזכירים בה את הקרבנות¹²²⁰, או שאין תשלומים לתפילה שעבר יומה אלא לתפילה של רחמים¹²²¹, אבל תפילת מוסף לא נתקנה אלא כענין שנאמר "ונשלמה פרים שפתינו"¹²²², ואינה אלא שבח¹²²³, וכיון שכך

לתשלומי מנחה, לפי שאין בה הזכרת ר"ח, עי' טור שם וסי' רצב ותכב וע"ע הנ"ל, וצ"ב שאפי' היה יכול להזכיר הקרבנות, הרי אין תשלומים לתפילה שאינה של רחמים, ועי' רא"ש שם ס"ב וטו"ש"ע אר"ח קח יא, שסוברים שמשלימים מנחה של ר"ח בערבית, ואעפ"כ לדעתם אין תשלומים למוסף. ¹²²⁵. רשב"א שם ושם, והובא באהל מועד שם ורשב"ץ שם; רא"ה ברכות שם; מאירי שם בשם קצת גאוני; ריטב"א שם; נ"י שם. ועי' שו"ת הרשב"א שם שהוסיף: שהרי לא נתקנה אלא מחמת הזכרת המאורע, ובתשלומים אינו רשאי להזכיר מאורע היום (ועי' ציון 31) וצ"ב שאפילו היה רשאי להזכיר, כיון שכל חיובה אינה אלא מחמת המאורע אין לה תשלומים, ועוד שלפי"ז לסוברים שמשלימים תפילה אף בתפילה שאינה סמוכה לתפילה שחיסר, עי' טור וב"י שם וע"ע הנ"ל, יהיה אפשר להשלים מוסף במוסף שלמחרת, ביו"ט של פסח ובר"ה (ואף בסוכות שקרבנותיו חלוקים, די לומר ככתוב בתורתך, עי' ציון 918 ואילך), ועי' צרור החיים שם ואהל מועד שם ורשב"ץ שם שהביאו ד' הרשב"א כבחי' ולא כבשו"ת. ועי' מאירי שם שהק' מהשלמת מנחה של שבת בערבית של מוצאי שבת, ועי' רשב"א בשו"ת שם, מנחה של שבת לא נתקנה מחמת קדושת היום. ¹²²⁶. אר"ח וכל בו שם. ועי' להורות נתן ח"ה סי' מ, שנראה שמפרש שתפילת מוסף מתחילה נתקנה של שבע ברכות ומשונה משאר תפילות. ¹²²⁷. עי' ציון 1176. ¹²²⁸. מאירי שם. וצ"ב. ¹²²⁹. מאירי שם: י"א. ¹²³⁰. עי' ציון 524 ואילך. ¹²³¹. קונ' הצב"א שבסו"ס דרכי מרדכי עמ' 128 (ושם שבעל משכנ"י הסכים); ביאור רמ"ב לוריא ע"ס הפרנס (מהדו' מכון י-ם) אות קצח; ערך שי (טבק) על ירו' ברכות פ"ד ה"א; תולדות זאב ברכות כח א; דברי הרב (כהנמן) ח"א סי' ו. ועי' הלכות גדולות לאדר"ת (בסו"ס הר המוריה עמ' קפג) ואורח לחיים אר"ח סי' רפג. ועי' ציון 41, ושם שיש מהראשונים שמ' מדבריהם שאע"פ שתפילת מוסף ראויה ל"ח ברכות, מ"מ אינה תפילה של רחמים.

שער התפילה דרך שני נ"ו וצרור החיים דרך ראשון סי' יג ורשב"ץ ברכות שם; רא"ה ברכות שם; תר"י שם (יח א) בשם רבני צרפת; מכתם שם; מאירי שם בשם מקצת גאוני; ס' הבתים ה' תפילה שער רביעי ס"ד: כתבו הגאוני; ריטב"א שם: איכא מ"ד; נ"י שם: כתבו המפרשים. ועי' אשכול (רצב"א) ה' תפילת מנחה ערבית סי' כה. ועי' צל"ח ברכות שם ד"ה אבעיא (מהדו' מכון י-ם ד"ה ומה) שמוכיח כן מחשבון הסוגיות שם. ¹²¹⁵. עי' ציון 483 ואילך וציון 517. ועי' ציון 470 ואילך וציון 521, שי"ס שאם לא הזכיר עניני העבודה יצא. ¹²¹⁶. עי' תוס' ברכות שם ומרדכי שם ורשב"א בחי' ובשו"ת שם וריטב"א שם, וכע"ז במאירי שם. ועי' ט"ז סי' קח ס"ק ד. ועי' רשב"ם שם שהובא בראשונים שם ומאירי שם, וצ"ב אם כוונתו כראשונים הנ"ל או כתר"י שבציון 1223, ע"ש. ¹²¹⁷. רשב"א בחי' ובתשו" שם; ריטב"א שם. ¹²¹⁸. עי' טו"ש"ע שם וע"ע הנ"ל. ¹²¹⁹. עי' ציון 483 ואילך. ¹²²⁰. עי' יד דוד ברכות שם וחק"ל סי' נו (צד ג) ד"ה אבל, בד' ראשונים הנ"ל. ¹²²¹. ברכות שם: כיון דצלותא רחמי וכו' (אבל תפילה שכנגד הקרבנות, עבר יומו בטל קרבנו), וע"ע הנ"ל. ¹²²². הושע יד ג. תוס' שם ותוס' ר"י שירליאון שם ותוס' חכמי אנגליה שם וריקאנטי שם, ועי' ציון 25. (ועי' ציון 23, ש"ס שתפילת מוסף היא כשאר תפילות שהם כנגד הקרבן ולא במקומו, אבל אפשר שאע"פ שכך סיבת התקנה, התפילה שתקנו היא תפילה שאינה של רחמים). ¹²²³. עי' ציון 32 ואילך. תר"י שם. וע"ש שהזכרת הקרבנות בתפילת מוסף מלמדת על גדר התפילה שאינה תפילה של רחמים. ¹²²⁴. רשב"ם, מובא בראשונים שם, ותוס' ותר"י וריקאנטי וס' הבתים שם, וכע"ז באשכול שם (ועי' ציון 1216, שאפשר שלד' הראשונים הנ"ל, אם היה תשלומים למוסף לא היה זה אלא בתפילת מוסף עצמה, ואפשר שכתבו אף טעם זה לענין שאין מתפללים מוסף עצמה בלילה). ועי' תר"י שם, שמדמה למי שלא הזכיר ר"ח במנחה, שי"ס שאינו מתפלל ערבית

הסמוכה לתפילה שחיסר, אינו משלים אלא קודם פלג המנחה, שאחר כך לר' יהודה כבר עבר זמן המנחה¹²⁴³, והרי זה כמי שעברו שתי תפילות שאינו יכול להשלים עוד¹²⁴⁴, ויש שכתבו שאף לר' יהודה אין למוסף תשלומים¹²⁴⁵, שהרי כבר עבר זמן המוסף – לסוברים כן בדעתו¹²⁴⁶ – ואינו יכול להזכיר קרבנות¹²⁴⁷, ואף על פי שיכול הוא להקריב קרבנות אחרים לאחר שבע שעות, הרי מוסף אינו יכול להקריב¹²⁴⁸.

תשלומי שחרית במוסף

החייב בתפילת תשלומים לתפילת שחרית¹²⁴⁹, אינו מתפלל מוסף פעמיים¹²⁵⁰ – אלא משלים במנחה¹²⁵¹ – אף לסוברים שיש בתפילת מוסף שמונה עשרה ברכות¹²⁵², שכיון שתפילת מוסף אינה תפילה של רחמים¹²⁵³, אי אפשר להשלים בה¹²⁵⁴, או שאם יאמר ב' פעמים "מוספים כהלכתם", נראה כמוסיף קרבן מוסף על קרבנות מוספי היום¹²⁵⁵. ויש מן האחרונים שצידיד לומר שאפשר להשלים בתפילת מוסף¹²⁵⁶.

ט. אכילה לפנייה. אכילה קודם מוסף, נחלקו בדינה אמוראים, וראשונים בדעתם: לדעת רב הונא – ורב אויא¹²⁵⁷ – קודם מוסף

לתפילה שחיסר, לסוברים כן¹²³² וכבר עבר גם זמן המנחה – שכל זמן שאפשר להתפלל מנחה עדיין הוא זמן מוסף¹²³³ – אינו חשוב שעברו זמן שתי תפילות, שזמן מנחה ומוסף שווה, לסוברים כן¹²³⁴, ולפיכך לדעתם משלימה בתפילת ערבית¹²³⁵. הלכה שאין תשלומים לתפילת מוסף¹²³⁶. שכח להתפלל מוסף, והתפלל ערבית אחרי פלג המנחה, ששוב אינו יכול להתפלל מוסף, כדרך שאינו יכול לקיים שאר מצוות התלויות ביום¹²³⁷, יש שנסתפקו, לסוברים שאין תשלומים למוסף מפני שעבר זמן הקרבנות¹²³⁸, אם יכול להתפלל תשלומים למוסף, שהרי עדיין הוא זמן הקרבנות¹²³⁹. לר' יהודה הסובר שתפילת מוסף עד שבע שעות¹²⁴⁰, יש מן הראשונים ואחרונים שכתבו, שיש למוסף תשלומים באותו היום אחר שבע שעות¹²⁴¹, ויש מוסיפים ביאור, שאין אומרים עבר יומו בטל קרבנו אלא בלילה, אבל ביום, אף על פי שעבר זמנו של הקרבן, כיון שראוי אז להקריב קרבנות אחרים, אינו חשוב שעבר יומו¹²⁴², ולדעה זו שיש תשלומים למוסף לר' יהודה, לסוברים שאין משלמים אלא בתפילה

ולפ"ז כ"ה אף לר' יהודה. 1246. עי' לעיל ציון 211 ואילך, ועי' קרבן מוסף. 1247. רעק"א שם (ונקט בפשיטות שאף בתשלומי מוסף צריך להזכיר קרבנות, ועי' ציון 1221 ואילך). 1248. צל"ח שם, ושבוה חלוק מתשלומי שחרית במנחה (עי' ציון 1242) שאף בזמן מנחה יכול להקריב תמיד, ושם תמיד אחד הוא, ועי"ש שדקדק כן מגמ' שם. 1249. על האופנים שמתחייב בתפילת תשלומים, עי' תפילת תשלומים. 1250. שו"ת הרשב"א החדשות מכת"י (מכון ים-סי' י; נחלת צבי סי' קח ס"ק ז; אלפסי זוטא ברכות תחילת פ"ד (עמ' יב) והובא במחז"ב שם ס"ק ג ובקשר גודל סי' כב אות ו; שערי ישועה (זיין) שער ב סי' ב: כיון שמזכיר בה קרבן מוסף, אינו ראוי שתעלה לשחרית, והובא בברכ"י שם ס"ק ג ובשע"ת שם ס"ק ז ועוד; פמ"ג שם ס"ק ו; סידור יעב"ץ דיני מוסף ומשפטיו אות יג (מהדר) אשכול ח"א עמ' תשעג): נ"ל שמנחה קרויה סמוכה; מ"ב שם ס"ק טז. 1251. עי' שו"ת הרשב"א שם ואחרונים הנ"ל, ועי' תפילת תשלומים. 1252. עי' ציון 524 ואילך. שו"ת הרשב"א שם. ועי' ציון 41. 1253. עי' ציון 1224. 1254. שערי ישועה שם. 1255. פמ"ג שם, עי"פ אחרונים שבציון 1201, שמטעם זה אין נדבה לתפילת מוסף. 1256. ראשון לציון ברכות כו א: דעתי נוטה. 1257. עי' ברכות כו ב. ועי' ירו' סוכה פ"ב ה"ה, שנסתפקו בד' רב

1232. ע"ע הנ"ל. 1233. עי' לעיל ציון 223, שלהלכה זמנה כל היום. 1234. עי' ציון הנ"ל. מאירי שם; מעדני יו"ט שם אות צ. 1235. מאירי שם. 1236. טוש"ע שם ו. 1237. ע"ע לילה: לאחר שנהג מנהג לילה. עי' לעיל ציון 207. 1238. עי' ציונים 1216, 1217, ועי' לעיל טעמים נוספים שאין תשלומים למוסף. 1239. קצות השלחן סי' פג בדי השולחן אות כב. 1240. עי' ציון 208 ואילך. ועי' ציון 219 שיש"ס שאף לדעתו בדיעבד מתפלל כל היום, וציון 214, שיש"ס שאף לדעתו קרבן מוסף קרב כל היום. 1241. פסקי הרי"ד ברכות כח א; עי' דרו"ח לרעק"א ש"כ בתוס' ברכות כח א ד"ה כדמתרגם, ועי"ש שתמה ע"ז, עי' ציון 1247; ראש יוסף ברכות שם; גפן פוריה ברכות שם; אמרי שפר (דייטש) שם כז א ד"ה ונראה; זכר יהודה סי' ו (בנדמ"ח עמ' לב). ועי' המכתם ברכות כו א מהדר' אהבת שלום: תפילת המוסף אין לה תשלום לערבית אליבא, ובין השורות נוסף: דרבנן. ועי' ציון 222. 1242. עי' צל"ח ברכות כו א לתוד"ה איבעיא (לצד זה שיש תשלומים למוסף לר"י, ועי' להלן מסקנתו), כשם שמצינו תשלומים לשחרית במנחה אע"פ שעבר זמן התמיד (ועי' פנ"י ורש"ש שם). 1243. עי"ע מנחה. 1244. צל"ח ברכות כז א ד"ה ואמנם. 1245. צל"ח שם כח א ד"ה מאי; רעק"א שם. ועי' ראשונים שבציון 1224, שאין תשלומים למוסף משום שאינה תפילה של רחמים,

גדולה – שעדיין יש שהות הרבה ביום להתפלל תפילת המנחה¹²⁶⁴ – לא אסרו אלא סעודה גדולה¹²⁶⁵, והרי הזמן הראוי להתפלל תפילת מוסף ארוך יותר מהזמן הראוי לתפילת מנחה¹²⁶⁶, מכל מקום, הואיל ובסוף זמן המוסף יש להחמיר בו, כשם שהחמירו במנחה בסוף זמנה, לא חילקו בדין האכילה קודם מוסף – שלא כמו מנחה, שיש לה שני זמנים, מנחה גדולה ומנחה קטנה¹²⁶⁷, ולפיכך ראו חכמים לחלק בדינה¹²⁶⁸ – ואסרו את

אסור לאדם שיטעם כלום¹²⁵⁸, והיינו אף טעימה כל שהיא ולא דוקא אכילת קבע¹²⁵⁹. ואמרו בתלמוד בסתם שאין הלכה כרב הונא¹²⁶⁰, ונחלקו ראשונים ואחרונים בדעת סתם התלמוד, וכמה שיטות בדבר: יש מן הראשונים שכתבו שאף לחולקים על רב הונא, סעודה אסורה¹²⁶¹. בטעם האיסור, יש ראשונים סוברים שהוא שמא ימשך ולא יתפלל¹²⁶² – כשם שמטעם זה אסורה סעודה קודם מנחה¹²⁶³ – ואף לסוברים שקודם מנחה

זעירה שלא טעם כלום בסעודת ברית מילה, אם משום שנהג לא לטעום קודם מוסף או מטעם אחר. 1258. ברכות שם. ריבב"ן שם; עי' ראשונים שבציון 1285, שאף לחולקים על רב הונא, סעודה אסורה; עי' סידור של"ה הלכות מוסף בשם בעל ווי העמודים (מהדורת אהבת שלום ח"ב עמ' רמח ד"ה ואני). ועי' ברכות שם בסמוך, כע"ז לענין מנחה מריב"ל: כיון שהגיע זמן תפילת המנחה אסור לאדם שיטעם כלום, וע"ע מנחה מכמה ראשונים שלריב"ל אפי' אכילת פירות אסורה, ועי' להלן בסמוך שאפשר שאין כוונתם שוה. ולכאור' שתיית מים אינה בכלל טעימה האסורה, כדרך שמותרת קודם תפילת שחרית, עי' שו"ע או"ח פט ג וע"ע שחרית וע' תפלה (ואפשר שאינו כד' רב הונא), ושם ושם על טעימה (ע"ע) שאין בה אלא הנאת החיך, ועי' ציון הנ"ל. ועי' ציונים 1277, 1287, שיי"ס שלחולקים על רב הונא מותרת טעימה הסועדת את הלב, או אף סעודה, ולפ"ז אפשר שרב הונא לא אסר אלא טעימה הסועדת או סעודה, ולא טעימה כל שהיא, ועי' שו"ת הרשב"א ח"א סי' רסח בד' ריב"ל שם (וכ"מ בד' הרשב"א בברכות שם, וכ"מ מד' ראב"ה סי' תתקסט והשלמה ברכות שם), שאף ריב"ל לא אסר אלא סעודה קטנה, שהיא כמו טעימה, אבל טעימה בלא סעודה מותרת, ושכן מצינו ל' טעימה על סעודה קטנה בכמ"ק, אבל ברשב"א דלהלן ציון 1287, הביא מד' הראב"ד שאף לחולקים על רב הונא לא התירו אלא טעימה הסועדת את הלב, והיינו שלד' רב הונא גם טעימה זו אסורה, וצ"ל שאע"פ שרב הונא וריב"ל אמרו אותו לשון: אסור לאדם שיטעם כלום, אין משמעותם שווה, ועי' ב"ח או"ח סי' רלב אות ה וסי' רפו אות ב. 1260. ברכות שם. 1261. עי' ר"ח תענית כו ב, הובא ברא"ש שם פ"ד סי' לא וטור סי' רפו: אין אדם רשאי לאכול אלא אחר תפילת מוסף, ע"פ גמ' שם שאין שכרות מצויה בשעת התפילה (ועי' שאג"א סי' יח, שתמה מירור' פסחים פ"י ה"ו ורשב"ם שם קיז ב ד"ה בין, שייך שבתוך הסעודה ולפניה אינו משכר, ולכן לא שכיחא שכרות, ועי' תורת רפאל הל' שבת סי' יג, שמישב), וכ"ה בקיצור פסקי הרא"ש שם ע"פ הר"ח: אסור לאכול קודם תפילת המוסף, ועי' ב"י סי' רפו שהיינו שסעודה אסורה, ועי' ציון 1277; ראשונים שבציון הבא ושביציון 1287, שלא התירו אלא טעימה, ועי' נ"י שבציון הנ"ל, ועי' ב"י

שם וד"ח ברכות פ"ד סי' יא אות לו בדעתם; ריא"ז ברכות פ"ד ה"ב אות יב; עי' טור שם: צריך להתפלל אותה (את תפילת מוסף) קודם אכילה וכו' אין דרך לאכול קודם, וב"י שם בדעתו; כס"מ תפילה פ"ו ה"ד ונהר שלום סי' רפו ס"ב, בד' הרמב"ם שם, ועי' ציונים 1277, 1285, שיי"מ ד' הרמב"ם בע"א; ב"י שם בד' תר"י ברכות (ד' יט א) שם; שו"ע או"ח רפו ג; ט"ז שם ס"ק ב; מג"א סי' קנד ס"ק כג. ועי' צדה לדרך מאמר רביעי כלל ראשון פ"ז: אסור לאכול קודם תפילת המוסף, ויש לפרש כנ"ל שהיינו סעודה. ועי' שו"ת מהרי"א השמטות לאור"ח סי' רנג, בד' הרי"ף ברכות שם (ט א). ועי' ציון 1277 שיי"מ ד' ר"ח וטור וראשונים שבציון 1287 בע"א. 1262. עי' רא"ה שם (ועי' ציון 1272); מג"א סי' רפו ס"ק א ומחצה"ש שם, בד' הרא"ש ברכות פ"ד סי' יא; עי' ט"ז שם ס"ק ב; שאג"א סי' יח; עי' אחרונים שבציון 1290, שלמדו שיעור אכילת פת המותר קודם מוסף, משיעור אכילת פת קודם מנחה; עי' הגהות רעק"א שם; עי' אחרונים שבציון 1313, שהתירו לסעוד במקום שיש שומר. וכ"מ בב"י סי' רפו שמדמה מנחה למוסף, אבל אפשר שאין כוונתו אלא לדמות גדר טעימה ואכילה הנזכר בשתייהן. ועי' ציון 1285, שיי"ס שקודם מוסף לא התירו אלא טעימה כל שהיא, וצ"ב אם כ"ה לדעתם אף במנחה (עי' כס"מ שם בד' הרמב"ם שם וע"ע מנחה). ועי' ראב"ד שבציון 1287, שאע"פ שלדעתו קודם מוסף אסור לאכול סעודה, טעימה הסועדת את הלב מותרת, אע"פ שקודם מנחה כל טעימה אסורה לדעתו, ע"ע מנחה ועי' ציון 1259, ועי' מג"א שבציון 1300 שנראה שהקל בשתיית רביעית יין קודם מוסף, אע"פ שקודם מנחה אסורה לדעתו, ע"ע הנ"ל. 1263. עי' שבת ט ב וטושי"ע או"ח רלב וע"ע מנחה, ושם שלד' הרבה ראשונים, קודם מנחה קטנה, אפי' סעודה קטנה אסור להתחיל. רא"ה ואחרונים שבציון הקודם. 1264. גמ' שבת שם. 1265. עי' לשון ראשון בגמ' שם ועי' טושי"ע או"ח רלב ב וע"ע מנחה, מחלוקת ראשונים לענין הלכה, ושם בגדר סעודה גדולה. 1266. שאג"א שם, ושם שכ"ה אף לר"י הסובר שתפילת מוסף עד שבע שעות, וכ"ש לחכמים שלדעתם זמן המנחה עד השקיעה. 1267. ע"ע הנ"ל, ושם על גרדי זמנים אלו והחילוק ביניהם. 1268. ע"ע הנ"ל.

שמעיה שהגיע זמן אסור לאכול, ע"ע תפילה¹²⁷⁶. ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שחולקים על כל זה, וסוברים שאף סעודה מותרת קודם מוסף¹²⁷⁷, ומכל מקום סעודה גדולה אסורה¹²⁷⁸. וביארו אחרונים הטעם שהקלו במוסף משאר תפילות – שבשאר תפילות משהגיע זמן אסור לאכול סעודה¹²⁷⁹ – לפי שיש מן התנאים סוברים שיחיד פטור מתפילת המוספים¹²⁸⁰ – אף על פי שלהלכה היחיד חייב¹²⁸¹ – לפיכך לא אסרו סעודה קודם מוסף¹²⁸². ויש שדחו טעם זה, שאין להקל משום דעה שנדחתה מהלכה¹²⁸³.

שיעור הטעימה המותרת קודם מוסף

שיעור
הטעימה
המותרת

קטנה); ע"י פסקי תוס' תענית אות נח: מותר לאכול ולשתות קודם תפלת מוסף ולא להשתכר, ותורה מציון שנה ט חוברת א סי' ג מ"מ קניג בדעתו; ב"ח שם (והובא בעטרת זקנים שם), בד' טור שם שכ' שאין דרך לאכול, ומשמע שמן הדין מותר בכל ענין, ובד' ר"ח שהובא ברא"ש ובטור שם, שכ' אין אדם רשאי וכו' ולא כ' שאסור, והיינו שאינו רשאי מחמת המנהג, ע"י ציון 1308 (וע"י ציון 1261 מפסקי רא"ש ומב"י), ובד' הראב"ד שהתיר אכילה הסועדת את הלב, שהיינו סעודה (וע"י ציון הנ"ל מנ"י וב"י וד"ח); ע"י דגמ"ר שם וזכרון יהודה חאו"ח סי' קה, בד' רמב"ם שם: טועם וכו' קודם מוסף וקודם מנחה, אבל אינו סועד סמוך למנחה, שם' שקודם מוסף מותר לסעוד (וע"י דגמ"ר שמתחילת דברי הרמב"ם משמע שלא התירו אלא טעימה), וע"י נהר שלום שם ס"ק ב שדחה, וע"י ציון 1261 ש"מ ד' הרמב"ם בע"א. וכ"מ בתוס' ר"י שירליאון ברכות שם, וע"י עינים למשפט שם בדעתו, וכ"מ קצת בפסקי ר"ד שם. וע"י א"ר שם ס"ק ט, שכ"מ קצת ברי"ו תו"א נ"ב ח"ט. וע"י ציונים 1261, 1308 בביאור גמ' שבציון 1261, שאין שכרות מצויה בשעת מוסף, לדעה זו. ¹²⁷⁸. ע"י רא"ה שם (לדעה זו, ע"י ציון הקודם); שו"ת חת"ס סי' סט בד' מג"א שם ס"ק א; זכרון יהודה שם: אפשר. על גדר סעודה גדולה, ע"י טוש"ע או"ח רלב וע"ע מנחה. ¹²⁷⁹. ע"י טוש"ע או"ח רלו וע"ע מנחה וע' ערבית, וע"י ציון 1262. וע"י ט"ז שם ס"ק ב ועולת שבת שם ונהר שלום שם ומטה יהודה שם ועוד, שמטעם זה דחו דעת המתירים סעודה קודם מוסף. ¹²⁸⁰. ע"י ציונים 44 ואילך, 89 ואילך. וע"י ציון 1282. ¹²⁸¹. ע"י ציון 149. ¹²⁸². מג"א שם ס"ק א בד' הב"ח (וע"י מג"א שבציון 1261). וע"י שאג"א סי' יח, שתמה, שאף לדעת ר"י אמרו בגמ' שבציון 1261 ששכרות אינה שכיחה, והיינו משום שאסור לאכול, ע"י ציון הנ"ל, אע"פ שלדעתו בציון 89, במקום שיש חבר עיר (ונוהגת נשיאת כפים) היחיד פטור (ואפשר שאע"פ שכל יחיד פטור, הנמצא בחבר עיר אין לו לפטור עצמו, וממילא אסור לו לאכול). ¹²⁸³. שאג"א שם. וע"ע הלכה עמ' רס ציון 267 ואילך.

הסעודה בכל זמן¹²⁶⁹. ויש שהוסיפו שלחכמים, וכן הלכה, שתפילת מוסף זמנה כל היום¹²⁷⁰, יש לחוש יותר לביטולה – כשם שתפילת ערבית שזמנה כל הלילה, חששו יותר לביטולה, ואמרו שלסוברים תפילת ערבית חובה אפילו התחיל סעודה קטנה פוסק¹²⁷¹ – ואסור להתחיל סעודה קטנה לפניו ואם התחיל פוסק¹²⁷². ויש שכתבו טעם אחר באיסור, שכיון שצריך להסמך תפילת מוסף לשחרית, לסוברים כן¹²⁷³, הרי האיסור לאכול קודם שחרית, משום אכילה על-הדם*¹²⁷⁴, הוא עד לאחר תפילת מוסף¹²⁷⁵. על הסוברים שאיסור אכילה על הדם נוהג בכל התפילות,

¹²⁶⁹. שאג"א שם ד"ה וי"ל. וע"י רא"ה שם, שמ' שמדמה מוסף למנחה גדולה, ושאע"פ שבמנחה גדולה מותר לאכול אף סעודה גדולה לדעתו, מ"מ במוסף אסור שמא יעבור שבע שעות ויקרא פושע. ¹²⁷⁰. ע"י ציון 223. ¹²⁷¹. ע"י שבת שם ושאג"א שם, וע"ע ערבית. ¹²⁷². שאג"א שם ד"ה מ"מ; ערך השולחן שם ס"ק ב. וע"י שאג"א שם, שלר"י שזמן מוסף עד שבע שעות, אין לדמותה לערבית, שלא אמרו שחוששים לפשיעה אלא כשזמנו ארוך, שהוא כל הלילה או כל היום. וע"ע מנחה, ש"ס שהמתחיל לאכול באיסור פוסק, אף לסוברים שהמתחיל בהיתר אינו פוסק, ולדעתם במוסף לעולם אם התחיל פוסק. ¹²⁷³. ע"י ציון 320 ואילך. ¹²⁷⁴. ע"ע, ציון 21 ואילך, וע"י טוש"ע או"ח סי' פט ג, וע"ע תפילה. ¹²⁷⁵. גניז חיים (רייזנר) סי' רפו ס"ק ב. וצ"ב, שלכאור' איסור אכילה על הדם הוא אף בטעימה, ע"ע הנ"ל, ולפני מוסף להלכה דוקא סעודה אסורה, ע"י לעיל. וע"י רבנו מנוח תפילה פ"ו ה"ד ותוספות ספרדיות לברכות י ב (מוריה עד עמ' כה) שכתבו בפירוש שהאיסור קודם שחרית אבל לא קודם מוסף, אבל אפשר שלדעתם א"צ להסמך מוסף לשחרית. וע"י תפארת הגר"ז (ידלר) ברכות שם אות ק ושעורי ר"ש אלישיב (קוק) ברכות כח ב, בד' רב הונא שבציון 1258. ¹²⁷⁶. וע"י פסקי ר"ד ברכות י ב ומחברת הערוך ערך ערב (סוף דף נ) ומקו"ח (בכרך) סי' פ"ט ס"ה. וע"י פסקי ר"ד שם שהאיסור אינו אלא לקבוע עצמו במאכל, אבל טעימה מותרת (חוץ מבשחרית, מטעם אחר, ע"ע שחרית). וע"ע הנ"ל שהרבה ראשונים כתבו שאיסור אכילה קודם התפילה אינו אלא בשחרית. ¹²⁷⁷. ע"י רא"ה שבציון הבא, שאוסר סעודה גדולה, ועינים למשפט ברכות שם אות ג, בדעתו, וע"י הערות ר"ש במבגר ברא"ה מהדורת פקודת הלויים ויב"א ח"ה או"ח סי' כב אות א, שמפרשים סעודה גדולה שאסר, שהיא סעודת פת יותר מכביצה, ושכ"מ מתחילת לשונו שכ' שלא התירו אלא טעימה, ומ' שכל סעודה אסורה, וכ"מ ממ"ש שטעם האיסור שלא ימשך, וע"י שם שטעם זה אסר בזמן מנחה קטנה כל סעודה (אבל אפשר שמוסף שזמנה כל היום אינה חמורה כמנחה

לאכול אף שיעור קביעות סעודה¹²⁹⁶, וכתבו שמותר לאכול גם בענין שהוא חייב בסוכה משום שחשוב אכילת קבע¹²⁹⁷, שכיון שטעם האיסור הוא שמא ימשך¹²⁹⁸, כל שאינו יוצא ידי חובת סעודת שבת, אין לחוש¹²⁹⁹. שתיית יין, יש שכתבו שאף שתיית רביעית מותרת¹³⁰⁰ – והבא לאכול קודם מוסף בשבת, שחייב בקידוש, לסוברים כן¹³⁰¹, ואין קידוש אלא במקום סעודה¹³⁰², מקדש ושונה רביעית, כשיעור שתייה הנצרך להיחשב קידוש במקום סעודה¹³⁰³ – ויש שנראה מדבריהם שתיית יין יותר מכביצה אסורה¹³⁰⁴.

לסוברים שסעודה אסורה¹²⁸⁴, נחלקו בו ראשונים: יש שנראה מדבריהם שלא התירו אלא טעימה בלבד ולא אכילה¹²⁸⁵. ויש שנתנו שיעור בטעימה, אכילת פירות עד כביצה ופת עד כזית¹²⁸⁶. ויש מתירים אף טעימה שיש בה כדי לסעוד את הלב¹²⁸⁷ – והיא אכילה המיישבת את הדעת¹²⁸⁸ – ופירשו אחרונים כגון אכילת פת מועטת¹²⁸⁹ עד כביצה¹²⁹⁰, או אכילת פירות¹²⁹¹, ואפילו הרבה¹²⁹², וכן אכילת תבשיל העשוי מחמשת מיני דגן¹²⁹³, ופת הבאה בכיסנים¹²⁹⁴, עד שיעור קביעות סעודה¹²⁹⁵, ויש שנראה מדבריהם שמותר

שבציון קודם בשם הראב"ד: עד כדי יתובי דעתא, וצ"ב אם לדמות לשיעור ישוב הדעת שנאמר לענין אכילה ביה"כ, ע"ע יום הכיפורים ציון 517 שהוא יותר מכזית ופחות מכביצה (אבל שם אין חילוק בין פת לשאר דברים). 1290. מג"א שם ס"ק ב; א"ר שם ס"ק ט; תר"ש שם ס"ק ה; לחם יהודה תפילה פ"ו ה"ד; מטה יהודה סי' רפו ס"ק ז; מ"ב שם ס"ק ח. וע"ש שמדמים למנחה, שמותר לאכול לפני פת עד כביצה, ע"י שר"ע או"ח רלב ג וע"ע מנחה, וע"י עולת שבת שם ס"ק ג. וע"י שש"כ ח"ב פנ"ב הערה נד מרש"ז אויערבך, שאם אוכל יותר מכדא"פ מותר אף ביותר מכביצה, וע"י הליכות שלמה מועדים פ"ט ס"ז, וצ"ב. 1291. ב"י שם ושר"ע שם. 1292. מטה יהודה שם. וז"מ בב"י שם, שהשווה לדין אכילה קודם מנחה, וע"י מ"ב סי' רלב ס"ק לד במנחה. 1293. חן טוב (בדיחי) חלק השו"ת סי' מד; מ"ב שם ס"ק ח. 1294. שו"ת מהר"א שם; שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ת סי' קי. 1295. אחרונים הנ"ל. וע"י שעה"צ שם ס"ק ז, שמדמה לענין סוכה, ע"י מ"ב סי' תרלט ס"ק טז מחלוקת אחרונים באוכל יותר מכביצה ולא קבע עליה. 1296. ע"י להלן. וע"י ס' הבתים שערי תפילה ש"ו סוף אות א בשם הראב"ד, שנראה שבא לחלוק על האוסרים אכילת קבע. 1297. ע"ע ישיבת סוכה: האסור חוץ לסוכה. 1298. ע"י ציון 1262. 1299. ע"י חן טוב שם. וע"י שש"כ שם ח"ב הערה נב מרש"ז אויערבך, שלענין טעימה קודם מוסף נוהגים להקל אפילו יותר מכביצה אף לסוברים שלענין סוכה חשובה אכילת קבע. 1300. עולת שבת שם ס"ק ג; ע"י מג"א סי' רפו ס"ק א, והובא בתו"ש שם ס"ק ד. 1301. ע"ע קידוש. 1302. ע"ע הנ"ל. 1303. ע"י טוש"ע או"ח רעג ה וע"ע הנ"ל. עולת שבת שם; מג"א שם. וע"י תוס' שבציון 1261, שמ' שקודם מוסף אינו שכיח שכרות אף של רביעית יין, וע"י ברכת אליהו על בהגר"א או"ח סי' רפו, שאפשר שאף אם מותר, מ"מ לא שכיח, שרוב הטועמים קודם מוסף ומקדשים, יוצאים יד"ח סעודה במיני תרגימא. 1304. ע"י הגהות רעק"א לשר"ע או"ח סי' רפו. וע"י תוס' שבציון קודם.

1284. ע"י לעיל. 1285. ע"י מכתם ברכות כח ב ורשב"א שם ואר"ח תפילה אות נח ורשב"ץ ברכות שם בשם הראב"ד בשם י"א, שלא התירו אלא טעימה בלבד (במכתם: טעימא בעלמא, ברשב"א ואר"ח: טעימה ולא אכילה, וברשב"ץ: אכילה לאותביה דעתיא אסור, וע"י ציון 1289), ומשמע שלא הותרה אלא טעימה שיש בה הנאת החיך בלבד, ע"ע טעימה, אבל בס' הבתים שער תפילה ש"ו אות א, הביא דעה זו בלשון: אכילת קבע אסור, ומ' שאכילת עראי מותרת אף לדעתם (וע"י ציון 1277 מב"ח, שלד' הראב"ד החולק עליהם גם סעודה מותרת, ואף לדבריו אפשר שהי"א התירו יותר מטעימה). ומשמע שלדעה זו דוקא אביי (ע"י ציון 1287) סבר שמוותרת אף אכילה המחזקת את הלב, אבל אין הלכה כן (ע"י רשב"ץ שם). וע"י רמב"ם תפילה פ"ו ה"ד: טועם כו' קודם שיתפלל מוסף, וע"י כס"מ שם בדעתו, וע"י ציון הבא. 1286. כס"מ שם. וע"י ציון 1277. וע"י אחרונים שבס' המפתח ברמב"ם (פרנקל) שם, שתמהו על שיעורים אלו. 1287. ראב"ד הובא ברשב"א ואר"ח שם ונ"י ברכות שם, ע"פ גמ' שם שאמר אביי לרב אויא שהיה לו לטעום ולחזק לבו שיוכל לבא לדרשת רב יוסף, וע"י ציון 1296 מס' הבתים; מאירי שם; שר"ע שם. וז"מ במאורות ברכות שם: דבר מועט אבל אכילת קבע אסור ואפי' סעודה קטנה, ומ' שאכילת עראי שהיא פחותה מסעודה קטנה מותר, וע"י ציון הבא. וע"י ס' הבתים שערי תפילה ש"ו סוף אות א שהביא ד' הראב"ד בשינוי, ומשמע שמתיר אף אכילת קבע. וע"י צרור החיים דיני טעויות בתפילה עמ' י בשם הראב"ד, שטעימה שיש בה כדי לסעוד הלב אסור, ונראה שטס"ה וצ"ל מותר. 1288. מכתם ורשב"ץ שם בשם הראב"ד. 1289. ע"י ב"י שם, מתר"י ברכות שם (יט א), לענין מנחה, ושה"ה לענין מוסף, וששיעור זה הוא כשיטת הראב"ד שבציונים 1287, 1288, וע"י ציון 1277 שיי"מ דעת הראב"ד בע"א; שר"ע שם ס"ג. וע"י מאירי שבציון 1287, שאכילת עראי מותרת (על שיעור אכילת עראי, ע"ע אכילת עראי וע' ישיבת סוכה ציונים 403, 488, ושם שהוא השיעור שמותר לאכול חוץ לסוכה, והוא עד כביצה, וע"י ציון הבא). וע"י מכתם

לכתחילה

טעימה קודם מוסף, אף על פי שהיא מותרת, יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שלא יטעם אלא הצריך לאותה טעימה¹³⁰⁵, כגון שלבו חלש¹³⁰⁶, ומהם שכתבו שהמחמיר שלא לטעום הרי זה משובח, ושנהגו להחמיר¹³⁰⁷. ויש מן האחרונים שכתב, שהוא מנהג כל ישראל שאין טועמים לפני מוסף, ושהטעם עובר משום "ואל תיטוש תורת אמך"¹³⁰⁸, ואפילו חלש לבו קצת, מוטב שיתפלל ביחידות ולא יטעם קודם מוסף, משיתפלל בציבור¹³⁰⁹, ושאינן רשאי לעבור על המנהג אלא מי שחלש לבו וקשה לו הרבה להתפלל מוסף קודם טעימה¹³¹⁰. אבל מדברי שאר ראשונים ואחרונים נראה שאין מנהג שלא לטעום בשיעור המותר¹³¹¹.

במקום שהשמש קורא למתפללים לתפילת מוסף, אף לסוברים שסעודה אסורה קודם

קריאת שמש

מוסף¹³¹², יש מתירים לאכול סעודה קטנה קודם מוסף¹³¹³ – כדרך שהתירו במקום שהשמש קורא להתפלל, למי שדרכו להתפלל בציבור, לאכול סעודה קטנה קודם מנחה¹³¹⁴ – ויש אוסרים, אפילו העמיד לעצמו שומר שיזכירו להתפלל¹³¹⁵.

לימוד קודם תפילת מוסף, לאחר תפילת שחרית, יש מן הראשונים שאסר¹³¹⁶, ופירשו ראשונים הטעם, שמא ימשך ויבטל תפילת מוסף בזמנה¹³¹⁷, או שמא יגיע עד זמן מנחה ויצטרך להקדים מנחה למוסף, ואין ראוי לבוא לידי כך¹³¹⁸. דרשה ברבים בין שחרית למוסף, כתבו אחרונים שמוותרת¹³¹⁹, שהרבים לא יניחו לדרשן להמשך בדברים כל כך¹³²⁰, וכן מצינו שרב יוסף היה דורש בשבת קודם תפילת מוסף¹³²¹. ויש שכתבו שסמוך למוסף אין לדרוש אלא דרשה שבגדר "הלכה פסוקה",

לימוד ודרשה קודם מוסף

או"ח סי' סט, שהתיר משום קריאת השמש ובצירוף טעמים נוספים; עי' שש"כ ח"ב פנ"ב הערה נב מרש"ז אויערבך. 1314. עי' רמ"א בשו"ע או"ח רלב ב ומ"ב שם ס"ק כח וס"ק כט, וע"ע מנחה ועי' קריאת שמע. 1315. שו"ת שלמת חיים (רי"ח זוננפלד) ח"א סי' סה (וע"ש ראיתו מגמ' וביאור הגר"א שבציון 1261, ששכרות אינה מצויה בזמן מוסף, ונראה שר"ל שאם מותר בהעמדת שומר, היתה שכרות מצויה). ועי' ציון 1275, שיש ש' שאיסור הסעודה אינו משום שכחה, ולד' פשוט שקריאת השמש אינה מועילה. 1316. ריצ"ג, הובא בתשב"ץ ח"ד חוט המשולש טור השלישי (תשובות ר"א ו' טואה) סי' כג. וע"ש שיש לחוש לדבריו. ועי' מילי דברכות (גרודז'נסקי) ברכות כח ב שכ"מ בכמ"ק בש"ס. 1317. ר"א ו' טואה שם (נראה שר"ל שיעבור שעה שביעית). ועי' ציון 320, ש"מ טעם ריצ"ג בע"א. 1318. עי' ציון 252 ואילך. ר"א ו' טואה שם. 1319. ר"א ו' טואה שם: מנהג הראשונים ומנהגינו היום; גנזי חיים מערכת ד אות נד; אחרונים שבציון 1321. ועי' תוספתא סוכה פ"ד: משם לבית המדרש משם למוספין, ועי' הגהות ר"י פרלא בגליון התשב"ץ שם (מהדו' מכוון י-ם), שפי' מוספין במובן של תפילת מוסף, ושם' מזה שלמדו קודם תפילת מוסף, ושלפי' הגירסה שבסוכה נג א: משם לתפילת המוספין משם לבית המדרש משמע להיפך, ועי' ציון 12 נוסחאות נוספות. 1320. ר"א ו' טואה שם. ועי"ש: ומשא"כ בסליחות שכולם עסוקים בהם ולא יתנו לב לזה, שמ' שלימוד ברבים שלומד כ"א לעצמו, אסור לד'. 1321. ברכות כח ב ורש"י שם ד"ה לא. ועי' יד שאול סי' רפו וזכרון יהודה סי' קה צ"פ החדשות ח"א סי' כג ועוד, שמה מוכח שמוותר, ועי' מילי דברכות שם.

1305. ס' המאורות ברכות כח ב. 1306. מאירי שם. אבל ברשב"א ובמכתם שבציון 1287, הביאו ד' הראב"ד, ש"לסעוד את הלב" הוא שיעור בטעימה המותרת, ולא תנאי בהיתר האכילה, ועי' ס' הבתים שבציון 1296 בשם הראב"ד: כדי שתתיישב דעתו ויסמוך לבו מן החולשה. 1307. ס' המאורות שם. 1308. משלי א ח, וע"ע מנהג. ב"ח שם בד' הטור שם (ועי' ב"י שם, שפי' ד' הטור בע"א), וע"ש שלכן אמרו, עי' ציון 1261, ששכרות אינה מצויה במוסף. 1309. ב"ח שם. 1310. ב"ח שם, ועי' מ"ב שם ס"ק ט ושעה"צ שם ס"ק ט (וקצת צ"ב, שמשמע מדבריו שהב"ח מתיר אף במי שאין לבו חלש). ועי' ב"ח שם, לשיטתו בציון 1277, שמן הדין מותר גם לאכול סעודה, שהחלש שמוותר לו לשנות מהמנהג, מותר לו אף לאכול סעודה. ועי' שו"ת חת"ס או"ח סי' סט, במקום שהוצרכו לעשות סעודת ברית קודם מוסף בסעודה של מאכלי חלב מחמת היוקר, יש להקל ע"פ ד' הב"ח שם, שהרי זה דומה לחלוש שרשאי לשנות מהמנהג (ועי"ש שסעודת ברית שהיא במאכלי חלב נקראת סעודה קטנה ועי' ציון 1278) ועי"ש שצירף עוד סניף להיתר, עי' ציון 1313, ושם מלקוטי חבר בן חיים. ועי' שו"ת שו"מ תליתאה ח"א סוס"י קכ, מר"מ בנט. 1311. עי' ראשונים שבציון 1285 וראשונים ושו"ע שבציון 1287 שהזכירו שיעור טעימה המותרת, ולא הזכירו שלכתחילה ראוי שלא לטעום, ועי' ב"י שם, שפי' דברי הטור שבציון 1308 בע"א. ועי' עיקרי הד"ט יג אות ג והובא בארץ חיים סתהון סי' רפו ס"ג, שמ' מדבריו שנהגו באר"י לטעום קודם מוסף. 1312. עי' ציון 1261. 1313. לקוטי חבר בן חיים ח"ה חלק השו"ת ד' קט (ועי"ש שלדעתו אין להתיר אלא בשמש שנשכר לכך), ושם בד' שו"ת חת"ס

שהרי אין עומדים להתפלל אלא מתוך הלכה פסוקה¹³²².

על מחלוקת האחרונים בשבתות וימים טובים, אם חלה חובת קידוש קודם תפילת מוסף, ע"ע קידוש. על תקיעות שתוקעים על סדר ברכות מוסף של ראש השנה, ע"ע תקיעת שופר וע' מלכיות זכרונות ושופרות. על המנהג בראש חודש ובחול המועד לחלוץ

תפילין קודם תפילת מוסף, ע"ע הנחת תפילין¹³²³. על תפילת "עננו" במוסף בתענית ציבור שחלה בראש חודש, ע"ע תענית¹³²⁴. על נשיאת כפים שיש מקומות שנהגו שאין הכהנים נושאים כפיהם אלא בתפילת מוסף, ע"ע נשיאת כפים.

מוסף (קרבן). ע"ע קרבן מוסף.

1322. עי' ברכות לא א וע"ע תפילה. שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' קכו, ושם שזה הטעם שיש שנהגו לא לדרוש קודם מוסף, שדרשה בסגנון שבמקומם, אינה הלכה

פסוקה. 1323. ציונים 813 ואילך, 819 ואילך. 1324. ועי' לעיל ציון 529.

נספח לערך מוסף (תפילה).

ידם), ואלו הם: נוסח התפילה שבסידור רב עמרם גאון¹; סידור רב סעדיה גאון²; סדר התפילות לרמב"ם³; מחזור ויטרי, ונוסח התפילה שבו ששולב בו ע"י המעתיקים⁴; אבודרהם⁵. מקורות אלו אינם בהכרח מקור התפילה, אבל הם מעידים על תפוצתה.

בדיונים על נוסחאות פרטניות יותר, נזקקנו לעתים לציין למחזורים המצויים בכתב יד. מחזורים שתצלומיהם נמצאים במכון לתצלומי כת"י שליד הספרייה הלאומית.

במקומות שיש נוסחים שונים בארצות השונות, הבאנו מקורות המעידים על מנהג מקומם, בין מחיבורי הראשונים המוקדשים לתפילה ופירושה, כגון: סידור ר' שלמה ב"ר נתן⁶; פירושי התפילה לרוקח⁷, ועוד, ובין מספרי המנהגים, בין אלו שהם עמודי מנהג אשכנז ופולין: מהרי"ל; מנהגי ר"י מטירנא; מנהגי ר' אברהם קלויזנר; ועוד, ובין ספרי מנהג המיוחדים למנהג מקומם, וכמו כן הבאנו מספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים, וכן

הפרק "נוסחתה" שבע' מוסף, עוסק בנוסח תפילת מוסף שנהגו בו ישראל, היינו נוסח ברכה אמצעית שלה, ובמנהגים הנהוגים באמירתה, בתפילת הלחש ובחזרתהש"ץ*. רובו של הפרק הוא דברים התלויים במנהג, היינו תוספת והרחבה לנוסח המחויב על פי דין – שהתברר בפרק: עיקרה – שנהגו קהילות ישראל בתפילת המוסף. רישומו של המנהג ניכר לעיתים בדברי חז"ל, אך רובו הנמסר על פה נמצא בכתבי הגאונים ואילך, ונידון בספרי ראשונים ואחרונים. ולתועלת הלומדים אנו מביאים כמה דברים אודות המקורות עליהם מבוסס הפרק.

נוסח שנהגו בו כל ישראל, כגון פתיחת תפילת מוסף של ראש חודש: ראשי חדשים לעמך וכו', לא צוינו במקורו אלא מבחר סידורי גאונים וראשונים, (אף על פי שלא תמיד ברור שהנוסח המצוי בהם הוא הנוסח שיצא מתחת

הורביץ, שיש בו שינויים אף בחלק ההלכתי והוא ככה"נ אינו המחזור שיצא מתח"י ר"ש. מההבדלים הרבים בנוסח התפילה שבין כתבי היד, נראה שנוסח התפילה בכתבי היד, נכתב בידי המעתיקים ע"פ הנוסח הרגיל אצלם, אף שהצד השווה לכולם שנוסחתם היא נוסחת צרפת, נוסחה שמעולם לא הגיע לאחידות, כאחידותה אשכנז וספרד. על כל זה בהרחבה, ע"י מבוא למהדורה הנ"ל ח"א. כאמור מעלה, בציונים השתמשנו במהדורתו של ר"א גולדשמידט, שיש בה הפרדה בין החלק ההלכתי לבין סדרי התפילה, וכן נעשה בה שימוש בכל כתבי היד של הסידור. וע"י מבוא הנז' עמ' 40: אין לקבוע על פיו מה היה הנוסח הנהוג בבית מדרשו של רש"י. 5. השתמשנו במהדורת ר"ש קרויזר ירושלים תשל"א. בזמן כתיבת הערך נדפסת מהדורת ר"א גרינצייג, שחלקה הראשון הופיע בשנת תשס"א ע"י מכון אור הספר וחלקה השני נדפס עתה ע"י מכון קרן רא"ם, אך טרם הופיעו בדפוס כל חלקיה. 6. יצא לראשונה בידי ר"ש קרויזר (חגי) ירושלים תשנ"ה. לדברי המהדיר המחבר פעל בצפון אפריקה בדור שאחר הרי"ף, לדעת כמה חוקרים (קרית ספר סד עמ' 737), המחבר פעל מאוחר יותר בבבל ובסביבתה. 7. יצא לראשונה ע"י ר"מ הרשלה ירושלים תשנ"ב, נוסח התפילה שבו הוא נוסח אשכנזי בהתאם למקום פעילותו של הרוקח, גרמניה. מהדורתו של ר"מ הרשלה מורכבת מכמה מהדורות וחיבורים נפרדים שנעשו מתורת הרוקח, וכוללת גם חיבור בפ"ע ובו פולמוס עם מנהג צרפת. על חיבורי הרוקח לתפילה,

נספח לערך מוסף (תפילה). 1. השתמשנו במהדו' ר"ד גולדשמידט. (מהדורתו המוערת של ר"י סץ טרם נשלמה בשעת כתיבת הערך) וע"ש במבוא עמ' 10: גורל נוסח התפילה היה תלוי בסופרים המעתיקים, כל אחד רשם את הנוסח שהוא היה רגיל להתפלל בו. מהדורה זו כוללת רישום של שינו"ס מכמה כת"י, והתייחסנו אליהם במידת הצורך. על השפעתו של סדר רע"ג על מנהג אשכנז, ע"י מבוא שם עמ' 19 ומהדורת ר"י סץ ח"א מבוא עמ' 6. 2. הופיע לראשונה בירושלים שנת תש"א. על דיוקו של כתה"י ממנו נדפס הסידור ונאמנותו לנוסח רס"ג, ע"י א' ארליך, פעמים 121 תש"ע עמ' 67 ואילך). 3. השתמשנו בנוסח שבמהדו' פרנקל המבוסס במקום זה על כת"י אוקספורד 577 ("הספר המוגה"). בדפוסים אחרים נשתנה הנוסח, ע"י ר"ד גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט עמ' 187 ואילך. על מהותו של נוסח הרמב"ם, אם תוקן על ידו או שמסר את מנהג מקומו, מצרים, או ספרד מולדתו, ע"י ר"ד גולדשמידט, שם ור"ש אסף מבוא לסדר רס"ג עמ' 24 ומבוא לסידור הרמב"ם, תשע"ז שער ג. כיום נוסחת הרמב"ם נהוגה ע"י רוב בני המושפעים ממנהג ספרד ועוד). 4. השתמשנו במהדו' ר"א גולדשמידט, אוצה"פ ירושלים תשס"ד-תשס"ט. מחזור ויטרי נכתב ע"י ר"ש מויטרי, תלמיד רש"י, וכולל בתוכו הלכות וסדרי תפילה. המחזור מצוי בידינו בכמה כת"י, רוב כתבי היד זהים בחלק ההלכתי וחלוקים בנוסח התפילה, למעט כת"י לונדון, עליו מבוססת מהדורת ר"ש

השנים, ע"פ האר"י וע"פ דברי הפוסקים⁹; מנהג תימן, המבוסס על דברי הרמב"ם. וכן הבאנו מנהגים קדמונים שכלל הידוע אינם נוהגים היום, כמנהג צרפת¹⁰; מנהג רומניא, והוא מנהג טורקיה והבלקן (שכנו בעבר ממלכת ביזנטיון) שנהגו במנהג מיוחד לעצמם, עד שנדחקו בידי מגורשי ספרד שהנהיגו את מנהגם במקומם¹¹; מנהג איטליה, שהנהגים בו כיום מועטים¹²; מנהג ארץ ישראל שקימו בפועל עלה מגניזת קהיר, והעדות האחרונה לקיומו היא מזמנו של ר' אברהם בן הרמב"ם¹³.

מסידורים המצויים בכתבי יד, ללמד על קדמותו של נוסח, או על נוסח שכנראה נהג בזמנם, ועתה ככל הנראה אינו נוהג בשום קהילה. ברישום מנהגי הקהילות, נזכרו מנהגים הנהוגים כיום: אשכנז – המתחלק למנהג "אשכנז המערבי" (רוב קהילות גרמניה ושאר מדינות מערב אירופה) ו"פולין" (מדינות רוסיה, פולין וליטא ושאר מדינות מזרח אירופה⁸); מנהג "עדות המזרח" – הוא המנהג הנהוג היום ברוב יוצאי צפון אפריקה וארצות אגן הים התיכון, מנהג המבוסס על מנהג שנהג בספרד עם שינויים שהוטלו בו במשך

עד הגירוש מאנגליה בשנת ה"א א נ, בספרי הלכה מבית רש"י, ועוד, ובספרי התפילה שבכתבי היד. כמה קהילות בצפון איטליה הראשי התיבות של שמותם הן אפ"ם, שימרו את מנהג צרפת בתפילות הימים הנוראים, ועל מחזור אפ"ם, עי' ר"ד גולדשמידט מחקרי תפילה ופיוט עמ' 80. 11. מנהג רומניא מתועד בספרי התפילה שנדפסו בימים ההם, קושטא ר"ע, ונציה רפ"ג, ועוד. הסידור האחרון הופיע שם בשנת שמ"ה. כבר בימיו של מהרשד"ם (רס"ו – שמ"ט) היו המתפללים בנוסח זה בשאלוניקי מועטים ביותר, עי' שר"ת מהרשד"ם או"ח סי' לה וסי' לו ומשא מלך שאלוניקי שס"א דף נט ב (מהדו' ירושלים תשמ"ט עמ' רטו) מתלמידו ה"ר יוסף נ' עזרא (בעל עצמות יוסף). 12. מקורותיו הן מספרי הלכה הקדומים מבני איטליה כשבלי הלקט ועוד, והן מספרי התפילה. 13. כמקור למנהגי אר"י השתמשנו בספרו היסודי של ר"ע פליישר: תפילה ומנהגי תפילה ארצי ישראלים בתקופת הגניזה ירושלים תשמ"ח. התייחסות למנהג אר"י מופיעה גם במבוא למחזורי ר"ה וי"כ בעריכת ר"ד גולדשמידט ומחזורי המועדים בעריכת ממישכו ר"י פרנקל.

זוהו מחבר כתב הפולמוס, וטיבה של מהדורת הרב הרשלה, עי' ר"ש עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה, מחקרי תלמוד ג עמ' 591 ואילך. 8. "נוסח ספרד", נוסח קהילות החסידים, המבוסס על מנהג פולין עם שינויים, לרוב ע"פ סידורי האר"י, לא נזכרו כאן, שכן השינויים הם בדקדוקי התפילה, ואילו בערך לא התייחסנו אלא לעיקר הנוסח. 9. למקור לנוסחאות עדות המזרח צוינו מלבד ספרי ההלכה והמנהגים, הסידורים: תמונות תחינות תפילות ספרד ונציה רפ"ד (קודם שמנהגי התפילה הושפעו רבות מעניני קבלה), תפילת ישרים ונציה ת"ק ואילך וחוקת עולם ירושלים תרנ"ד. עדות מסוימות משמרות סדרי תפילה ופיוט המיוחדים להן, מהם מנהגי ארצותם קודם שהתיישבו בהם מגורשי ספרד, או לאידך גיסא מנהגי ספרד שנהגו בהם אבותיהם המגורשים, קודם שנשתנו או נתבטלו. פרטי הדברים לא נכללו במסגרת זו. 10. עם גירוש צרפת בשנת קנ"ד חדל המנהג להתקיים. גם בזמן פעילותו לא היה המנהג אחיד, עי' לעיל ציון 4. מנהג צרפת נשתמר במחזור, בעץ חיים לר"י חזן מלונדון, בה נהג מנהג צרפת